

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Jelena S. Čeriman

**RODNA SOCIJALIZACIJA DEČAKA U
PORODICAMA U SAVREMENOJ SRBIJI.
Istraživanje stavova i vaspitnih praksi
roditelja**

doktorska disertacija

Beograd, 2019

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena S. Čeriman

**GENDER SOCIALIZATION OF BOYS IN
CONTEMPORARY FAMILIES IN SERBIA.
Exploring Parental Attitudes and
Upbringing Practices**

Dissertation

Belgrade, 2019

Informacije o mentorki i članicama komisije

MENTORKA: Prof. dr Smiljka Tomanović, redovna profesorka

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

ČLANOVI KOMISIJE:

Prof. dr Mirjana Bobić, predsednica komisije, redovna profesorka

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Suzana Ignjatović, članica komisije, viša naučna saradnica

Institut društvenih nauka, Beograd

Prof. dr Biljana Bodroški Spariosu, članica komisije, vanredna profesorka

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane:

Podaci o doktorskoj disertaciji

Naslov doktorske disertacije: Rodna socijalizacija dečaka u porodicama u savremenoj Srbiji. Istraživanje stavova i vaspitnih praksi roditelja

Sažetak

Predmet istraživanja predstavlja rodna socijalizacija dečaka uzrasta od 2 do 12 godina, koja se ispituje preko vaspitnih praksi majki i očeva u savremenoj Srbiji. Opšti cilj istraživanja je sociološka analiza procesa rodne socijalizacije dečaka u savremenom društveno-kulturnom kontekstu Srbije. Dva posebna istraživačka cilja su: analitički (da se utvrde razlike u vaspitnim praksama očeva i majki, kao i društveno-kulturne i unutarporodične dimenzije koje dovode do ovih razlika) i interpretativni (da se stalnim uporednim metodom izdvoje obrasci rodne socijalizacije dečaka u okviru konteksta Srbije i da se pozicioniraju na kontinuumu od izrazito tradicionalnih do izrazito modernih vaspitnih praksi roditelja).

Teorijski okvir istraživanja čine teorije refleksivne modernizacije i teorije patrijarhata. Teorije refleksivne modernizacije se koriste za objašnjenje procesa individualizacije roditeljstva, a teorije patrijarhata za objašnjenje normativnih rodničkih režima i njihove transmisije kroz proces rodne socijalizacije. Korišćeni teorijski okvir kontekstualizuje predmet istraživanja i interpretaciju na kvalitativnoj analizi zasnovanih obrazaca rodne socijalizacije dečaka na kontinuumu tradicionalno-moderno.

Istraživanje je pokazalo da su vaspitne prakse roditelja većinski tradicionalne. Od tri izdvojena obrasca rodne socijalizacije dečaka dva predstavljaju iskorak u pravcu individualizacije roditeljstva i egalitarnijih obrazaca rodne socijalizacije, a nastaju pre svega pod uticajem dinamike partnerskih odnosa koja je započeta refleksivnošću majki i transformacijom koncepta žrtvujućeg majčinstva. Dinamika partnerskog odnosa tako dobija preokret u pravcu „žrtvovanja“ oca, odnosno njegovog odricanja od jednog dela privilegija koje je uživao pre ulaska u zaduženja u domaćinstvu.

Ključne reči: rodna socijalizacija, maskulinitet, vaspitne prakse, porodica, roditeljstvo, Srbija

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Sociologija porodice

UDK broj: 316.356.2

Information about the dissertation

Title: Gender Socialization of Boys in Contemporary Families in Serbia. Examining Parental Attitudes and Upbringing Practices

Summary

The subject of this research is gender socialization of boys aged 2 to 12, explored through parenting practices of mothers and fathers in modern-day Serbia. The general purpose of this research is a sociological analysis of the process of boys' gender socialization within the contemporary Serbian socio-cultural context. Two particular research goals are singled out: analytical (to detect differences between upbringing practices of fathers and mothers, as well as socio-cultural and family dimensions that lead to these differences), and interpretative (to reconstruct boys' gender socialization models within the context of Serbia, using continuous comparative method, as well as to position detected models on the continuum from the particularly traditional to the particularly modern upbringing practices of parents).

The theoretical framework of this research is based on the theories of reflexive modernization and the theories of the patriarchy. The theories of reflexive modernization are used to explain the process of the individualization of parenting, while the theories of patriarchy explain the normative gender regimes and their transmission via the gender socialization process. The theoretical framework applied here contextualizes the subject of this study and enables the interpretation of the boys' gender socialization models on a continuum ranging from traditional to modern upbringing practices of parents.

The research show that parental practices are primarily traditional. Of the three distinct models of boys' gender socialization, two represent a step forward in the direction of the individualization of parenthood and more egalitarian gender socialization patterns influenced primarily by partner relationships dynamics, initiated by mothers' reflexiveness and the transformation of the concept of the "sacrificing

motherhood”. The dynamic of partner relationships thus shifts in the direction of “sacrificing fatherhood” that is a father’s renunciation of a part of the privileges he enjoyed before entering the responsibilities within the household.

Key words: gender socialization, masculinity, upbringing practices, family, parenting, Serbia

Scientific area: Sociology

Specific scientific area: Sociology of Family

UDK No. 316.356.2

SADRŽAJ

Informacije o mentorki i članicama komisije.....	3
Podaci o doktorskoj disertaciji	4
Information about the dissertation.....	6
Spisak grafikona.....	11
Spisak shema	11
Spisak tabela.....	11
1. UVOD.....	12
1.1 Predmet istraživanja	16
2. TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	18
2.1 Teorije refleksivne modernizacije.....	18
2.2 Teorija patrijarhata	23
2.3 Ključni pojmovi	29
2.3.1 Rodna socijalizacija kao deo porodičnih praksi.....	29
2.3.2 Porodične prakse, prikazivanje i rodna socijalizacija	34
2.3.2 Porodična dinamika.....	38
2.3.3 Roditeljske prakse vaspitanja: stavovi i postupci	40
3. PREGLED ISTRAŽIVANJA O RODNOJ SOCIJALIZACIJI DEČAKA	51
4. ISTORIJSKO–DRUŠTVENI KONTEKST ISTRAŽIVANJA	59
5. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA.....	64
5.1 Ciljevi i istraživačke pretpostavke:	64
5.2 Opšti metodološki okvir istraživanja	69
5.3 Narativna analiza.....	79
5. 4 Refleksija na istraživačku poziciju	81
6. ANALIZA I DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA	85
6.1 Normativni obrasci o roditeljstvu.....	85
6.1.1 „Dobra majka” u stavovima majki – subjekata istraživanja	86

6.1.2 „Dobar otac“ u stavovima majki – subjekata istraživanja	99
6.1.3 „Dobra majka“ u stavovima očeva – subjekata istraživanja	107
5.1.4 „Dobar otac“ u narativima očeva – subjekata istraživanja	113
6.1.5 Stavovi roditelja o porodičnoj socijalizaciji dečaka i devojčica	121
7.1 Porodične prakse i prikazivanja	136
7.1.1 Briga	136
7.1.1.2 Zajedničke aktivnosti majki i sinova	137
7.1.1.2 Komunikacija majki i sinova	142
7.1.1.3 Bliskost majki i sinova i poznavanje deteta.....	147
7.1.1.4 Zajedničke aktivnosti majki i ćerki	152
7.1.1.5 Komunikacija majki i ćerki	156
7.1.1.6 Bliskost majki i ćerki i poznavanje deteta.....	162
7.1.1.7 Zajedničke aktivnosti očeva i sinova.....	166
7.1.1.8 Komunikacija očeva i sinova	169
7.1.1.9 Bliskost očeva i sinova.....	173
7.1.1.10 Zajedničke aktivnosti očeva i ćerki	177
7.1.1.11 Komunikacija očeva i ćerki.....	180
7.1.1.12 Bliskost očeva i ćerki i poznavanje deteta	183
7.1.2 Kontrola	186
7.1.2.1 Samostalnost (na liniji odnosa majka–sin)	186
7.1.2.2 Kažnjavanje i nagrađivanje sinova (od strane majki).....	190
7.1.2.3 Samostalnost ćerki (na liniji odnosa majka–ćerka).....	194
7.1.2.4 Kažnjavanje i nagrađivanje ćerki (od strane majki).....	197
7.1.2.5 Samostalnost sinova (na liniji odnosa otac–sin).....	200
7.1.2.6 Kažnjavanje i nagrađivanje sinova (od strane očeva)	203
7.1.2.7 Samostalnost ćerki (na liniji odnosa otac–ćerka)	208
7.1.2.8 Kažnjavanje i nagrađivanje ćerki (od strane očeva).....	210

7.2 Porodični odnosi: odnosi sa porodicom porekla.....	216
7.3 Porodični partnerski odnosi	232
8. OBRASCI RODNE SOCIJALIZACIJE DEČAKA U PORODICAMA U SAVREMENOJ SRBIJI	248
8.1 Studije slučaja	258
9. ZAKLJUČAK	264
LITERATURA	270
Prilog 1. Rekrutacioni upitnik	287
Prilog 2. Vodič za moderatore.....	292
Biografija autorke.....	296
Prilozi o autorstvu, istovetnosti i korišćenju.....	297
Изјава о ауторству	297
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	298
Изјава о коришћењу.....	299

Spisak grafikona

Grafikon 1. Hipotetički odnos dimenzija istraživanja.....68

Spisak shema

Shema 1. Model faza u procesu građenja teorije.....75

Spisak tabela

Tabela 1. Pregled uzorka: socio–demografske karakteristike uzorka.....77

1. UVOD

Predmet ovog rada je rodna socijalizacija dečaka uzrasta od dve do dvanaest godina koja se istražuje preko vaspitnih praksi (postupaka i stavova) majki i očeva u porodicama u savremenoj Srbiji. Osnovni cilj je tumačenje i razumevanje varijacija u obrascima rodne socijalizacije dečaka, pri čemu se fenomen socijalizacije izučava preko procesa transmisije, ali ne i procesa internalizacije, budući da predmet rada nije razvoj rodni identiteta dečaka, već roditeljski postupci i stavovi u procesu rodne socijalizacije. U istraživačkom fokusu su stoga agensi porodične socijalizacije, odnosno roditelji – majke i očevi, te njihove vaspitne prakse.

Značaj istaknutog pitanja pronalazim u kontekstu savremenog društva Srbije, odnosno u sve zastupljenijim diskusijama o demokratizaciji društva i unapređenju rodne ravnopravnosti, ali i u činjenici da je pitanje rodne socijalizacije dečaka predadolescentnog uzrasta nedovoljno istražena tematika u domaćoj naučnoj misli, a upravo u tom uzrastu se struktuiraju poželjni i nepoželjni oblici rodni uloga i pozicija koje iz njih proizlaze. Porodica nedvojbeno spada u najvažnije institucionalne nosioce procesa socijalizacije dece, te proizvodnje i transfera društveno–normiranih obrazaca življenja. Putem procesa porodične socijalizacije društvo osigurava reprodukciju vladajućih vrednosti, modela ponašanja i obrazaca rodni uloga. Ona je mesto rodni formiranja dece u „najranjivijem“ dobu, to jest u uzrastu kada su najpodložniji uticajima roditelja, još uvek primarnih agenasa socijalizacije. Ipak, uzimajući u obzir teoriju dvostruke strukturacije (Giddens, 1984), prema kojoj su strukture dualne – i spoljne i unutrašnje, pri čemu se dvostrukost njihovog delovanja ispoljava tako da akteri delujući u okviru (dvostrukih) struktura imaju mogućnost i da ih izmene, a ne samo da ih reprodukuju, u ovom radu imam cilj da ispitam ne samo koje vaspitne prakse roditelja ističu stereotipno percepiranje roda, već i koje vaspitne prakse omogućavaju potencijalno odstupanje od stereotipa u procesu rodne socijalizacije dečaka.

Naučni sociološki značaj bavljenja ovom temom nalazim u njenoj metodološkoj i teorijskoj izazovnosti i plodnosti. Značaj teme, u metodološkom smislu, temelji se na činjenici da njeno izučavanje zahteva kombinovanje više nivoa analize: makro nivo (društveno–kulturni kontekst, odnosno normativni rodni poredak), mezo nivo (uloga

porodične grupe) i mikro nivo (pojedinačne vaspitne prakse roditelja). Metodološka izazovnost i plodnost bavljenja temom rodne socijalizacije u sociologiji proističe i iz činjenice da predmet istraživanja zahteva prelaženje u polja subdisciplina poput socijalne psihologije i socijalne antropologije, kao i u polja drugih srodnih naučnih disciplina poput psihologije i pedagogije. Relativno je mali broj istraživanja u sociologiji koja izučavaju rodnu socijalizaciju kroz praćenje ovog procesa na primeru dečaka u porodicama u savremenoj Srbiji, te ova studija daje mogućnost i teorijskog doprinosa postojećem naučnom znanju pre svega preko razumevanja i tumačenja varijacija u obrascima rodne socijalizacije dečaka izvedenih iz značenja koja im pridaju sami subjekti istraživanja – očevi i majke, ali i preko utvrđivanja dometa odabranog teorijskog okvira u eksploraciji i eksplikaciji izučavanog fenomena.

Trenutna aktuelnost teme, odnosno značaj problematike ne samo za sociologiju kao nauku, već i za društvo u celini, temelji se na promenama porodičnih praksi i odnosa na nivou društva Srbije, odnosno na (pre)komponovanju domaćinstva i porodice u periodu takozvane kasne moderne, tj. na procesu pluralizacije partnerskih i porodičnih formi (Milić, 2001: 122–128; Bek, 2001, 2003; Bobić, 2003a: 65–91; Stanojević, 2018.). Međutim, neki elementi predmodernih porodičnih praksi i dalje opstaju u društvu Srbije i dolaze u koliziju s određenim realnim promenama na globalnom nivou. Naime, kontekst porodičnog života u Srbiji još uvek u znatnoj meri karakteriše patrijarhalni vrednosni obrazac koji oblikuje kako porodične, tako i društvene odnose (Milić, 2010b: 235–256). U javnom diskursu u Srbiji preovladava tradicionalistički pogled na porodicu na koju se gleda kao na poslednju liniju odbrane „pravih vrednosti“. Kategorija heteronormativne porodice sa jasno određenim rodnim ulogama muškarca i žene podržana je od strane javnih sektora društvenog života i građanske familističke ideologije porodice, te je postavljena kao vladajući, tj. normirajući obrazac za sve druge tipove porodičnih formi (Milić, 2010b: 235–256; Tomanović, Stanojević, 2015; Tomanović, 2017). Uz to, opadanje rasta stanovništva ohrabruje diskusije i o krizi porodice, krizi porodičnih vrednosti, kao i o „beloj kugi“ (Drezgić, 2010). „Kriza“ proizvodi novi talas redefinicije patrijarhalne maskuline kulture, te je konzervativna misao lako uzima kao argument u svom političkom programu „vraćanja žena na njihovo mesto“. Debate o „krizi porodice“, „krizi porodičnih vrednosti“, „krizi maskuliniteta“ (Šmale, 2011) jednim delom zapravo impliciraju „novi talas“ učvršćivanja upravo

patrijarhalne kulture, odnosno strogog održavanja distance između različitih, suprotnih (pa i suprotstavljenih, u ovom diskursu) polno/rodnih kategorija. Upravo u procesu rodne socijalizacije u porodici, društveno–istorijske i kulturno konstruisane norme se prenose sa roditelja na decu formirajući kod njih osnovne predstave o rodnosti i konstruišući u povratnoj sprezi polja društvene realnosti.

U domaćem naučnom kontekstu u poslednje dve decenije navedena pitanja su bila obuhvaćena empirijskim istraživanjima koja su imala za cilj proučavanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti i iskustvima rodno zasnovanog nasilja učenika i učenica, ali i nastavnog kadra (Džamonja Ignjatović et al., 2009; Radoman, 2012; Ćeriman, Duhaček et al, 2015), kao i stavova i vrednosnih orijentacija odraslih građana i građanki Srbije (Lazić, Cvejić, 2007; Ignjatović et al. 2011), te su dobijeni podaci tumačeni u kontekstu porasta broja slučajeva nasilja i diskriminacije među decom i mladima (Radoman, 2011, 2013; Popadić, Plut, Pavlović, 2015). Interesovanje je postojalo i za proučavanje zastupljenosti patrijarhalnih vrednosti u društvu (Pešić, 2006, 2010) i za izučavanje rodne asimetrije u porodičnoj sferi u pogledu raspodele obaveza i odgovornosti brige, nege i vaspitavanja dece, odnosno u pogledu raspodele moći i autoriteta u domaćinstvu (Tomanović, 2004a, 2004b, 2012, 2017; Babović, 2006, 2010; Milić et al. 2010c; Blagojević – Hjuson, 2013, 2014), te međugeneracijskog transfera u vaspitanju dece (Bodroški Spariosu, 2010). Ipak, stavovi i prakse roditelja u procesu rodne socijalizacije dečaka u porodici retko su bile predmet istraživanja. Takvo istraživanje moglo bi upotpuniti perspektivu partnerskih i međugeneracijskih odnosa u porodici, kao i postojeće analize o raspodeli moći u porodičnom domenu, te i u tome nalazim značaj istraživanja čije rezultate predstavljam u disertaciji. Ovim istraživanjem nastojim da dam i doprinos promišljanjima specifičnosti konteksta u kom se dešava individualizacija roditeljstva u Srbiji, odnosno razmatranjima mogućnosti transformacije modela južnoevropske familističke porodične solidarnosti u praksi (Tomanović, 2017; Stanojević, 2015).

U prvom delu disertacije teorijski situiram istraživanje, tj. detaljno obrazlažem teorijsko stanovište koje predstavlja osnovni konceptualni okvir empirijskog istraživanja, ali i okvir za interpretaciju nalaza. U poglavlju o metodološkom okviru prikazujem podatke o toku i razvoju istraživanja, a dajem i refleksiju na poziciju

istraživačice u izvedenom empirijskom istraživanju. Osim detaljnog obrazlaganja svih relevantnih metodoloških odluka, u ovom poglavlju preispitujem i ulogu istraživačice u svim aspektima istraživanja – od izbora predmeta istraživanja do njegove realizacije.

U drugom delu disertacije prikazujem i interpretiram empirijske nalaze. S obzirom na to da će se poglavlja u kojima diskutujem nalaze istraživanja fokusirati na različita konkretna pitanja i aspekte porodičnih praksi, u završnim razmatranjima ću prikazati neke opštije tendencije i modele rodne socijalizacije dečaka u porodicama u savremenoj Srbiji.

1.1 Predmet istraživanja

U ovom istraživanju polazna stanovišta su: da je rod konstrukt društveno–kulturnih okolnosti i istorijskog oblikovanja i uslovljavanja, te da društvena praksa ističe određene modele osobina i ponašanja koji se smatraju poželjnim i pozitivnim za muškarce ili žene, a da se oni dalje prenose u procesu rodne socijalizacije na decu putem običaja, normi, morala itd. Otuda dolazi glavni cilj disertacije – ispitivanje transmisije poruka o rodnosti u porodici putem analize vaspitnih praksi očeva i majki. U skladu sa polaznim stanovištem, osnovna pretpostavka istraživanja je da vaspitne prakse roditelja reflektuju društveno–kulturni i istorijski kontekst, koji u povratnoj sprezi, putem reprodukovanja patrijarhalne matrice, podržava konstrukt roda.

Proces rodne socijalizacije dečaka u porodici ispitujem kroz analizu narativa očeva i majki situiranih u specifičnim društveno–istorijskim i kulturnim okolnostima u savremenoj Srbiji, koji su na širem planu u određenoj meri uslovljeni i globalnim procesima. Ovaj pristup sam odabrala jer smatram da on omogućava proučavanje prinudnih i nadmoćnih zahteva koji dolaze pojedincima iz društvene sfere, odnosno proučavanje normativnih rodnih obrazaca koji su specifični za društveni kontekst u kojem se odvija porodični život u Srbiji.

U uzorak istraživanja ušle su potpune porodice (zasnovane na bračnoj dijadi) koje imaju i ćerku i sina, kako bi se u narativima roditelja identifikovale razlike u vaspitnim praksama prema dečacima i devojčicama, što će u kasnijoj analizi omogućiti izdvajanje obrazaca rodne socijalizacije dečaka. Devojčice stoga čine kontrolnu grupu, pri čemu je u polovini ispitanih porodica ćerka najstarije dete, a u drugoj polovini porodica je to sin. Ovakva struktura uzorka je odabrana kako bih bila u prilici da ispitam stavove o različitom vrednovanju muške i ženske dece u datim porodicama, kao i da izvršim poređenja vaspitnih praksi roditelja u odnosu na redosled rođenja sina (prvoroden ili drugoroden).

Centralno mesto u ovom istraživanju imaju pojedinačni akteri čiji se životi i prakse roditeljstva odvijaju u specifičnom vremensko–prostornom kontekstu. U analitičkom fokusu su značenja koja sami akteri pridaju svom i tuđem delanju. Izbor predmeta odredio je i teorijski okvir. Njega čine teorije refleksivne modernizacije i teorije patrijarhata koje su kontekstualizovane na primeru roditeljskih praksi u

aktuelnom trenutku u Srbiji. Ova dva teorijska okvira zapravo stoje u kontrapoziciji jedan spram drugog, pri čemu se teorije refleksivne modernizacije koriste za objašnjenje procesa individualizacije rodnih uloga i odnosa, kao i roditeljstva, a teorije patrijarhata za objašnjenje normativnih rodnih režima i njihove transmisije u procesu rodne socijalizacije. U okviru navedenog šireg teorijskog okvira smatram da su za objašnjenje vaspitnih praksi roditelja, koje su predmet ovog rada, relevantni pojmovi porodične prakse i porodični odnosi, koje određujem u narednom poglavlju.

2. TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Korišćeni teorijski okvir kontekstualizuje predmet istraživanja i omogućuje identifikaciju obrazaca roditeljskih vaspitnih praksi (postupaka i stavova roditelja) na nivou društva Srbije, kao i interpretaciju na kvalitativnoj analizi zasnovanih obrazaca vaspitnih praksi na kontinuumu od tradicionalnog do kasno modernog.

2.1 Teorije refleksivne modernizacije

Najširi teorijski okvir korišćen u ovom radu predstavlja teorija refleksivne modernizacije (Bek, 2001b, 2003; Beck, Beck–Gernsheim, 2002). Navedena teorija situira predmet ovog istraživanja u širi društveni kontekst i objašnjava međudnose porodice i društvenog okruženja koji dovode do promena u porodičnim praksama i odnosima, kao i do promena u normativnim obrascima koji stoje u središtu ove analize. U tom smislu, ova teorija objašnjava teorijski konstrukt koji je značajan za predmet ovog rada – individualizaciju i njene aspekte detradicionalizaciju i demokratizaciju roditeljstva.

U periodu kasne moderne, rizici koje sa sobom nosi s jedne strane opadanje značaja države blagostanja, a rast značaja tržišne privrede, a sa druge strane promene u vrednosnim orijentacijama i politički zahtevi demokratskog društva, zajedno dovode do veće simetričnosti muškaraca i žena u javnoj sferi, te posledično utiču i na potrebu da se porodični život (uloge i odnosi partnera, odnosno roditelja i dece) stalno preispituju (Stanojević, 2015: 17). Uz vrednosti rodne simetrije ide i poboljšana komunikacija, kao i otvorenost u razmeni mišljenja i emocija između roditelja i dece, što prema teoretičarima kasne moderne znači da sa promenom vrednosnih okvira dolazi i do promena praksi koje idu u pravcu demokratskih odnosa unutar porodice. Sa prihvatanjem rodno egalitarnih vrednosti roditelji prihvataju i razvijaju i vrednosti autoritativnog vaspitnog stila odgajanja dece (Baumrind, 1967), koji karakteriše dvosmernost razgovora roditelj–dete, razmena mišljenja i emocija, kao i donošenje zajedničkih odluka sa decom (u oblastima koje ih se tiču). „Ovakve porodice će pre razviti odnose zasnovane na kompetencijama aktera i autoritetu koji proizlazi iz

argumentacije, nego autoritet zasnovan na pripisanim statusima i povinovanju starijima zarad konformizma normama“ (Stanojević, 2015: 322). U slučaju demokratskih (autoritativnih) obrazaca, perspektiva roditelja ima primat, ali se uvažava i perspektiva deteta. Dakle, na snazi je svojevrsna povratna sprega jer demokratizacija odnosa unutar generacije roditelja/partnera zahteva i demokratizaciju odnosa među generacijama, na liniji roditelj–dete (Ibidem, 2015: 43). Demokratizacija porodice (Beck, 1997) znači poštovanje principa uvažavanja, autonomije, komunikacije i jednakosti, pri čemu partnerski odnosi prestaju da budu pod uticajem pripisanih rodni uloga i postaju predmet pregovaranja. Idealni tipovi rodni vaspitnih stavova i praksi u „demokratskoj“ porodici kasne moderne, prema ovoj teoriji, podrazumevaju „participativni i demokratski etos“ i prakse kojima se „podržava obrazac porodice jednakih: fleksibilne uloge i položaji, pregovaranje, recipročnost“ (Tomanović, 2017: 171). Ovakav model podrazumeva uključenost oba roditelja u proces socijalizacije, „po principu maksimalne izmenljivosti u obavljanju aktivnosti sa decom“ (Ibidem, 2017: 172), pri čemu se deci pristupa kao individuama sa određenim osobinama i potencijalima koji se nastoje usmeriti, podržati i razviti poštujući pritom sve prethodno navedene principe, bez unapred zadatih rodno određenih kriterijuma. Ovaj proces se naziva *undoing gender* (Deutch, 2007, Risman, 2009) i podrazumeva „stvaranje određenog polja neutralnosti koje ne podrazumeva rodne dispozicije aktera niti je u očima relevantnih drugih prepoznato kao takvo“ (Stanojević, 2015: 252). U slučaju ovog istraživanja to bi podrazumevalo otvaranje prostora dekonstrukcije rodno određenih roditeljskih uloga, odnosno dekonstrukciju normativa o „dobroj majci“ i „dobrom ocu“, koji bi se ispoljili kao roditeljske a ne kao majčinske i očinske uloge, kao i dekonstrukciju normativa o „dobrom dečaku“ i „dobroj devojčici“ koji bi se ispoljili kao razvoj ličnosti deteta bez rodni predznaka.

Teorije kasne moderne govore o promenama kroz koje prolaze zemlje druge demografske tranzicije, među kojima je i Srbija, te objašnjavaju da do promena u viđenju značaja porodice i braka dolazi usled direktnih uticaja procesa globalizacije i individualizacije. Drugom demografskom tranzicijom se označavaju promene u načinu doživljaja porodice, dece i braka do kojih dolazi usled povećanja materijalnog blagostanja, obrazovnog nivoa stanovništva (pre svih, žena), kao i usled uticaja procesa urbanizacije i sekularizacije. Date promene podrazumevaju kasnije stupanje u brak što

ukazuje na smanjenje značaja bračne zajednice i povećanje učešća alternativnih formi partnerstava (poput kohabitacija, istopolnih zajednica itd.), kao i odlaganje roditeljstva ili odustajanje od roditeljstva, ali i povećanje broja razvedenih brakova i veću rodnu simetriju unutar porodičnog domena. Date promene ukazuju i na promene vrednosnih orijentacija koje stoje u osnovama navedenih praksi, odnosno zasnivaju se na samoaktualizaciji, izboru i individualnim slobodama (Lestheage, Neels, 2002; Petrović, 2009; Bobić, 2013). Ipak, iako se u Srbiji odvijaju demografske promene koje su u razvijenim društvima pokazatelj druge demografske tranzicije, one ovde ipak ne svedoče značajnim modernizacijskim promenama (prvenstveno promenama vrednosnih orijentacija građana i građanki). Sadržaj ovih promena u Srbiji ne podrazumeva zaživljenost sistema vrednosti i praksi za koje je karakteristično visoko vrednovanje individualizma i rodne jednakosti (Stanojević, 2015: 125; Bobić, 2006; Petrović, 2009). Naprotiv, na nivou vrednosnih orijentacija učešće patrijarhalnih vrednosti u populaciji je i dalje među najvišim u Evropi (Pešić, 2010). Roditeljstvo u Srbiji se tako ostvaruje u specifičnom kontekstu u kojem nasleđeni obrasci polako gube na značaju kada je reč o savremenom odgajanju dece i partnerskim odnosima, ali i u kojem obrazac rodne segregacije uloga u domaćinstvu, a samim tim i u roditeljstvu, i dalje ima primat, za razliku od zemalja zapadne, centralne i severne Evrope.

Prema teorijama kasne moderne, organizacija životnog toka u savremenom društvu je fleksibilna, te je stoga prisutna i raznovrsnost životnih stilova i perspektiva *otvorene budućnosti* (Bobić, 2013), to jest mogućnosti izbora sopstvenog životnog puta. Zahvaljujući životu u globalnom društvu pojedincima na raspolaganju stoje brojne mogućnosti koje im istovremeno šire perspektivu pa svakodnevni život sve više biva oslobođen „okova“ tradicije (Bek, 2001, 2003). Šire se potrebe „višeg reda“ (Bobić, 2013: 21): lična autonomija, samoaktuelizacija i lične ekspresije u radu i u socijalizaciji. Navedene promene nose i nove vrednosne orijentacije koje podržavaju navedene prakse (Petrović, 2009; Bobić, 2013: 21–22): opadanje socijalne kohezije, protivljenje autoritetu, drugi talas sekularizacije, porast simetrije u rodnim ulogama i tome slično.

Međutim, iako savremeno društvo pruža pojedincima više mogućnosti, ono ih istovremeno izlaže i brojnim rizicima. Prema Beku (Beck, 2001a) priroda ovih rizika je drugačija u poređenju sa ranijim društvima. Neizvesnosti i izazovi u savremenom društvu u najvećoj meri dolaze od razvoja nauke i tehnologije i bivaju preneti i u sferu

svakodnevnog života, te se manifestuju u odnosima unutar porodice, između partnera, roditelja i dece, kao i u odnosima sa drugim članovima domaćinstva. Moguće je izdvojiti i stanovišta kojima se ističe postojanje čak i reverzibilnih procesa ka tradiciji u savremenom društvu jer su pojedincima, u situacijama smanjenog značaja naučenih modela ponašanja u različitim izazovnim situacijama, sada neophodne nove osnove *identiteta*, novi oblici stabilnosti i novi moralni propisi da im pruže osećaj svrhovitosti (Hantington, 1998). Kulturni modeli se brzo smenjuju, te pojedinci, bili spremni na to ili ne, bivaju primorani da stalno procenjuju okolnosti i da budu reflektivni prema sebi, sopstvenoj poziciji i drugim ljudima i da spram toga reaguju. Bek i Bek Gernšajm (Beck, Beck Gernsheim, 2002) i odnose unutar savremene porodice vide kao nestabilne, jer se o odnosima neprestano pregovara te za njih ne važe predefinisani ishodi, niti predefinisane uloge aktera. Upravo se u tome ogleda ***detradicionalizacija roditeljstva*** koja se iskazuje kroz gubljenje funkcionalnosti tradicionalnih uloga oca i majke u savremenoj porodici i stavljanja pred roditelje zahteva za novim odgovorima na novonastale situacije u svakodnevnom životu. Partnerski odnosi i roditeljstvo se oslobađaju od stega tradicije, odnosno od slepe primene normi i obrazaca ranijih generacija (porodice porekla), a postaju sve više uređeni međusobnim pregovorima i uvažavanjem, kao i otvorenom komunikacijom kroz koju se dolazi do konsenzualnih odluka (Tomanović, 2017). Dugoročno, visoka sposobnost adaptacije u novonastalim okolnostima vodi u formiranje novih porodičnih praksi, novih praksi roditeljstva, pa prema tome i novih narativa i ideja o tim praksama kod očeva i majki.

Prema Beku, svakodnevni život se oslobađa svih predodređenja, odnosno monolitnih identitetskih kategorija. Date kategorije sve više gube na značaju, a umesto njih na scenu stupa etika ***individualizma***, samopostignuća i autonomije izbora (Beck, Beck Gernsheim, 2002: 23). Time i koncept porodice kao zajednice solidarnih koji su se obavezali jedni prema drugima gubi na značaju, odnosno preispituju se mogućnosti postojanja različitih formi porodičnih odnosa koje su pre svega određene slobodom izbora i trenutnim afinitetima pojedinaca (Ibidem). Kroz procese pregovaranja svih članova i članica porodice postavlja se osnova za promene porodičnih odnosa koji se sve više udaljavaju od tradicionalnih obrazaca, odnosno dolazi do destandardizacije obrazaca odnosa što ima za posledicu stvaranje različitih varijeteta partnerskog i porodičnog života (Ibidem), a samim tim i roditeljstva. Proces individualizacije rezultira

tako ne samo u promenama partnerskih odnosa, već i u promenama međugeneracijskih odnosa, to jest odnosa roditelj–dete, što je vidljivo u svojevrsnoj „liberalizaciji roditeljstva“. Opada značaj koji se u vaspitanju deteta daje razvoju konformističkih ponašanja i osobina koje ih podržavaju, a koje su i rodno određene, te prioriteto mesto zauzimaju autonomija, odnosno, razvoj individualnih osobenosti deteta i njegovih potencijala, nezavisno od rodni određena, te bi u slučaju ovog istraživanja to značilo dekonstruisanje normativa o „dobrom dečaku“, o čemu će biti reči u narednom potpoglavlju. Porodični odnosi se zasnivaju na demokratskim principima, otvorenoj komunikaciji i zajedničkom donošenju odluka roditelja i dece (Tomanović, 2002). Žrtvujući model roditeljstva se napušta, te ustupa mesto egalitarnosti potreba svih članova i članica porodice (uključujući i decu) i međusobnoj empatiji (Tomanović, 2010a; Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016), kao i ravnopravnoj podeli obaveza i odgovornosti u domaćinstvu uključujući tu i raspodelu obaveza brige, nege i vaspitavanja dece između partnera (Ibidem).

Sa normativom razvoja autonomnog deteta, roditeljstvo se „profesionalizuje“ i postaje vid samorealizacije roditelja (i očeva i majki) (Bek, 2001; Tomanović, 2004a, 2004b). Ipak, samorealizacija je itekako rodno obojena, te dok majke teže potpunom žrtvovanju u brizi o detetu, dotle očevi svoje angažovanje baziraju na sopstvenom sagledavanju potreba deteta i reagovanju na njih (Tomanović, 2010b: 177–194). Pored toga, rezultati drugih istraživanja pokazuju da su interesi deteta još uvek postavljeni prema prioritetu iznad interesa majke (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 178), te da se ne sme zanemariti ni uticaj pozicije u klasnoj stratifikaciji društva na „mogućnosti slobodnog izbora“ individualnih životnih tokova, pa i na potkrepljenje teze o detradicionalizaciji (Brannen, Nilsen, 2005). Rezultati empirijskih istraživanja pokazuju da individualizacija roditeljstva itekako zavisi od stratifikacijskih varijabli, odnosno trendovi detradicionalizacije roditeljstva su identifikovani u porodicama koje se mogu svrstati u srednju klasu koja je resursima potpuno nezavisna od porodice porekla i stoga može da gradi potpuno nove obrasce roditeljstva bez osećanja krivice ili obaveze reprodukovanja poznatih modela. To je ujedno i porodica koja živi u urbanom centru i u kojoj su oba roditelja zaposlena (Tomanović, 2017). Nosilac individualizacije roditeljstva u Srbiji je stoga roditeljski par koji odgovara datim karakteristikama i koji se pre svega usaglasio u pogledu vrednovanja rodne egalitarnosti u stvaranju i

praktikovanju novih modela roditeljstva (Stanojević, 2015; Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016; Tomanović, 2017).

Glavne karakteristike procesa individualizacije roditeljstva su stoga: vrednovanje „principa autonomije, jednakosti, uvažavanja i komunikacije“ (Ibidem: 162–182) u međusobnim odnosima u porodici, te oslobađanje od nametnutih tradicionalnih obrazaca i rodnih modela u partnerskim i porodičnim odnosima koji sada postaju predmet pregovaranja pa su stoga i podložni promenama. To bi posledično značilo i dekonstrukciju normativa o „dobroj majci“ i „dobrom ocu“, kao i normativa o „dobrom dečaku“ i „dobroj devojčici“.

U skladu s navedenim, elementi preko kojih u disertaciji posmatram koncepte individualizacije – detradicionalizacije i demokratizacije roditeljstva jesu: opadanje značaja familističkih normi u stavovima očeva i majki (pojam će biti objašnjen u narednom poglavlju), zatim preko stavova očeva i majki o poželjnim ishodima porodične socijalizacije dece, odnosno težnji ka autonomnom razvoju ličnosti deteta, razvoju njegovih individualnih osobenosti i potencijala bez rodnih predodređenja; zatim preko podele obaveza i odgovornosti u domaćinstvu po principu jednakosti i uvažavanja svih članova i članica porodice i na kraju, preko komunikacije i odnosa članova porodice koje karakteriše empatija, otvorenost, pregovaranje i zajedničko donošenje odluka koje je zasnovano na principima autonomije, jednakosti i uvažavanja mišljenja svih.

2.2 Teorija patrijarhata

Teoriju patrijarhata u disertaciji koristim s ciljem konceptualizacije, analize i interpretacije normativnih rodnih režima i njihove transmisije kroz stavove roditelja u procesu rodne socijalizacije, što posmatram preko reprodukovanja patrijarhalne matrice u njima.

Različite feminističke teorije otkrivaju različite pojavne oblike patrijarhata, kao i načine na koje institucije patrijarhata direktno ili prikriveno drže žene u potčinjenom položaju (Milojević, Markov, 2011). Međutim, i muškarci trpe određene vidove ugnjetavanja od strane patrijarhalne logike, te se može reći da su i muškarci i žene žrtve

patrijarhata. U ovom istraživanju prihvatam definiciju patrijarhata koju je dala Silvija Volbi, prema kojoj je patrijarhat „sistem društvenih praksi i struktura u okviru kojih muškarci dominiraju nad ženama, eksploatišu ih i vrše represiju nad njima“ (Walby, 1991: 20). Volbi navodi šest struktura koje održavaju ovakvu mušku dominaciju: plaćeni rad, patrijarhalne odnose u domaćinstvu, patrijarhalnu kulturu, seksualnost, muško nasilje nad ženama i državu (Walby, 1991: 20). Date strukture, relativno nezavisne ali ipak međusobno povezane, osiguravaju opstanak asimetričnih rodni uloga u društvima u kojima postoji visoka zastupljenost patrijarhalne i autoritarne vrednosne orijentacije čak i onda kada se povećavaju resursi koji ženama stoje na raspolaganju. Koncept rodni režima daje moguće objašnjenje date situacije ukazujući na isprepletenost različitih domena u praksi, te Volbi ističe da rodne odnose stoga treba shvatiti kao deo rodni režima, odnosno kao deo sistema, a ne kao seriju disperzivnih, nepovezanih fenomena. Ovakvim gledištem moguće je objasniti dominaciju elemenata privatni patrijarhata, odnosno reprodukovanje patrijarhalni odnosa u sferi domaćinstva čak i kada se u javnoj sferi patrijarhat ispoljava u niskom stepenu. Razlog tome su različita očekivanja od muškaraca i žena, odnosno normativ o tome da je primarna uloga žene – uloga majke i domaćice, bez obzira na njen radni status, dok se muškarci smatraju osobama koje su pre svega usmerene na delovanje u *javnoj sferi* društva. Važan element koncepta rodni poretka ili režima (gender regime) kojim se objašnjava ovakva situacija jeste određenje normativni rodni poredaka, koje je značajno i za predmet ovog istraživanja. Normativne rodne poretke Volbi definiše kao normativna očekivanja od rodni uloga u političkoj, radnoj i porodičnoj sferi (Walby, 2004). Normativni rodni poredak nameće kroz ideološke konstrukte određene obrasce za muškarce i žene u različitim oblastima svakodnevnog života. Upravo društveno–istorijska i kulturna uslovljenost rodni uloga vidljiva je kroz normative društva pod čijim se uticajem formiraju dominantne predstave o muškarcima i ženama, kao i o njihovim razlikama, na osnovu kojih se dalje razvijaju različita ograničenja i nejednakosti između njih (Milić, 2007: 403). Ova uslovljenost rodni uloga reflektuje se u stavovima i praksama ljudi, kroz reprodukovanje patrijarhalne matrice, zbog čega se rodne uloge muškaraca i žena shvataju kao prirodne i nepromenljive. Pokazatelj prihvatanja normativni rodni poretka, kada je reč o roditeljstvu, vidljiv je kroz prihvatanje vrednosti kojima se podržavaju rodno određene uloge majke i oca (odnosno

uverenje da je majka primarni roditelj, a otac pomažući) i njihovih neravnopravnih pozicija u porodici (autoritet i moć su u rukama muškaraca) (Tomanović, 2017: 2–5). Stoga u ovom radu normativne rodne režime i njihovu transmisiju kroz stavove roditelja u procesu rodne socijalizacije posmatram preko reprodukovanja patrijarhalne matrice u datim stavovima.

Patrijarhalna matrica predstavlja referentni okvir pogleda na svet koji je oblikovan određenim društveno-istorijskim kontekstom (Jarić, 2002), pa samim tim određuje i naše poglede na rodne uloge i odnose. Patrijarhalna matrica značajno određuje sadržaje društvenosti, a time utiče i na proces rodne socijalizacije u porodici, pri čemu se reprodukovanje patrijarhalne matrice iskazuje „negiranjem postojanja drugačijeg načina koncipiranja odnosa među polovima“ (Jarić, 2002: 17). Ipak, ono što se smatra „prirodnom“ podelom konstruisano je diskurzivno, pa se stoga ne može govoriti o nečemu što je prirodno ili biološki nesporno u delovanju ili odnosima i što bi se moglo definisati kao *muško* ili kao *žensko* unapred (Moranjak-Bamburać, 2000: 51–59). Umesto da se govori o rodu kao nekakvoj zatečenosti, Konel (Connell, 1995) ističe „društvenu proizvodnju“ roda. Upravo stoga se i rodne uloge mogu shvatiti kao diskurzivna praksa kojom se nastoje nametnuti „ispravni“ oblici rodno poželjnog ponašanja ili odnosa žena i muškaraca u određenom društvu. Takav vid socijalizacije artikulisan je, struktuiran i implementiran u različitim „ideološkim državnim aparatima“ (Althusser, 2009), uključujući i porodicu. Roditeljstvo je tako jedna od oblasti putem koje se reprodukuju segregisani rodni normativi za muškarce i žene. U tradicionalnom diskursu, smatralo se da se muškarac kvalifikuje u *pravog* muškarca tek sa zasnivanjem porodice i dobijanjem potomstva, posebno muškog koje treba da obezbedi nastavak porodične loze. Dalje obeležje muškosti predstavljala je činjenica da je muškarac otac i da je sposoban da materijalno izdržava porodicu, dok su svakodnevne obaveze u domaćinstvu i briga i staranje o deci prepuštane majkama.

Ovakav sadržaj rodnih uloga u porodici rodio se sa idealom moderne građanske porodice, odnosno svoje potpuno značenje nalazi u familizmu kao ideološkom konstrukt s početka XX veka (Donzelot, 1979, 1988), a koji je značajan i za određenje konteksta u kojem se odvija proces rodne socijalizacije dece u porodicama u savremenoj Srbiji, što čini predmet ovog istraživanja (Tomanović, 2017). Familizam vidi ideal

porodice u nuklearnoj zajednici koju čine bračni partneri sa decom, a primarna funkcija heteronormativne bračne zajednice koja stoji u osnovi porodice je briga o detetu čije su potrebe uvek ispred potreba roditelja (Ibidem: 2–5). Porodična sfera je rodno podeljena, a uloge oca i majke se vide komplementarnim, pri čemu je majka „primarni roditelj“, a otac „sekundarni“ (Tomanović, 2010a). Na ovaj način su određeni i normativi o „dobrom ocu“ (hraniocu i zaštitniku porodice), odnosno „dobroj majci“ (brižnoj starateljki), te očevi i majke koji se uklapaju u ovako određene rodne uloge dobijaju date epitete ili pak osećaju krivicu ukoliko ne uspeju/ne uspevaju da ispune navedene standarde (Tomanović, 2017). Majka svoje atribut *dobre majke* nastoji da dostigne uspešnim vođenjem domaćinstva i vaspitavanjem dece (Tomanović–Mihajlović, 1997; Tomanović, 2017). Očevi atribut *dobrog oca* nastoje da dostignu preko uloge hranioca porodice i osobe koja porodičnu grupu brani od spoljašnjih simboličkih i realnih napada, odnosno osobe koja je jednom rečju autoritet, kako unutar porodice, tako i van nje (Ibidem). U Srbiji je široko prihvaćena upravo etika dobrog roditeljstva „koja počiva na modernističkom obrascu komplementarnosti segregiranih rodni uloga“ i koja je „inkorporirana u patrijarhalnu matricu“ (Ibidem: 4). Budući da su rodno segregisane uloge oca i majke komplementarne, dekonstrukcija normativa „dobrog oca“ zahteva i dekonstrukciju normativa „dobre majke“. Promene rodni režima (ili normativni rodni poredaka) i dekonstrukcija patrijarhalnosti i njenih veza sa demaskulinizacijom (Walby, 2004) posledično vode prekomponovanju porodice, braka, pa i samog roditeljstva, odnosno do promena sadržaja partnerskih i porodičnih odnosa (Milić, 2001: 122–128; Bobić, 2003a: 65–91). Shodno postavljenom teorijskom okviru, konkretno teoriji patrijarhata Silvije Volbi, date modernizacijske procese neophodno je posmatrati i analizirati u specifičnim okvirima lokalnog konteksta u kojem se i odvijaju porodične prakse koje čine predmet ovog istraživanja, a koji se prema teoriji Volbi najbolje mogu opisati kroz odlike državnog tipa javnog patrijarhata karakterističnog za nekadašnje socijalističke zemlje (Walby, 1991), odnosno za zemlje koje karakteriše takozvani južnoevropski model familističke porodične solidarnosti (Tomanović, 2017). Prema ovom modelu, emancipacija žena je pokrenuta putem ideološke promocije rodne ravnopravnosti prvenstveno kroz normativni državni okvir, te su se preko podrške izlasku žena iz domaćinstva u javnu sferu, sferu plaćenog rada, nastojale načiniti promene i u sferi domaćinstva. Međutim, institucionalna podrška roditeljstvu u takvoj

situaciji izostaje, pa se roditelji najčešće oslanjaju na podršku porodica porekla (bilo u pogledu materijalnih resursa, poput života u proširenoj porodici ili u pogledu podrške u „čuvanju“ dece dok su roditelji na radnom mestu itd). Međutim, oslanjanje na porodicu porekla otežava odmak od tradicionalnih, naučenih modela ponašanja, odnosno zauzimanja aktivnog stava u pravcu promena nasleđenih modela roditeljstva.

Budući da ograničenja individualizacije roditeljstva u Srbiji proističu iz specifičnosti familizma kao konteksta u kojem se vrše prakse roditeljstva, kao i sam proces rodne socijalizacije dece u porodici (Ibidem), smatram da je za ovo istraživanje značajna analiza normativnih sadržaja rodni poredaka u kontekstu savremenog društva Srbije, odnosno analiza prisutnosti i načina ispoljavanja patrijarhalne matrice u praksama očeva i majki, pri čemu etiku dobrog roditeljstva vidim kao najvažniji element patrijarhalne matrice. Prakse roditelja reflektuju normativne rodne poretke tako što roditelji očekivanja društva prevode u sistem normi upućenih detetu, s tim da je u slučaju ovog istraživanja prvenstvena pažnja usmerena na konstrukt „dobrog dečaka“ u praksama roditelja i njenoj diferencijaciji u odnosu na konstrukt „dobre devojčice“ (budući da su devojčice kontrolna grupa u ovom istraživanju).

Osobine koje roditelji u Srbiji smatraju poželjnim za dečake i devojčice ispitivao je Uroš Mladenović koji je došao do zaključka da se one ne razlikuju od stereotipnih osobina koje se pripisuju muškarcima i ženama u nekim drugim kulturama (Mladenović, 1976). Osobine koje su roditelji smatrali podjednako važnim i za dečake i za devojčice su: velikodušnost, društvenost, iskrenost, nesebičnost, vrednoća, savesnost, objektivnost, poštenje, tačnost, veselost, vedrina, otvorenost, srdačnost, pronicljivost itd. Osobine koje su smatrali važnijim za devojčice nego za dečake su bile: odanost, poslušnost, pažnja prema drugima, pomaganje drugima, privrženost, skromnost, štedljivost, emocionalnost, mirnoća, neagresivnost, osećajnost, povučенost, strpljenje, stidljivost, sentimentalnost, umerenost, suptilnost, elegancija i urednost. Roditelji su smatrali da je za dečake bilo važnije da razviju sledeće osobine: komunikativnost, strogost, požrtvovanost, upornost, ambiciju, energičnost, neustrašivost, nepokolebljivost, odlučnost, samostalnost, samouverenost, samopouzdanje, hrabrost, borbenost, dinamičnost, oštrinu i ratobornost. Novije istraživanje sprovedeno u okruženju (Babović et al, 2016) nije pokazalo značajnije razlike u pogledu navedenog

pitanja iako je rađeno sa razmakom od skoro pola veka. Naime, istraživanje je pokazalo da roditelji devojčica „značajno češće podstiču osjećajnost, osjetljivost i nježnost nego kod dječaka, a upravo ove osobine se smatraju vrlinama za žene u tradicionalnim i patrijarhalnim okvirima, gdje se očekuje njena primarna usmjerenost na porodicu” (Ibidem, 2016: 24–25). „Muška djeca se više podstiču na razvijanje vještina koje će u odraslom dobu omogućiti da se „snađu“ na tržištu rada i uopšte, u javnoj sferi, dok se ženska djeca više podstiču na razvijanje „simboličkog“, ali ne i stvarnog kapitala, odnosno umjetničkim vještinama, osjećaju za lijepo, koje više koristi u privatnom životu nego na tržištu rada“ (Ibidem, 2016: 25). Ovo važi za uzrast od rođenja do 14 godine deteta i podstiče se kroz različite aktivnosti, igru, odnose i zaduženja u domaćinstvu itd. Na uzrastu dece od pet do 14 godina: **„Dječaci se više uključuju u ekonomske aktivnosti**, one koje su povezane sa tržišnim radom (rad na gazdinstvu, u porodičnom poslu), dok se **djevojčice više uključuju u kućni rad** i tako socijalizuju za ulogu nosilaca brige o domaćinstvu i porodici u odraslom dobu” (Ibidem, 2016:26, istaknuto u originalu). U tom smislu, koncept „dobrog dečaka” podrazumeva socijalizaciju za socijalni i ekonomski život izvan domaćinstva i ispoljavanje osobina upornosti, samostalnosti, vođstva, samouverenosti, dinamičnosti (češće se usmeravaju na sport od devojčica i podstiču im se motoričke veštine) itd. dok koncept „dobre devojčice“ podrazumeva socijalizaciju za brigu o porodici i domaćinstvu i umetničkim vještinama, kao i ispoljavanju osobina lojalnosti, pažnje prema drugima, emocionalnosti, mirnoće, osećajnosti, poslušnosti i elegancije.

Elementi preko kojih ću pratiti reprodukciju patrijarhalne matrice u narativima roditelja su stoga: normativ o dobrom ocu i dobroj majci (rodno segregisane porodične sfere, stavovi o „prirodnoj“ podeli obaveza oko dece između majke i oca, kao i značaja njihovih uloga u porodici), normativ o dobrom dečaku i dobroj devojčici (veličanje maskuliniteta, što se iskazuje kroz stavove o poželjnom polu (prvorodenog) deteta i distribuciji moći u domaćinstvu u korist muškaraca, kao i prisustvo javnog moralnog nazora koji se ogleda u stavovima o različitom disciplinovanju i kontroli dečaka i devojčica kojima se i jedni i drugi drže u okvirima rodno ukalupljenih modela, te je i razvoj konformističkih vrednosti cilj ovakve porodične socijalizacije) i na kraju, izražena detecentričnost (potrebe deteta su iznad potreba odraslih, pre svega iznad potreba majke).

2.3 Ključni pojmovi

2.3.1 Rodna socijalizacija kao deo porodičnih praksi

Za određenje pojma rodne socijalizacije smatram da je neophodno pre svega načiniti osvrt na pojamovnu dijadu pol/rod, te na pojam rodnih uloga, kako bih odredila bitne elemente transmisije normi u procesu porodične socijalizacije.

U naučnoj zajednici je dugo važno da se pod pojmom pol označavaju isključivo biološke karakteristike ljudi, bazirane pre svega na njihovoj specifičnoj anatomiji kojom se naglašavala *polna razlika* među ljudima i na njoj zasnovana prirodna podela na muškarce i žene. Rod (engleski *gender*) je definisan kao društveni i individualni konstrukt kojim se potvrđuju na polu bazirane i stoga zadate uloge muškaraca i žena (Mršević et al., 1999). Međutim, takvo razumevanje pola i roda počelo je biti problematizovano još osamdesetih godina prošlog veka unutar naučnih krugova, te se pozivalo na prevazilaženje simplifikovane podele na pol kao biološku i rod kao društvenu kategoriju. Naime, filozofkinje i teoretičarke feminizma danas tvrde da je pol, kao i rod, društveni i diskurzivni konstrukt kojim se tokom procesa socijalizacije kreiraju podele na muškarce i žene. Pol je društveno uslovljena medicinska i zakonska klasifikacija kojom se osobe dele na samo dve kategorije i to prvenstveno na temelju izgleda polnih organa, te je takva podela osnov za diskriminaciju i neravnopravnost. Savremena feministička teorija, naime, ne negira biološke kategorije, ali tvrdi da je biologija kulturološki uslovljena diskurzivnim praksama na kojima počiva naše razumevanje samih sebe, ali i drugih ljudi. Kako tvrdi Džudit Batler (Butler, 2000, 2005), rod je konstrukcija pola i teškoće uvek nastaju kada se pokuša iznaći „čisti pol“ koji bi prethodio konstruisanju roda koji se iz njega izvodi. Drugim rečima, pol treba razumeti kao konstrukciju, kategoriju koja se neprestano reelaborira umesto da se prihvata kao činjenica. Zbog toga ne treba insistirati na razlikovanju pola i roda unutar prirodno–društvenih dihotomija. Pol i rod nisu statične kategorije, one su performativne i dinamične tokom čitavog života. Rod se manifestuje kroz jezik, odeću, obuću, boje, igre i igračke, obrasce ponašanja, pokrete i držanje tela, prostornu supremaciju, neverbalnu komunikaciju, uloge koje pojedinac/ka imaju u društvu, kao i kroz norme i očekivanja koje društvo postavlja pred njih.

Budući da sam utvrdila osnovne postavke u razumevanju pola i roda, ostaje mi da utvrdim kako funkcionišu oblici ponašanja svojstveni za žene ili muškarce, odnosno kako se ti oblici ponašanja, to jest rodne uloge percepiraju. Rodne uloge su društveno određena očekivanja i zahtevi koja se stavljaju pred muškarce ili žene i koja su naučena i usvojena kroz proces socijalizacije, kao što je prihvaćen i određeni društveni status na osnovu ideološki pripisane „ženske/muške prirode“ (Mršević et al, 1999: 108). Rodne uloge su takođe dinamička kategorija koja se menja od društva do društva, kroz različite vremenske periode, ali i u okviru istog društva u jednom istorijskom periodu. Društveno–istorijska uslovljenost rodni uloga reflektuje se u stavovima pojedinaca kroz reprodukciju patrijarhalne matrice. Tako se recimo muškarac percepira kao snažan – ambiciozan – racionalan, a žena kao skromna – ponizna – osećajna, na osnovu čega se vrši raspodela njihovih rodni uloga. Masulinitet ili feminitet se interiorizuju kroz normative koji govore šta je bitno u pogledu oblačenja, oblika tela, facijalnih ekspresija i ponašanja koje bi bilo „normalno“ i „autentično“ samo za žene ili samo za muškarce (Bordo, 2003: 311–331). Time se želi regulisati svakodnevno i „normalno“ funkcionisanje u falogocentričnom, odnosno patrijarhalnom sistemu, koji žene i muškarce te njihove rodne performanse vidi kao prirodne, statične i nepromenjive.

Ako se rod razumeva kao neka vrsta činjenja, odnosno delanje koje se izvodi delom i bez znanja i htenja konkretne osobe, on zbog toga nije i automatski. Naprotiv, on je praksa unutar jedne scene ograničenja. Štaviše, niko sam ne „čini“ vlastiti rod. Rod se „čini“ sa drugim ili za drugoga, čak i kada je drugi imaginaran. Uslovi koji sačinjavaju nečiji rod od početka su van tog nekog (Batler, 2005). Takav vid socijalizacije posebno je artikulisan unutar porodice kao jednog vida autoriteta. Deca u predadolescentskom uzrastu, kao ranjiva skupina i populacija u formativnom dobu, izložena su posebno jakom ideološkom uticaju unutar ove institucije.

Rodna socijalizacija predstavlja usvajanje rodni uloga kroz vaspitanje u porodici, zatim na svim stupnjevima obrazovanja, kroz medije, kulturne sadržaje, kao i odnose sa drugima. U procesu rodne socijalizacije u porodici, društveno–istorijski i kulturno artikulisani obrasi se prenose sa roditelja na decu, kroz vaspitne prakse, putem sistema simboličkih komunikacija. Kroz aktivnosti roditelja u porodici, njihovo direktno ili prikriveno komuniciranje u vidu stavova i postupaka sa decom, formiraju se načela

koja deca usvajaju u kontekstu razumevanja karakteristika muškaraca i žena i kreiranja njihovih rodni uloga. Takva praksa se nastavlja kroz čitavo odrastanje u okviru različitih institucija sa kojima dete dolazi u dodir (škola, mediji itd.). Percepiranje rodni uloga i ponašanja svojstvenih jednom ili drugom rodu deca usvajaju unutar komunikacijskog lanca sa autoritetima i relevantnim drugima. Dakle, rodna socijalizacija je proces tokom kojeg deca, posredstvom izloženosti različitim informacijama i reakcijama, tokom društvene interakcije, bivaju diskurzivno strukturirana do kulturno odgovarajućih slika „ženskosti“ ili „muškosti“ s određenom distinkcijom među njima koja je karakteristična za falogocentrično, odnosno patrijarhalno društvo.

Na osnovu dosadašnjih teorijskih i empirijskih zaključaka u sociologiji, a koji se tiču socijalizacije kao društvene prakse moguće je izvesti celovitu definiciju koja socijalizaciju označava kao „kontinuiran proces životnog trajanja koji se ostvaruje u svakodnevnoj praksi, a tokom kojeg i putem kojeg pojedinac, internalizujući sociokulturne sadržaje koje mu njegovo okruženje prenosi, formira vlastiti identitet i postaje delatni član društva“ (Tomanović, 2007: 526). Tri najvažnija elementa u pojmovnom određenju socijalizacije su: kontekstualni okvir (svakodnevni život) u kome se proces događa, praksa koja se odvija kroz brojne interakcije u okviru navedenog konteksta i prenošenje i usvajanje sociokulturnih sadržaja (procesu transmisije i internalizacije).

Izraz socijalizacija prvi put se pojavljuje u radovima dvojice američkih sociologa: Edvarda Oldsvorta Rosa (Edward Oldswort Ross) i Franklina Henrija Gidingsa (Franklin Henry Giddings) krajem XIX veka (Milić, 2001:233). Pojam socijalizacije u radovima navedenih sociologa pojavljuje se pod uticajem promena koje je u tom periodu doživljavalo američko društvo, ali i pod uticajem „idejno–teorijskih promena u shvatanju čoveka i njegovih mogućnosti i potreba“ (Milić, 2001:233). Američko društvo u tom periodu doživljava brojne kulturne i razvojne promene budući da dolazi do naglog razvoja industrije i do procesa urbanizacije, što dovodi i do navale imigranata iz različitih delova Evrope. Jačaju radnički i sindikalni pokreti, ali dolazi i do rasta srednje klase koja svoj izraz nalazi u različitim društvenim pokretima, kao i u prvim oblicima masovne kulture. Neprestane promene društva diktirale su i poziciju

nauke spram društvene prakse, te dolazi do odstupanja od dotadašnjeg cilja nauka – menjanja ljudske prirode, ka proučavanju i analiziranju konkretne društvene prakse (Tomanović, 2007: 526). Uticaji navedenih promena vide se i u poimanju uloge pojedinca u okviru društva i u sociološkoj misli tog doba. „Pojam socijalizacije je bio sociološki odgovor na društvene promene i zahteve koje društvo upućuje pojedincima s kraja XIX i početka XX veka“ (Milić, 2001: 233).

Vreme kada se po prvi put pojavljuje pojam socijalizacije u delima dvojice američkih sociologa, iako se njegovi obrisi mogu nazreti i u delima klasika sociologije, stavlja nove zahteve kako pred nauku, tako i pred pojedinca iskušavajući granice njegovih mogućnosti u „osvajanju sveta“. „Iz perspektive procesa socijalizacije čovek je shvaćen kao prevashodno društveno biće koje u potpunosti oblikuju, formiraju, definišu i redefinišu socijalne snage modernog društvenog poretka“ (Milić, 2001: 234). Pojam socijalizacije iz ovog perioda zamenio je dotadašnje shvatanje mogućnosti pojedinca i njegovog mesta u svetu na način na koji je to bilo iskazano u ideji vaspitanja u okviru novovekovne racionalističke i prosvetiteljske filozofije. Vaspitanje je u delima prosvetitelja bilo shvaćeno kao „proces stvaranja čoveka“ kojim se oblikuje „pojedinačna individua koja reprezentuje ljudski univerzum, individua koja je nosilac apstraktne ljudske suštine“ (Milić, 2001: 234). Proces vaspitanja odvijao se u okviru porodice novoformiranog građanskog staleža i pretvarao je tek rođeno biće koje je vođeno nagonima – u slobodni “individuum koji sebe i svoje potrebe proglašava centrom novog sveta” (Milić, 2001: 234). Ostvarenje prirodne suštine čoveka, obuhvaćeno krajnjim ciljem vaspitanja, bilo je u antagonizmu sa društvom, dok se novoustanovljenim pojmom socijalizacije nastojalo izvršiti pomirenje društva i čoveka (Tomanović, 2007: 651). Sa razvojem sociologije i drugih društvenih i humanističkih nauka dolazi i do razilaženja u shvatanju pojma socijalizacije. Razilaženje se ogleda prvenstveno u razlikama u shvatanju krajnjeg cilja ovog procesa, poimanju njegovog toka (da li je jednosmernog ili dvosmernog karaktera), što je u vezi i sa karakterom kauzalnih odnosa (da li se podrazumeva pasivnost onoga koji se socijalizuje ili ne), kao i poimanje trajanja procesa socijalizacije (da li je reč o celoživotnom procesu ili procesu koji traje samo do određenog doba). Zajednički element jednostranih definicija socijalizacije u različitim naukama podrazumeva shvatanje socijalizacije kao procesa socijalnog učenja putem kojeg pojedinac usvaja norme i sadržaje prema kojima

funkcioniše njegova zajednica i stiče odgovarajuće karakteristike (Tomanović, 2007: 526). Takve definicije zanemaruju dvosmernost procesa socijalizacije, jer onog ko se socijalizuje vide kao pasivni objekt koji se nužno mora prilagoditi postojećem sistemu vrednosti i normi čime se zadovoljava krajnji cilj procesa socijalizacije. Bavljenje samo krajnjim rezultatom predstavlja još jedan nedostatak ovakvih definicija jer se na taj način ugrožava procesualnost, rečima teoretičarke Beti Kogswell (Betty Cogswell, 1974, prema Milić, 2001: 236): „Socijalizacija je proces nastajanja a ne stanje postojanja“.

Ovaj rad je zasnovan na stanovištu da je socijalizacija celoživotni proces koji podrazumeva akcije i reakcije svih pojedinaca uključenih u njega, pri čemu je rezultat tog odnosa samo verovatan, ali ne i izvestan. Tokom procesa socijalizacije prenose se i usvajaju različiti sadržaji koji odgovaraju različitim aspektima života u zajednici (političko delovanje, rodne uloge i ponašanja itd.). Svi navedeni aspekti socijalizacije (politička, rodna socijalizacija itd.) podrazumevaju aktivnu ulogu svih aktera u procesu kojem je imanentan kontinuitet, što uključuje i uticaj društveno–strukturnih i istorijskih činilaca na efekte socijalizacije. U skladu sa pristupom prakse (Ortner, 1984), socijalizaciju razumem kao praksu socijalne reprodukcije koja posreduje između struktura i pojedinca, ali koja je istovremeno i proizvod njihovog međusobnog delovanja (koncept dvostruke strukturacije). U tom smislu, pojedinci nisu pasivni objekti socijalne reprodukcije, već čine subjekte prakse (prema tome, roditelji kao subjekti ovog istraživanja, predstavljaju aktivne konstruktore društvene stvarnosti). Kao najelementarniji vid socijalne reprodukcije, socijalizacija se odvija kroz niz rutinizovanih interakcija u svakodnevnom životu (Giddens, 1979). U praksi socijalne reprodukcije najznačajniji element je kontinuitet budući da se kroz generacijski kontinuitet, odnosno uključivanje novih generacija pojedinaca sa određenim karakteristikama u društvo, obezbeđuje i društveni kontinuitet (Tomanović, 1993: 303–315). Ovaj proces se odvija preko prenošenja i usvajanja određenog kulturnog kodeksa, a prakse u porodici budući izolovane od sfere javnog najmanje su podložne mogućim transformacijama, posebno ukoliko u njima izostaje preispitivanje kulturno i društveno–istorijski uslovljenih normi. Stoga je porodični domen idealno polje za istraživanje procesa društvene reprodukcije, posmatrano preko rodni normi u kontekstu ovog istraživanja. Do promena u ovom domenu dolazi ukoliko postoji težnja članova i članica

porodice za preispitivanjem zadatih normi, te njihove aktivne uloge na iniciranju promena, odnosno transformacije struktura.

U skladu sa navedenim, proces rodne socijalizacije dečaka tumačim kao relacioni fenomen čija se multidimenzionalnost ogleda u složenoj mreži odnosa roditelja (očeva i majki), dece i drugih aktera u specifičnom društvenom kontekstu. Pod uticajem spleta navedenih odnosa oblikuje se proces porodične rodne socijalizacije dečaka (pri čemu su devojčice kontrolna grupa), što u ovom radu istražujem preko vaspitnih praksi roditelja, koje uključuju njihove postupke i stavove.

2.3.2 Porodične prakse, prikazivanje i rodna socijalizacija

U ovom istraživanju primenjujem pristup porodičnih praksi koji je razvio Dejvid Morgan (Morgan, David, 1996; 2000; 2001), a takođe je analitički relevantan i koncept prikazivanja (*displaying*) koji je razvila teoretičarka Dženet Finč (Finch Janet, 2007).

Budući da proces rodne socijalizacije podrazumeva aktivnu ulogu svih aktera i da mu je imanentan kontinuitet, u analizu se moraju uključiti i njegove veze sa društveno–strukturnim i istorijskim kontekstom, pa je koncept porodičnih praksi (Morgan, 1996; 2000; 2001) odabran upravo jer obuhvata i strukture i delanje aktera u procesu rodne socijalizacije dece što posledično omogućava identifikaciju razlika u vaspitnim praksama i stavovima roditelja na različitim nivoima (makro, mezo i mikro) i po različitim dimenzijama (rodna, obrazovna itd.). Subjektivna strana praksi (stavovi, motivi, iskustva roditeljstva itd.) takođe je predmet ovog istraživanja te je analitički relevantan i koncept prikazivanja (*displaying*) koji je razvila teoretičarka Dženet Finč (Finch, 2007). Istovremeno, određenje koncepta porodičnih praksi, odnosno stavova i vaspitnih praksi roditelja, direktno proizlazi iz postavljenog šireg teorijskog okvira jer Morganov koncept porodičnih praksi rekonceptualizuje porodicu kao relacioni pojam pod uticajem promena do kojih dolazi u savremenom dobu usled procesa modernizacije, globalizacije i individualizacije.

Morgan porodicu definiše na osnovu onog što njeni članovi *rade*, a ne time što *jesu* porodica, odnosno što joj pripadaju zbog krvnih ili formalnih veza (brak, adopcija i

sl.) (Morgan, 1996; 2000; 2001). Morgan navodi da je pojedincu danas teško da pokazujući na jedno domaćinstvo kaže da je to i njegova porodica jer, na primer, u slučaju roditelja koji su razvedeni i brinu o zajedničkoj deci porodica postoji u dva domaćinstva (Morgan, 2000). Stoga on porodicu vidi „manje kao imenicu, a više kao pridev, ili čak, glagol“ (Ibidem: 16). To zapravo znači da je *porodica* pre proces nego konačna forma, odnosno da porodicu ne definiše njena struktura, već ono što njeni članovi rade (u prethodnom primeru to bi bila briga o zajedničkoj deci). Ovo shvatanje porodice u prvi plan stavlja pojmove *fluidnosti*, *promene* i *akcije*, te Morgan *porodicu* poima kao set aktivnosti koji imaju određeno značenje u određenom vremenskom i istorijskom trenutku koje je shodno tome podložno promenama.

Porodične prakse Morgan opisuje na sledeći način (Morgan, 1996; Morgan, 2000: 17–18):

- prakse kombinuju perspektive aktera i posmatrača time podsećajući da je moguć čitav spektar interpretacija, razumevanja i perspektiva na to što porodica jeste ili može biti;
- prakse upućuju na aktivnost, čime se dodatno potcrtava otklon od struktura, pasivnosti i poziva na očuvanje porodice kao jasno strukturisane zajednice roditelja i dece;
- prakse su deo svakodnevnog života, a njihovo značenje se izvlači iz šireg sistema značenja. Na primer, hranjenje deteta dobija svoje značenje iz pozicije ove prakse u širem sistemu, na primer roditeljstva ili još šire – stratifikacije i roda;
- praksama je imanentna regularnost: značenje i karakter hranjenja deteta delom proizilaze i iz činjenice da je to isto dete bilo hranjeno juče, najčešće od strane iste osobe i u isto vreme i vrlo je verovatno da će se to dogoditi i sutra;
- iako se prakse događaju sa izvesnim stepenom fiksiranosti i stabilnosti koja proizlazi iz karaktera *svakodnevnog* i iako se ponavljaju sa izvesnim stepenom regularnosti, one ipak imaju i karakter otvorenosti. Otvorenost se ogleda u mogućnosti da bilo koji set praksi može biti opisan na više načina. Na primer, hranjenje deteta može biti opisano kao „porodična praksa“, ali i kao „rodne prakse“ ili „prakse konzumerizacije“. To ne znači da jedno viđenje isključuje drugo, niti da postoje tenzije između različitih viđenja;

– u skladu s prethodnim, prakse konstituišu vezu između istorije i biografije, odnosno prakse su istorijski ustanovljene veze i tenzije, odnosno kontradikcije između njih su istorijski oblikovane. Istovremeno, prakse su uronjene u, ali i sačinjene od elemenata individualnih biografija. Na primer, hranjenje deteta oblikovano je čitavim nizom faktora koji su često viđeni kao ograničenja (ranija iskustva hranjenja, reklamna i prehrambena industrija, rodna očekivanja, etničke ili klasno/slojne razlike, promene u značenjima koja se pridaju roditeljskim ulogama ili konceptu detinjstva itd.). Koliko su ovi faktori ograničavajući isto toliko predstavljaju i resurse jer daju legitimaciju odabiru određenog seta praksi hranjenja u odnosu na neki drugi set.

Usled ovakvih karakteristika porodičnih praksi, to jest njihove otvorenosti, fluidnosti i pozicioniranosti u svakodnevnom, porodica se i reprodukuje i reformiše kroz svakodnevne aktivnosti svojih članova i članica. Stoga porodične prakse imaju subjektivno značenje koje im pridaju sami akteri, ali da bi bile prepoznate i potvrđene kao *porodične* one moraju dobiti potvrdu i od strane društvenih i kulturnih institucija (Morgan, 2000).

Ovakvo stanovište zastupa i Dženet Finč (Finch, 2007) koja tvrdi da prakse moraju biti dobro *prikazane* drugima kako bi se potvrdilo da su baš te prakse – porodične. Kako su predmet ovog istraživanja vaspitne prakse (koje uključuju postupke i stavove) očeva i majki prema rodnoj socijalizaciji dečaka analiza će obuhvatiti razlike u onome što muškarci i žene čine (*doing family*), kao i u načinima na koje prikazuju (*displaying*) svoje prakse, odnosno u značenjima koje očevi i majke daju sopstvenim postupcima u procesu rodne socijalizacije. Prikaz (*display*) Dženet Finč definiše kao „proces kojim pojedinci i grupe pojedinaca saopštavaju jedni drugima i relevantnoj publici da su neke njihove radnje "ono što porodice rade" i time potvrđuju da su baš ti odnosi "porodični odnosi“ (Ibidem: 67). Proces zapravo uključuje u sebe prepoznavanje samih aktera da su njihovi odnosi fluidni i da su podložni promeni. Njihovo prikazivanje drugima je ujedno i slanje poruke da moji *porodični odnosi* dobro funkcionišu, ma koliko malo ličili na porodične odnose drugih ljudi. Finč ističe i da je koncept prikazivanja značajan za sve, a ne samo za nekonvencionalne porodične forme. Značaj potiče iz promena u savremenom svetu u kojem se porodica ne definiše više svojom strukturom, već kvalitetom odnosa između pojedinaca (kvalitet komunikacije i

rešavanje pitanja iz svakodnevnog života). Pored globalnih promena, na prikazivanje utiču i promene na mikro nivou. Na primer, roditelj će imati drugačije prakse i drugačije će ih prikazivati kako dete odrasta. To zapravo znači da je na snazi proces u kojem i roditelj i dete primećuju modifikaciju u promeni njihovog međusobnog odnosa i menjaju načine njihovog prikazivanja. Istovremeno sa slanjem poruke o kvalitetu rečenih odnosa traži se i priznanje drugih da je reč baš o porodičnim odnosima i radnjama. Potreba za prikazivanjem će, prema mišljenju Finč, varirati s vremenom i u odnosu na specifične okolnosti. Finč smatra da je prikazivanje bazirano na društvenoj interakciji aktera preko kojih se uspostavlja porodični karakter odnosa. Odnos dodatno biva ojačan osećanjem da relevantni drugi podržavaju takvo značenje. Finč smatra da narativi igraju značajnu ulogu u prikazivanju porodice jer su oni sredstvo putem kojeg ljudi formulišu i komuniciraju sa drugima poimanje vlastitog socijalnog sveta. To su priče koje ljudi pričaju sebi i drugima o svojim porodičnim odnosima, situirajući ih tako u set određenja "porodice" i omogućujući njihovo razumevanje. Kroz narative, ljudi nastoje da povežu sopstvena iskustva i njihovo razumevanje u širu matricu društvenih značenja (Ibidem: 78).

Dakle, prema konceptu porodičnih praksi značajne prediktore delanja unutar porodičnog polja čine kontekstualni činoci i vrednosni sistem onih koji porodicu „čine“. U tom smislu, osnovna pretpostavka u ovom radu je da će stavovi koje roditelji (očevi i majke) zastupaju odrediti njihove vaspitne prakse u procesu rodne socijalizacije dečaka. U skladu sa iznetim teorijskim gledištima, moguće je izdvojiti dva sistema vrednosnih stavova koji su neposredno relevantni za porodicu i njene članove i članice i koji će biti praćeni u ovom radu: prvi sistem određuje poželjan tip porodične organizacije i porodičnih odnosa, a drugi sistem određuje poželjan tip ličnosti deteta, odnosno koje osobine i koja ponašanja i znanja dete treba da poseduje prema viđenjima roditelja. Ovim sistemima vrednosti određeni su međusobni odnosi članova i članica porodice, kao i glavne oblasti porodičnog života. U tom smislu, značajan je podatak da li se otac i majka razlikuju u stavovima prema rodnoj socijalizaciji dečaka, te na koji način pravdaju i prikazuju svoje prakse sebi i drugima.

2.3.2 Porodična dinamika

Teorija porodične dinamike skreće pažnju na uticaj koji porodična dinamika može imati na pojedine aspekte vaspitnih praksi roditelja, te je stoga značajna za analizu i interpretaciju podataka dobijenih u ovom istraživanju. Kod ove teorije važne elemente čine: stepen autonomije i bliskosti partnera, način odlučivanja, podela obaveza, odgovornosti i moći u domaćinstvu, kao i očekivana i pružana podrška u različitim situacijama tokom razvoja partnerskog odnosa (pre i nakon rođenja deteta, pri čemu različiti događaji na vremenskom kontinuumu u procesima (re)konsolidacije porodice služe i kao svojevrsan test njihovog odnosa).

Kroz tri dimenzije, kohezivnost, fleksibilnost i komunikaciju, teoretičar Olson (Olson, 1999) definiše unutarporodičnu dinamiku. Kohezivnost definiše kao stepen „me]usobnog emocionalnog povezivanja članova porodice“ (Olson, 1999: 2) i meri je skalom bliskosti, odnosno udaljenosti članova porodice u dimenzijama vremena, prostora, donošenja odluka i slično. Iako je skala podeljena na četiri tipa, kreće se od odnosa koji na jednom kraju podrazumevaju minimalnu povezanost članova i veoma visok stepen individualizovanosti ponašanja, a na drugom kraju veoma povezane članove porodice i minimalnu individualizovanost u ponašanju. Porodičnu fleksibilnost Olson je definisao kao „stepen promene u vođstvu, odnosima uloga i pravilima odnosa“ (Ibidem: 4), odnosno kao mogućnost promene odnosa moći u partnerskom odnosu, kao i u pravilima koja se odnose na uloge i adaptacije partnera na nove situacije. I skala fleksibilnosti je sačinjena od četiri tipa porodičnih odnosa: rigidnih, strukturisanih, fleksibilnih i haotičnih. Na jednom kraju ove skale nalazi se struktura odnosa u kojoj su uloge jasno raspodeljene, pravila su svima poznata i poštuju se, dok su na drugoj strani skale odnosi u kojima uloge nisu fiksirane, pravila se često menjaju, preispituju se i nanovo konstruišu, kao i sami odnosi koji se zasnivaju na ovim pravilima. Treću dimenziju predstavlja komunikacija u okviru porodice, međusobna razmena osećanja, uvažavanje i aktivno slušanje itd. (Ibid, 5). Ukoliko unutar porodične grupe pojedinci neguju viši stepen fleksibilnosti, lakše će se nositi sa sopstvenim obavezama i organizovati oko brige i nege deteta, a i konstruktivnije će reagovati na promene koje zahtevaju prilagođavanje. Fleksibilnost je zajednička osobina partnera koja se gradi u

dugom vremenskom periodu, od trenutka upoznavanja, pa sve do ulaska u ulogu roditelja (Bryan, 2006). Fleksibilniji odnosi karakteristični su za kasnu modernu i njih odlikuje ravnopravnija raspodela moći, obaveza i odgovornosti u okviru domaćinstva. Pretpostavka je da pravci daljeg razvoja roditeljstva (majčinstva i očinstva), a sa njima i oblikovanje procesa rodne socijalizacije zavise od šireg konteksta odnosa koji se formiraju u javnoj sferi, ali i od porodične i partnerske dinamike na mikro nivou. Budući da se rodna socijalizacija kao praksa socijalne reprodukcije u ovom radu posmatra preko vaspitnih praksi roditelja, u ovom radu pratim usaglašenost vaspitnih praksi roditelja, kao i njihove međusobne razlike, ali i spremnost da se prilagode. Svi navedeni elementi kreiraju porodičnu dinamiku i atmosferu u kojoj se odvija proces rodne socijalizacije dečaka. Konflikti ili nesuglasice roditelja zbog različitih stavova i pogleda na proces rodne socijalizacije dečaka mogu biti izvor nesigurnosti deteta i njegove nesamostalnosti. Međusobna saglasnost u normativnim stavovima roditelja važnija je za zdrav razvitak deteta nego što je to saglasnost između stavova roditelja i društvenog sistema vrednosti (Golubović, 1981: 202). Stoga vaspitne prakse roditelja u ovom radu posmatram kao višedimenzionalan koncept koji zavisi i od individualnih osobina roditelja, ali i od osobina i reakcija dece, kao i od uticaja šireg društvenog konteksta. Porodica je primarni kontekst u kojem se odvija razvoj deteta, ali interakcije unutar porodice se ne odvijaju u socijalnoj izolaciji. Širi društveni kontekst, kulturne i političke prilike u kojima porodica postoji, utiču na roditelje, decu, kao i na njihovu međusobnu interakciju. U različitim kulturno-istorijskim uslovima razlikuju se i tok i efekti procesa socijalizacije dečaka. Nijedan od navedenih činioaca ipak ne može zauzeti poziciju najuticajnijeg jer bi takvo razmišljanje ograničilo sagledavanje širokog spektra uticaja koji dati činioci imaju na uslove porodičnog života, s tim da će posebna pažnja u analizi biti usmerena na potencijale roditelja da se prilagođavaju novonastalim situacijama, kao i da svoje odgovore na njih usklađuju kako sa širim društvenim kontekstom, tako i u okviru porodične grupe sa partnerom i sa decom.

2.3.3 Roditeljske prakse vaspitanja: stavovi i postupci

Kao što je već naglašeno u prethodnim poglavljima, pojam socijalizacije u ovom istraživanju ispitujem preko procesa transmisije, ali ne i procesa internalizacije, te su u istraživačkom fokusu agensi rodne socijalizacije u porodici, to jest roditelji – majke i očevi i njihove vaspitne prakse. Porodične prakse vaspitanja u ovom istraživanju operacionalizujem preko vaspitnih praksi, odnosno postupaka i stavova majki i očeva.

Prateći relaciono određenje procesa socijalizacije u ovom istraživanju, a i da bih obuhvatila sve promene koje se događaju u okviru savremene porodice i porodičnih praksi (uključujući i ambivalentnosti koje one rađaju), analizu fokusiram na stavove očeva i majki koji su relevantni za predmet ovog istraživanja, njihove međusobne partnerske odnose, kao i odnose sa decom i drugim članovima i članicama domaćinstva, kao i na subjektivnu stranu roditeljstva, odnosno vaspitne prakse i načine njihovog prikazivanja sebi i drugima. Stavovi (kao normativni aspekt), odnosi (kao relacioni) i aktivnosti (kao praktični aspekt) određeni su kulturno–istorijskim kontekstom, pa je ovo istraživanje obuhvatilo dve perspektive: strukturalnu perspektivu (činioce koji normiraju vaspitne prakse očeva i majki) i individualnu perspektivu (doživljaje, motive i druga subjektivna viđenja uloge oca i majke u procesu rodne socijalizacije dečaka).

Vaspitne prakse u užem smislu definišem prema određenju vaspitnih postupaka u radu Biljane Bodroški Spariosu (Bodroški Spariosu, 2010) koji su definisani preko pet dimenzija: nivoa zahteva koje roditelji postavljaju deci, stepena kontrole dece, načina kontrole ili stepena uvažavanja ličnosti deteta u postupku kontrole, emocionalnog odnosa prema detetu i doslednosti roditelja u vaspitanju deteta. Na osnovama ove definicije, vaspitne prakse određujem kao skup aktivnosti i odnosa u porodici putem kojih roditelji ostvaruju svoje vaspitne ciljeve, a ovi vaspitni ciljevi proizlaze iz vrednosti i vaspitnih stavova roditelja.

Stavovi čine osnovu za formiranje i razvoj roditeljskih vaspitnih ciljeva u procesu rodne socijalizacije dečaka. Budući da stavovi, kao sastavni element vaspitnih praksi, imaju i dinamičko dejstvo oni deluju kao podstrekači na određeno ponašanje. U tom smislu, čini se da je ovde najkorisnije određenje stava roditelja koje je dala Ziemka (Ziemka, 1973, prema Petrović-Piorkowska, 1990: 57) prema kojem je stav roditelja:

„usvojena struktura saznavno–afektivnog karaktera i težnja ka određenom, relativno nepromenljivom načinu ponašanja roditelja prema detetu (posebno majke i posebno oca)“. Katarzina Petrović-Piorkovska (Petrović-Piorkowska, 1990: 60), kao i drugi autori (Kreč i Kračfeld, 1969; Nowak, 1973; Havelka, 1976; Madrzycki, 1976; Katel, 1978; Mika, 1981; Rot, 1989; prema Petrović-Piorkowska, 1991) tvrdi da se stavovi majke¹ sastoje iz tri elementa: znanja (saznavni element), osećanja (odnosno emocionalna obojenost – topli ili hladni odnosi) i ponašanja (konativno–bihevioralni element).

Za istraživanje procesa rodne socijalizacije dečaka u ovom radu, naročito za uviđanje raskoraka između vaspitnih ciljeva i vaspitnih praksi roditelja, posebno je značajan koncept implicitnih pedagogija koji predstavlja „diskurzivno neartikulisane sadržaje svesti koji se odnose na osnovne pojmove u vezi sa vaspitanjem“ (Tomanović–Mihajlović, 1997: 100), a koji određuju roditeljske prakse u procesu rodne socijalizacije. To su „prikriveni, neosvešćeni, nesvesni činoci koji utiču na ponašanje odraslih u odnosima s decom“ (Graorac, 2016:125), a za koje se smatra da imaju veći uticaj od svesnih činilaca (Ibidem), što je posebno značajno za istraživanja roda budući da se normativi o rodu interiorizuju u najranijem dobu i prenose „izvan svesti i diskursa, uglavnom sa tela na telo, i da, samim tim, izmiču svesnoj kontroli, a onda i izmenama“ (Burdje, 2001). Implicitne pedagogije sadrže predstave roditelja o detetu i poželjnom ishodu procesa rodne socijalizacije, odnosno poželjnim osobinama, ponašanjima, ličnosti deteta itd. (implicitne pedagogije subjekata ovog istraživanja ispitane su preko konceptata „dobar dečak“ i „dobra devojčica“), kao i predstave roditelja o sadržaju i ciljevima vaspitanja, roditeljstvu itd. (ovaj aspekt implicitnih pedagogija ispitan je preko konceptata „dobra majka“, „dobar otac“, „idealno vaspitavanje sina“, „idealno vaspitavanje ćerke“). Na ovaj način je bilo moguće utvrditi normative koji stoje u osnovi vaspitnih praksi roditelja i određuju sadržaj procesa rodne socijalizacije, kao i raskorak između onoga što roditelji postavljaju kao cilj rodne socijalizacije i što zaista čine u praksi.

¹ Ovo istraživanje je uključilo samo jednoroditeljske porodice.

U ovom radu vaspitne prakse roditelja pratim preko dimenzija brige i kontrole. Iako se u ovom radu često oslanjam na studiju Dajane Baumrind (Baumrind, 1967) koja je definisala tri modela vaspitnih stilova: autoritativni, autoritarni i permisivni², kombinujući dimenziju brige i kontrole sa jasnošću komunikacije i zahtevima zrelosti koje roditelji upućuju detetu, u ovom radu ipak analizu baziram na prvim dvema dimenzijama imajući u vidu njihov značaj za predmet ovog istraživanja – rodnu socijalizaciju dečaka. Pre svega valja reći da najveći broj istraživanja pokazuje da, bez obzira na uzrast deteta, briga i kontrola predstavljaju temelj roditeljskog ponašanja (Darling, Steinberg, 1993; Peterson, Rollins, 1987). Dimenzija brige se ovde odnosi na emocije koje roditelj oseća i pokazuje u interakciji sa detetom. Emocionalno topli roditelji prihvataju svoju decu i pružaju im podršku, dok emocionalno hladni roditelji zanemaruju i odbacuju i kritikuju svoje dete. Dimenzija kontrole se iskazuje kroz ponašanja roditelja u pravcu izmene ili potkrepljenja dečjeg ponašanja i njihovih unutrašnjih stanja (Peterson, Rollins, 1987). Na jednom kraju ove dimenzije nalazi se

² Autoritativni roditelji, prema shvatanju Baumrind, praktikuju jasna pravila ponašanja, kao i iskazivanje emocija u odnosu sa detetom. U odnosu na autoritativne roditelje, autoritarni roditelji više kontrolišu svoju decu i manje su topli u izražavanju emocija, a često i koriste fizičko kažnjavanje dece. Razlika između autoritarnih i autoritativnih roditelja ogleda se u tome što autoritarni roditelji očekuju da dete bespogovorno prihvati njihove vrednosti i zahteve i uz to pokazuju visok stepen psihološke kontrole, dok su autoritativni roditelji otvoreniji za razgovor sa decom i iskazuju nizak stepen težnje ka psihološkoj kontroli deteta. Permisivni roditelji su nezahtevni, relativno topli i vrše najmanju kontrolu deteta u poređenju sa prethodno navedenim kategorijama roditelja (Darling & Steinberg, 1993). U kasnijem radu, D. Baumrind (Baumrind, 1971; prema Tomanović–Mihajlović, 1997: 111) razvija podelu vaspitnih stilova na osam modela: autoritaran, autoritativan, autoritaran–neuobičajen, neuobičajen, neuobičajen-permisivan, permisivan, odbacujuće-zanemarujući i autoritarno-odbacujuće-zanemarujući. Za ovu podelu Baumrind je dodala nove dimenzije među kojima su: strogost, ohrabrivanje nezavisnosti, usmeravanje detetovog ponašanja, punitivno ponašanje i dr. (u oblasti ponašanja roditelja prema detetu), te strogost, autoritarnost, strpljenje, pomanjkanje kontrole i dr. (u oblasti roditeljskih stavova) (Ibidem, str.111).

čvrsta kontrola koja podrazumeva strogo nadziranje detetovog ponašanja kako bi se ono pridržavalo uspostavljenih pravila, a na drugom kraju je slaba kontrola koju praktikuju roditelji koji postavljaju manje pravila i daju veću slobodu detetu u ponašanju. Ipak, odluka da analizu vaspitnih praksi roditelja baziram na ove dve dimenzije došla je pre svega iz podatka da je u procesu rodne socijalizacije dečaka na putu postajanja muškarcem ključna osobina koju oni treba da steknu – kontrola. „Kontrola nad sobom, sopstvenim emocijama, društvenim odnosima i kontrola nad drugima. (...) Kontrola nad drugima, moć i submisivnost ukazuju da muški svet podrazumeva autoritarni tip ličnosti koji će dečacima pomoći da razviju veštine da se snađu u svetu ekonomskih i političkih struktura i hijerarhija“ (Stanojević, 2018: 56). S druge strane, briga je najvažniji element u rodnoj socijalizaciji devojčica na putu postajanja ženom. Briga (o drugom) je normativ koji se stavlja pred ženu i čini ujedno i moralni zahtev (posebno vidljiv u zahtevu (prvenstvene) brige majke o detetu), ali i glavnu karakteristiku žene kojom je ona određena u porodičnoj sferi, ali i u drugim socijalnim relacijama (Zajović, Kovačević, 2012).

Vaspitna praksa roditelja reflektuje društvene normative tako što roditelji očekivanja društva prevode u sistem očekivanja od deteta. Deca se uče obavljanju različitih uloga u društvu i preko zaduženja koja im roditelji zadaju u domaćinstvu, pa i preko igara i igračaka koje im roditelji kupuju. Istraživanja pokazuju da roditelji kupuju različite igračke za ćerke i sinove (Wharton, 2005), kao i da devojčice kroz svoje igre imitiraju aktivnosti u domaćinstvu (poput kuvanja, peglanja i sl.), dok su dečачke igre najčešće stvaralačke, odnosno igre kroz koje se rešavaju problemske situacije na kreativan način ili koje podstiču takmičarski duh (na primer ratovanje, maketarstvo, „fantazijsko igranje uloga“³, „igra uloga“⁴ i sl.). Dečacima roditelji pre kupuju

³ Fantazijsko igranje uloga ili zamišljeno igranje uloga (engl. Fantasy role playing ili Fantasy Role Playing Game) je vrsta igre u kojoj igrači, u skladu sa datim pravilima, preuzimaju uloge zamišljenih junaka u izmišljenom svetu i svojim rečima usmeravaju njihove akcije. Dakle, reč je o igri koja se odvija u fantazijskom okruženju (naučnofantastični svetovi, mitološki svetovi i slično).

⁴ Igra uloga (engl. Role Playing Game) označava prethodno navedenu igru u okruženjima koja su fantazijska, ali i u stvarnim okruženjima poput različitih istorijskih

fudbalsku loptu, dok devojkicama kupuju lutku (Eccles, Jacobs, Harold, 1990). Roditelji najčešće postupaju sa svojom decom u skladu sa društveno–kulturalnim očekivanjima za dati rod. Roditelji najčešće biraju devojkicama odeću koja je skrojena po merilima estetike, dok je odeća za dečake krojena da omogući dinamičnije pokrete jer se dečaci češće usmeravaju na fizičke aktivnosti i razvoj motoričkih sposobnosti od devojkica istog uzrasta. Takođe, roditelji kroz priče, bajke i pesme koje čitaju/pričaju detetu takođe grade određeni sistem vrednosti i pogleda na svet. Detetu se na ovaj način prikazuje „uzor za ugledanje koji je od ogromnog značaja za socijalizaciju s obzirom da ličnost junaka svojim osobinama i postupcima upečatljivo i jasno pokazuje kakvo bi ono trebalo da bude“ (Trebješanin, 1991: 342).

Rasel G. i Rasel A. (Russel, Russel, 1987) su utvrdili da se roditelji različito postavljaju u odnosima prema devojkicama i dečacima istog uzrasta. Više emocionalnosti roditelji pokazuju u odnosima sa devojkicama, dok u odnosima sa dečacima pokazuju više dominacije. Očevi u još većem stepenu od majki različito postupaju prema sinovima i ćerkama (Johnson, 1963). Prema podacima Makobi i Džeklin (Maccoby i Jacklin, prema Kon, 1991: 250), koji su potvrđeni i u nekim kasnijim istraživanjima, intenzivnijoj rodnoj socijalizaciji su podvrgnuti pre dečaci nego devojkice. Ovakav stav iznose i Krunić i Delibašić koji tvrde da se dečaci češće i strože kažnjavaju, ali i da oni dobijaju više priznanja od devojkica kada se ponašaju u skladu sa postavljenim rodnim normativima (Krunić, Delibašić, 1982). Češće davanje priznanja dečacima rezultat je činjenice da se sinovi više cene od ćerki (zbog patrilinearnosti), a strože kažnjavanje se češće događa u društvima u kojima se pravi i stroža podela između onoga što se smatra poželjnim femininim i maskulinim osobinama, ponašanjima i tome slično. U takvim situacijama roditelji prvenstveno reaguju na osobine ili ponašanje dečaka koji ne odgovaraju rodno poželjnim kriterijumima (na primer, ukoliko se igra lutkama) i različitim mehanizmima pokušavaju da osiguraju praktikovanje adekvatnog ponašanja za njegov rod. Dečacima se od najranijeg detinjstva pruža više autonomije u delanju koje potpada u izvanporodičnu, socijalnu sferu budući da se ona prepoznaje kao izuzetno značajna za razvoj poželjne maskuliniteti. Roditelji često

epoha, kao i u ambijentima različito interpretirane sadašnjosti (na primer interpretacija na fantastičan ili okultan način).

nesvesno praktikuju ove aktivnosti budući da se interiorizacija rodnih normativa događa od najranijeg uzrasta, tako da se učešće u njihovoj kasnijoj reprodukciji teško identifikuje u svesti.

Pored roda i uzrasta deteta i drugi faktori određuju vaspitne prakse roditelja, poput obrazovnog nivoa roditelja i njihove socio–ekonomske pripadnosti. Obrazovni nivo roditelja u velikoj meri određuje kakvom tipu odnosa i vrednosti će roditelji davati prednost u procesu socijalizacije. Što su roditelji sa višim stupnjem obrazovanja to će biti osetljiviji za potrebe drugih članova i članica porodice i biće manje skloni praktikovanju autoritarnog vaspitnog stila u poređenju sa roditeljima nižeg obrazovnog nivoa (Lozović, Knežević, Mitić, Berger, 1992). Ekspresivnost⁵ je izraženija u porodicama koje čine osobe sa višim nivoom obrazovanja, kao i intelektualno–kulturalna⁶ i aktivno–rekreativna orijentacija⁷ (Ibidem, str. 76). U takvim porodicama se postavljaju manje stroga pravila i vrši se manja kontrola dece (Ibidem, str. 76). Lacković-Grgin (Lacković-Grgin, 1977) tvrdi da obrazovaniji roditelji češće koriste demokratski stil vaspitanja. Takođe, školska sprema majki može biti valjan prediktor u objašnjavanju njihovih individualnih razlika koji se tiču stavova prema vaspitanju deteta (Piorkowska-Petrović, 1990). Stanojlović (Stanojlović, 1995) zaključuje da podsticajnije mesta za intelektualni razvoj deteta predstavljaju porodice sačinjene od roditelja sa višim stepenom obrazovanja. Visoko obrazovani roditelji češće razgovaraju sa decom o emocijama, problemima i svakodnevicu, stvarajući toplu i podržavajuću atmosferu u porodici, što je ređe slučaj sa roditeljima koji imaju niži stepen obrazovanja. Isto tako, što su roditelji izgrađeniji kao ličnosti, to će manje imati lične projekcije na detetov razvoj i nastojće da upoznaju svoje dete i pomognu mu da razvije vlastite potencijale. Obrazovanije osobe aktivno traže savete o vaspitanju dece iz različitih izvora, nego što

⁵ Ekspresivnost označava stupanj ohrabrivanja članova i članica porodice da slobodno izražavaju svoja osećanja i potrebe.

⁶ Intelektualno–kulturalna orijentacija označava stupanj zainteresovanosti za političke, socijalne i intelektualne aktivnosti.

⁷ Aktivno–rekreativna orijentacija označava uključenost članova porodice u socijalne, rekreativne aktivnosti.

je to slučaj sa roditeljima nižeg obrazovnog nivoa. Ipak, mali broj istraživanja je ispitivao uticaj nivoa obrazovanja na vaspitne stilove roditelja. Istraživanja koja su za predmet proučavanja imala obrazovni nivo roditelja i njihovu vezu sa vaspitnim stilovima ispitivala su obrazovanje kao element socio–ekonomskog statusa roditelja, a ne kao zasebnu varijablu.

Kao najpoznatije rano istraživanje o uticaju klasno–slojne pripadnosti na vrednosti koje roditelji prenose svojoj deci u procesu socijalizacije izdvajam istraživanje Melvina Kona (Kohn, 1969). Kon je u ovom istraživanju pokazao da srednja klasa podržava vrednosti koje se tiču samorazvojnosti: razumevanje za druge, intelektualnu radoznalost, samokontrolu i odgovornost, individualizam i sl., dok radnička klasa podržava vrednosti koje se tiču konformizma: red, urednost i poslušnost. Ove vrednosne orijentacije najviše se ispoljavaju, prema Konovom shvatanju, u postupcima vezanim za disciplinovanje dece⁸. Slične zaključke možemo pronaći i u drugim istraživanjima. Tomanović (Tomanović–Mihajlović, 1997, str. 100) je utvrdila da radnici najviše vrednuju konformističke osobine poput poštenja, lepog ponašanja i poslušnosti, a najmanje intelektualnu radoznalost. Roditelji pripadnici srednje klase imaju mnogo više razumevanja i odobravanja za individualni razvoj deteta, dok su roditelji pripadnici radničke klase više represivniji, zanemaruju potrebe deteta i ne podstiču razvoj njegove samostalnosti. Peterson i Rolins (Peterson, Rollins, 1987) utvrdili su da su majke nižeg socio-ekonomskog statusa restriktivnije u odnošenju sa decom, dok majke višeg socio-ekonomskog statusa više komuniciraju sa svojom decom i više ih podržavaju u razvoju. Loši materijalni uslovi života, nezaposlenost, pa čak i nezadovoljstvo radnim mestom predstavljaju stres za roditelje i posredno nepovoljno utiču na roditeljske prakse. Takvi roditelji koriste nedemokratske metode disciplinovanja (Patterson, 1983; prema Keresteš, 2002). Gekas (Gecas, prema Tomanović–Mihajlović, 1997: 109) tvrdi da je upotreba fizičkog kažnjavanja kao disciplinskog metoda najveća u radničkoj klasi. S druge strane, roditelji koji pripadaju srednjoj klasi češće koriste ubeđivanje i psihološke tehnike vaspitanja. Bi i saradnici (Bee, Van Egeren, Niman et al., 1982) utvrdili su da postoji jasna i postojana razlika u ponašanju majki iz različitih društvenih klasa prema

⁸ Detaljniji prikaz i analiza Konovih istraživanja se može naći kod Tomanović–Mihajlović (Tomanović–Mihajlović, 1997).

deci. Majke koje pripadaju srednjoj klasi⁹, bez obzira na konkretne okolnosti, daju više saveta, manje koriste negativne povratne informacije i pokazuju veću osetljivost za potrebe deteta od majki koje pripadaju nižoj klasi. Nalazi ove studije ukazuju na to da majke iz niže klase iskazuju višu kontrolu deteta, češće iskazuju kritiku deteta i manje su osetljive za dečji ritam aktivnosti nego majke iz srednje klase. Ovi autori tvrde da dete iz niže klase uglavnom mora da uči šta ne sme da radi. Visok socijalni status pozitivno korelira sa roditeljskim praksama ohrabrivanja deteta što upućuje na zaključak da roditelji pripadnici nižih klasa pribegavaju autoritarnom vaspitnom stilu. Takve tvrdnje iznosi i Borkerst (Borkerst, prema Stanojlović, 1995: 94) koji je utvrdio da roditelji iz nižih slojeva dete fizički kažnjavaju, dok roditelji iz srednjeg staleža najčešće pokazuju razočaranje u situacijama kada dete pogreši, ali ga i više ohrabruju da pokuša da popravi sopstveni postupak.

U novijoj studiji o ovom pitanju u Srbiji potvrđuju se neki dosadašnji rezultati u ovom polju (Tomanović 2010b). Utvrđeno je da se „razlike između roditelja koji pripadaju različitim društvenim slojevima pokazuju najpre u potenciranju „žrtvujućeg“ naspram „egalitarnog“ modela roditeljstva, što se reflektuje i u prihvatanju, odnosno odbacivanju tradicionalističkih stavova o roditeljskim ulogama“ (Tomanović 2010b, str. 193–194). I u ovom istraživanju, kao i u studiji iz 1993/4. godine (vidi Tomanović–Mihajlović, 1997) intelektualna radoznalost se pojavljuje kao slojno diskriminatorna. Važno je napomenuti da savremena istraživanja u Velikoj Britaniji dovode u pitanje ovako shematizovan prikaz klasno–slojne diversifikacije vaspitnih stilova (Edwards, Gillies, 2004; NFPI, 2001). Međutim, kod ove činjenice mora se imati u vidu društveni kontekst u kojem se istražuje data relacija. Kontekst savremenog britanskog društva podrazumeva smanjenje strukturalnih razlika u vaspitanju dece usled značajnog uticaja medija na proces socijalizacije i, još važnije, procesa individualizacije unutar porodice. Nasuprot tome, istraživanja roditeljstva u Srbiji pokazuju da se ne radi o homogenom fenomenu već da postoji izražena slojna različitost koja se iskazuje „u različitim

⁹ Autori u svom radu napominju da su ispitanici iz srednje klase imali sledeće karakteristike: visoko obrazovanje (izabrano je 38 porodica nastavnika i studenata Univerziteta u Vašingtonu), više prihode i u pitanju su bili belci, dok je nižu klasu činilo 2/3 pripadnika afro-američke rase sa niskim primanjima i nižim obrazovanjem.

kvantitetima i kvalitetima ekonomskog, kulturnog i socijalnog kapitala koji porodice poseduju, i koji preko habitusa opredeljuju norme, aspiracije i praksu roditeljstva“ (Tomanović, 2010b, str. 181). Društveni kontekst porodičnog života u Srbiji obeležila je pre svega kompleksna društvena transformacija koja je značajno produbila razlike u pojedinim klasno diferenciranim varijetetima porodica u Srbiji. Krizne godine s kraja XX veka zaustavile su proces modernizacije i vraćanje porodica na ranije strategije i prakse održanja. Istraživanja ukazuju na zaključak da bi nastavak procesa modernizacije u porodicama u Srbiji uticao na uniformizaciju potreba i životnih stilova pojedinaca i zaustavio bi dalje klasno profilisanje porodica (Milić, 2010a: 29–30). Stoga su za ovo istraživanje značajni normativni rodni poreci u okviru kojih se odvija proces rodne socijalizacije u porodici, a njih pratim preko prisustva normativa o „dobroj majci“ i „dobrom ocu“, kao i prisustva patrijarhalne matrice u stavovima i postupcima roditelja. Vaspitne prakse u ovom istraživanju ispitujem preko: normativa roditelja (odvojeno očeva i majki) o „dobrom ocu“ i „dobroj majci“, kao i preko stavova o mestu porodice u životu pojedinca i ulogama muškarca i žene u njoj (preko stavova o podeli rada, podeli odgovornosti i distribuciji autoriteta u domaćinstvu i društvu, kao i preko stavova o primerenom ponašanju muškaraca i žena u okviru porodične zajednice i u društvu); dalje, preko normativa roditelja o idealnoj socijalizaciji devojčica i dečaka (preko normativa o „dobrom sinu i „dobroj ćerki“); na kraju, preko zajedničkih aktivnosti roditelja (odvojeno očeva i majki) sa detetom i njihovih međusobnih odnosa (praćeno preko sistema reagovanja i potkrepljivanja u situacijama „neprimerenog“, odnosno „primerenog“ ponašanja dečaka i devojčica (iz perspektive roditelja), kroz podsticanje ili zaustavljanje dečje samostalnosti i kroz međusobno iskazivanje emocija i bliskosti roditelja i dece).

Prisustvo normativa, u stavovima i vaspitnim praksama očeva i majki, iz društveno–istorijskog i kulturnog konteksta u kojem se odvija proces rodne socijalizacije, ukazaće na reprodukciju patrijarhalne matrice. Na osnovu njenog prisustva, to jest odsustva pozicioniraću na kvalitativnoj analizi zasnovane obrasce vaspitnih praksi na kontinuumu od izrazito tradicionalnih vaspitnih praksi do izrazito modernih vaspitnih praksi roditelja. Imajući u vidu sve prethodno rečeno, izrazito tradicionalne vaspitne prakse roditelja određujem preko prisustva sledećih elemenata u stavovima i postupcima roditelja: familizma (porodica je vrednost po sebi, visoko

poštovanje i težnja za očuvanjem porodične tradicije), autoritarnosti, rodnih i starosnih hijerarhija koje predstavljaju liniju odlučivanja i moći (jasna podela poslova u domaćinstvu između muškaraca i žena, dominantan je stav da muškarcu pripada javna sfera, a ženi privatna), bespogovornog poštovanja autoriteta (autoritet poseduju muškarci i stariji članovi domaćinstva), različitog viđenja *prirode* dečaka i devojčica na čemu se bazira i različit odnos prema njima (devojčice u ponašanju treba da izražavaju skromnost, smernost i poštenje, dok dečaci treba da budu hrabri, odlučni i borbeni), kao i odsustva težnje ka promeni ili prilagodljivosti roditelja na novonastale situacije (otpor prema promenama, glorifikacija prošlosti i tradicije i nostalgija prema prošlosti i tradiciji).

Izrazito moderne vaspitne prakse roditelja (koje uključuju i stavove) određujem preko prisustva sledećih elemenata u stavovima i postupcima roditelja: individualističkog sistema vrednosti (pojedinaac je vrednost za sebe, a kolektiviteti su u drugom planu, naglašavaju se slobode i prava pojedinaca, pa time i pravo na lični izbor, poput odluka o razvodu braka, rađanju i sl.), demokratičnosti (podela uloga u domaćinstvu vrši se na osnovu dogovora svih članova i članica porodice, članovi porodice otvorenom komunikacijom dolaze do svih dogovora), gubitka hijerarhija u odnosima i raspodeli moći i autoriteta (tendencija ka izjednačavanju uloga i položaja muškaraca i žena, unutar i izvangeneracijski), podložnosti promenama i prilagođavanju na novonastale situacije (smanjen je autoritet tradicije), u procesu socijalizacije dece roditelji stavljaju naglasak na razvoj ličnosti deteta, u skladu sa potencijalima deteta, bez preskribovanih rodnih određenja.

Za kontekst ovog istraživanja neophodno je pre svega utvrditi karakteristike normativnog rodnog poretka društva Srbije i njegovu vezu sa stavovima roditelja (očeva i majki). Imajući u vidu akcioni potencijal stavova pretpostavka je da će prihvaćeni normativi usmeravati i vaspitne prakse roditelja. U skladu sa relacionim shvatanjem procesa rodne socijalizacije u drugom koraku sam obuhvatila odnos normativnih modela „dobre majke“ i „dobrog oca“ na prikazivanje individualnih roditeljskih tj. vaspitnih praksi. Nastojala sam da situiram raznolikost individualnih praksi i stavova u međuodnos različitih porodičnih relacija. Poglavlje o društveno–istorijskoj

kontekstualizaciji istraživanja bliže će prikazati uticaj ovih procesa na konkretne dimenzije istraživanja u kontekstu društva Srbije.

3. PREGLED ISTRAŽIVANJA O RODNOJ SOCIJALIZACIJI DEČAKA

Iako je u fokusu ove disertacije rodna socijalizacija dečaka posmatrana preko vaspitnih praksi, pregled istraživanja iz ove oblasti neminovno mora obuhvatiti i teorijska gledišta iz oblasti etnologije, antropologije, psihologije i sociologije koji su se bavili temom odnosa između muškaraca i žena, kao i pitanjem konstrukcije maskuliniteti.

Pre nego što se posvetim teorijskim objašnjenjima procesa rodne socijalizacije dečaka, čini mi se da je neophodno napraviti pregled misli koja je vodila datim teorijskim razmatranjima. Pre svega, rad Žarane Papić i Lidije Sklevicki *Antropologija žene* predstavlja prvi rad na analizi polnosti u društvu u domaćoj naučnoj misli (Papić, Sklevicky, 1983). Fokusiranjem na rod i seksualnost kao kulturne konstrukte, domaća antropologija je istraživala načine organizovanja rodni odnosa, kao i izvore, procese i posledice konstrukcije roda i pola i na taj način među prvima ukazala na razlike između kultura u konceptualizaciji polnosti. Proučavajući neevropske narode i kulture naučnici i naučnice iz ove oblasti su ukazali na razlike u shvatanjima uloga muškaraca i žena, kao i na njihove različite statuse u različitim zemljama i tokom različitog vremenskog perioda. Margaret Mid (Mid, 1968) je tako još tokom prve polovine XX veka u svojim radovima tvrdila da je koncept pola zapravo socijalni i kulturni konstrukt. Istraživanja iz ovog perioda su se uglavnom kretala u pravcu kritike binarnih opozicija koje čine osnovu patrijarhalne ideologije.

U periodu razvoja antropologije žene, a zatim i feminističke teorije i osnivanja „muških studija“ (Radulović, 2009), istraživanja roda su otišla od dotadašnjih pitanja o patrijarhatu i potčinjenosti žena ka istraživanju rodni odnosa (to jest međudnosa određenja „muškog“ i „ženskog“ u kulturi), kao i odnosa vlasti i moći u društvu. U ovom periodu istraživački fokus je stavljen na kontekstualizovanje izvora konstrukcije modela maskuliniteti i femininiteti, kao i na isticanje nemogućnosti govora o univerzalnom značenju termina „žena“ i „muškarac“. Od šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, istraživačice i istraživači su saglasni da je apsolutizacija bioloških razlika između muškaraca i žena dovela do podele na javnu (mušku) i privatnu (žensku)

sferu. Šeri Ortner u svom radu ističe ovu povezanost tumačeći je shvatanjem o povezanosti žene sa prirodom, a muškarca sa kulturom (Ortner, 1974). Budući da se kultura shvata kao intervencija nad prirodom u ovom odnosu se muškarac više vrednuje (Papić, Sklevicky, 1983). Opozicije kultura/priroda, javno/privatno u feminističkoj teoriji smatraju se presudnim za uspostavljanje hijerarhija na liniji muškarac/žena, maskulino/feminino itd. Zavisnošću žene od sopstvenog tela i reprodukcije (Gross, 2009) opravdava se njena sociokulturna podređenost. I dualizmom razum/telo u kojem se razum povezuje sa maskulinim principom a telo s femininim, te se ovim implicitno podrazumeva da je žena nesposobna za racionalno razmišljanje (Radulović, 2009), žena nanovo biva postavljena u podređen položaj.

Istraživanja roda kritikuju ovakva shvatanja maskuliniteta i femininiteta, naročito u okviru teorije uloga, prema kojoj se uloge shvataju kao interiorizovane tokom procesa socijalizacije. Konel posmatra femininiteta i maskuliniteta kroz rodne odnose i naglašava da je rod način organizacije praksi društvenog odnosa muškaraca i žena u četiri sfere: vlasti, proizvodnoj sferi (podeli rada), sferi emocionalnih odnosa i simboličkoj sferi (Connel, 2000: 23–26). Maskuliniteta i femininiteta su shvaćene kao promenljiv skup značenja koje konstruišemo u odnosu sa samima sobom, sa drugima i sa svetom (Ibidem). Preko analize maskuliniteta kroz istoriju, istraživanja roda su otkrila mogućnosti za razmatranje problema društvenih hijerarhija, kao i odnosa vlasti i moći u društvu. Konstrukt maskuliniteta, smatra Konel, iskazan je u rodnom identitetu koji je u saglasnosti sa zahtevima dominantnih rodničkih normi u određenoj socijalnoj grupi ili društvu, a realizuje se posredstvom različitih interakcija.

Upravo su istraživanja roda pokazala da se mora govoriti o različitim formama femininiteta i maskuliniteta. U tom smislu, prema mišljenju Kimel, trebalo bi govoriti o „maskulinitetima“, a ne o „maskulinitetu“. Kimel ističe da se i u okviru jednog društva, u okviru različitih kulturnih sfera, može pronaći više različitih tipova maskuliniteta. U multikulturnim društvima, na primer, dominantni, odnosno hegemonistički tip maskuliniteta održava predstave o muškoj rodnoj ulozi koje deli većinski deo društva. Važno je naglasiti da se hegemonistički tip maskuliniteta ne javlja kao najčešća forma maskuliniteta već zapravo predstavlja ideal kako bi trebalo da izgleda i da se vlada „pravi muškarac“, a ovakav stav je nametnut od strane grupacije

koja u datom društvu poseduje najveću moć. Maskulinitet se, dakle, pokazuje i javlja kao rezultat aktivnog (re)konstruisanja u konkretnim istorijskim uslovima, te se može govoriti o postojanju različitih tipova maskuliniteta, to jest o odgovarajućim normama i pravilima ponašanja, kao i o moralnim vrednostima koje se vezuju za „pravog muškarca”.

Različite teorije naglašavaju značaj određene grupe faktora u nastanku rodno tipiziranog ponašanja. Najšira podela ovih teorija jeste na tri grupe: teorije socijalnog učenja, razvojno–kognitivne teorije i psihoanalitičke teorije. Navedene teorije pokušavaju da objasne proces rodne socijalizacije.

Teorije socijalnog učenja polaze od pretpostavke da su deca stimulirana od strane okruženja, kako pozitivnim tako i negativnim reagovanjem da se ponašaju na rodno prikladan način (Burn, 1996). Na osnovu reakcija okruženja dečaci i devojčice uče koje se ponašanje očekuje od njih. Takođe, deca uče svoje rodne uloge posmatranjem i imitiranjem ponašanja odraslih sa kojima se identifikuju po polu. Kritičari teorije socijalnog učenja, međutim, upućuju kritike ovakvoj postavci socijalizacije smatrajući da dete nije pasivni objekat na koga roditelji vrše uticaj već da je socijalizacija dvosmerni proces i da je dete pre subjekt nego objekat socijalizacije.

Teorije kognitivnog razvoja za razliku od teorija socijalnog učenja polaze od pretpostavke o aktivnoj ulozi dece u stvaranju njihovih sopstvenih rodničkih identiteta (Stockard, 1999). Tokom svog razvoja dete se najčešće identifikuje sa onim polom kom pripada sa rođenjem i stiče osećanje pripadnosti tom polu što znači da prihvatanju određenog identiteta prethodi identifikacija. Kolbergovo shvatanje da rodno tipiziranje može započeti tek kad se shvati konstantnost pola nije podržano rezultatima empirijskih studija budući da se rodno tipizirano ponašanje može često uočiti već kod dvogodišnje i trogodišnje dece (Martin, Ruble, 2004). Iz kognitivnih teorija o nastanku rodničkih razlika dalje su se razvile **Teorije rodničkih shema** (Stockard, 1999) koje se ne fokusiraju toliko na sredinske faktore kao teorije učenja, već razmatraju strategije koje osobe koriste da interpretiraju i rekonstruišu informacije iz svoje okoline. Ove teorije su pružile objašnjenja kako se održavaju rodni stereotipi, zašto su rodni stereotipi otporni na promene i zašto koncepti roda ne moraju da se slažu sa sredinskim inputom.

Teorije rodnih shema polaze od pretpostavke da osobe razvijaju naivne teorije o rodu i da te teorije utiču na to na koje informacije će osobe obratiti pažnju, šta će opažati i zapamtiti, a šta ne.

Psihoanalitička teorija se od obe prethodno navedene teorije razlikuje po dva osnova (Wharton, 2005). Psihoanalitička teorija nije teorija učenja i ona zapravo naglašava nesvesne procese uključene u razvoj rodnog identiteta, pre nego neke svesne procese kao što je modelovanje. Glavni predstavnik psihoanalitičkog pravca je Sigmund Frojd (čija je analiza pre svega bila usmerna na dečake), ali je Nensi Čodorov krajem sedamdesetih godina XX veka u najvećem obimu iskoristila ovu teoriju kako bi objasnila proces rodne socijalizacije. Čodorov zastupa stanovište da najveća uloga u procesu formiranja rodnog identiteta deteta pripada majci kao primarnom negovatelju (Chodorow, 1978). Budući da deca na najranijem uzrastu provode više vremena sa majkom nego sa ocem, tvrdi Čodorov, njihova prva identifikacija je sa femininim. Međutim, u jednom trenutku deca moraju da razviju svest o sebi kao o zasebnim identitetima. Za devojčice je ovaj proces lakši jer su one naučile kako „biti žena“ kroz identifikaciju sa majkom. Međutim, dečaci u razvoju svog identiteta moraju prvo da odbace svoju identifikaciju sa femininim i da u procesu separacije priđu ocu, pritom učeći da je feminino manje vredno od maskulinog. I ova teorijska postavka ima svoje kritike. Mnogi teoretičari joj zameraju što stavlja značajan akcenat na nesvesno koje se ne može empirijski proveriti, kao i da sama teorija učvršćuje rodne stereotipe stavom da žene razvijaju svoj identitet kroz povezivanje dok muškarci razvijaju svoj identitet kroz separaciju (Wharton, 2005).

U ovom radu kombinujem socijalno konstrukcionističku paradigmu sa teorijama rodne socijalizacije. Socijalno konstrukcionistička paradigma u istraživanju roda prisutna je u različitim društvenim naukama, a u okviru njih i u različitim teorijskim orijentacijama. Naime, konstrukcionizam naglašava ulogu društvenih procesa u konstruisanju znanja tako što pojedinci u svakodnevnoj interakciji i putem konsenzusa sa drugima utvrđuju zajednička značenja (Gergen, Gergen, 2006: 8). Naše shvatanje sveta zasnovano je na društvenim i kulturnim konstruktima koji nastaju u međusobnim odnosima s drugim ljudima (Ber, 2001). Ovi konstrukti su promenljivi i relativni, a njihovi konstruktori su sami učesnici u interakciji. Socijalna realnost stoga

po Bergeru i Lukmanu (Berger, Luckmann, 1991) može istovremeno biti i objektivna i subjektivna. Naime, „procesi eksternalizacije, objektivizacije i internalizacije doprinose da se društveni fenomeni doživljavaju kao prethodno dati i fiksirani“ (Radulović, 2009: 87), dok su istovremeno podložni promeni i kreirani u međusobnim interakcijama različitih ljudi. Osnovne postavke ove teorije su razrađene u feminističkim studijama i naglašavaju da je „rod neraskidivo povezan sa svakodnevnim životom“ (Ibidem, str. 87), kao i da je reč o „sistemske karakteristici socijalnog poretka koja se temeljno provodi i u strukturama saznanja i u strukturama delovanja“ (Ibidem, str. 87-88). Za nastanak teorija socijalnog konstrukcionizma značajan je i dramaturški interakcionizam Gofmana (Ibidem, 2009: 90). Gofman rod shvata kao istovremeni rezultat i posledicu socijalnog međudelovanja. Ovo međudelovanje se sprovodi kroz proces „činjenja roda“ (doing gender). Rodni displej je „kulturno konstruisano predstavljanje polne pripadnosti u uzajamnom delovanju“ (Ibidem, 2009: 91) preko skupa formalnih konvencionalnih akata koji prema Gofmanu mogu biti neki zvanični skup ili posao, kao i igra itd. (Goffman, 1976).

Na sličan način govori i Beri Torn (Thorne, 1993) koja koristi metaforu igre da bi označila socijalnu konstrukciju roda koja se događa kao aktivan proces u svakodnevnim aktivnostima dece u osnovnim školama u Sjedinjenim Američkim Državama. Torn ukazuje da dečaci i devojčice formiraju različite rodne grupe na osnovu toga kako se grupišu i ulaze u relacije na časovima ili na igralištu. Posmatrajući decu četvrtog i petog razreda u školama u radničkim zajednicama, zaključila je da tip igre može postaviti rod u središte neke interakcije, poput igara u kojima dečaci i devojčice zauzimaju suprotne, a često i antagonističke strane (takva igra može biti na primer “između dve vatre”¹⁰). Ovakva separacija timova u igri zasnovana isključivo na bazi rodne pripadnosti može razviti antagonizme u grupi dece, dok je posmatrajući neke druge igre Torn zaključila da igre slede logiku muške dominacije koja postoji

¹⁰ Cilj igre je da ekipa koja je u posedu lopte pogodi igrača/igračicu protivničke ekipe (loptom koja je bačena rukom), dok je cilj ekipe koja nije u posedu lopte da izbegne da bude pogođena.

izvan igre same. To je bio slučaj sa igrom „šuga”¹¹ čijim posmatranjem je uvidela da će dečaci uvek „prenositi šugu“ devojčicama (nikad drugim dečacima), dok će devojčice „prenositi šugu“ i dečacima i devojčicama. Dalje, Torn je primetila da na školskim igralištima dečaci zauzimaju deset puta više prostora od žena i češće ometaju njihovu igru nego što to devojčice njima rade. Torn to poredi i sa praksama odraslih muškaraca koji zauzimaju više društvenog i ličnog prostora nego žene i često prekidaju žene u govoru ili im narušavaju lični prostor. Primetila je i da se devojčice često žale odraslima na ponašanje dečaka, te da odrasli reaguju tako da podržavaju stavove dečaka o devojčicama kao o „slabijim“.

U svom istraživanju dece do četiri godine Martin i Fabes (Martin, Fabes, 2001: 442–444) ukazuju da se devojčice i dečaci već na ovom uzrastu različito ponašaju, odnosno da se igraju u istopolnim vršnjačkim grupama i da pokazuju rodno specifične osobine (dečaci su fizički aktivniji od devojčica, igre dečaka su manje nadgledane od strane starijih u odnosu na igre devojčica, a u grupama dečaka su i izraženije hijerarhije nego što je to među devojčicama). Značaj grupe je kod dečaka izraženiji, nego što je to kod devojčica, što se vidi i iz rezultata istraživanja različitih autora (Martin, 2011: 68–74; Wharton, 2005; Leaper, Farkas, 2015) prema kojima se dečaci moraju dokazati (snagom, brzinom) da bi bili prihvaćeni u igru u muškoj grupi. Rezultati ovih istraživanja ukazuju na veliki značaj uticaja vršnjačkih grupa na formiranje rodni identiteta dečaka. Takođe, istraživanja školstva kao agensa socijalizacije ukazuju na podatak da su devojčice angažovanije tokom obrazovnog procesa, ali da postoje i rodne diferencijacije između dečaka i devojčica u pogledu profesionalne orijentacije (Lam et al., 2012; Stanojević, 2013). Lam i saradnici zaključuju da se razlog većoj angažovanosti devojčica u školi može pronaći u motivaciji i ličnim osobinama dece, ali i u značaju podrške tokom obrazovanja koju dečaci i devojčice dobijaju u porodici, od nastavnog kadra i vršnjačkih grupa. Naime, ovo istraživanje je pokazalo da je podrška navedenih aktera tokom procesa školovanja

¹¹ Na početku igre bira se jedno dete koje će igrati ulogu „šuge“, a njegov zadatak u igri je da juri ostalu decu dok nekog ne uspe da dodirne. Tada to drugo dete biva „zaraženo“ šugom i od njega svi beže, uključujući i prethodnu „šugu“.

više usmerena ka devojkicama nego ka dečacima. Međutim, istraživanja pokazuju i da se zainteresovanost dece za određene nastavne predmete, odnosno disciplinarnu oblast, kod dečaka i devojčica kreću u skladu sa normativima o „muškim”, odnosno „ženskim” zanimanjima u datom društvu (Etaugh, Liss, 1992), te se može zaključiti da je reč o izvesnom reprodukovanju kontekstualnih matrica. Na ove veze utiče i prisutnost rodnih stereotipa u nastavnim sredstvima, što se iskazuje kroz nesrazmeru između broja zastupljenih naučnica i broja zastupljenih naučnika u pojedinim oblastima nauke o kojima se uči u školi, zatim kroz rodno specifično prikazivanje dečaka/muškaraca u nastavnim sadržajima (najčešće kao vođa/lidera), pokretača neke akcije i osoba koje se prvenstveno nalaze u javnoj sferi, dok su devojčice/žene pasivne, sledbenice, negovateljice smeštene u okvire domaćinstva, o čemu svedoče i brojna istraživanja u zemlji (Stjepanović-Zaharijevski et al., 2010; Đorić et al., 2010; Stefanović, 2017; Čeriman et al., 2018). Pored toga, online medijski sadržaji koji su namenjeni roditeljima takođe zagovaraju rodne stereotipe: najčešće se obraćaju majkama kao „primarnim roditeljima“, potpuno zanemarujući ulogu oca i to kroz sadržaje kojima se zagovaraju rodno diferencirane prakse sa decom (Pavić Zentner, 2012). Uopšte, mediji u Srbiji predstavljaju izraz odnosa moći u društvu. Onlajn sadržaj štampanih medija legitimizuje mizoginiju kao javni govor (Višnjić, 2016). Novija istraživanja u našem društvu počinju da ukazuju i na uticaj medija na rodnost dece putem procesa potrošačke socijalizacije budući da se na dečjim kanalima kroz reklame nude različite, najčešće rodno određene, igračke, slikovnice i druge stvari za decu (Filipović, 2010). Novija istraživanja koja kreću iz ugla učenja po modelu (poput Kaningam, 2001) pokazuju da je stepen učešća očeva u poslovima u domaćinstvu direktno uticao na stepen učešća njihovih sinova u istim poslovima. Isto tako, zaposlenost majke i njen duži radni dan imali su za posledicu niži stepen angažovanja njihovih ćerki u kućnim poslovima.

Iako su teorije socijalnog konstrukcionizma kritikovale teoriju rodne socijalizacije, ove teorije se ipak mogu posmatrati pre komplementarno, nego konkurentski (Stanojević, 2015), a u prilog tome govore i rezultati navedenih istraživanja iz ovog poglavlja. „Za razliku od teorije socijalizacije koja roditeljske modele smatra primarno zavisnim od dispozicija ličnosti i naučenih modela ponašanja, socijalni konstrukcionizam ih tumači u odnosu na (društvene) okolnosti zbog kojih se

ovi modeli stvaraju.“ (Stanojević, 2015: 315) Kao što je prethodno rečeno, u ovom radu će biti kombinovana oba pristupa.

4. ISTORIJSKO–DRUŠTVENI KONTEKST ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja stavova i vaspitnih praksi roditelja predstavljeni u ovom radu interpretiraju se u skladu sa promenama kroz koje je prolazilo naše društvo u godinama kada je istraživanje sprovedeno, ali i u kontekstu istorijskog nasleđa društva¹². Sveobuhvatna analiza socijalnog konteksta i ideološkog (diskurzivnog) prostora u kojem se tema roditeljstva konstituiše zahtevala bi studiju višestruko većeg obima nego što je ova, te je cilj ovog poglavlja zapravo upoznavanje sa osnovnim istorijskim i društvenim kontekstom u kojem se konstruišu normativi roditeljstva. Odlike konteksta koje su relevantne za kontekstualizaciju istraživačkih koncepata su modernizujući efekti socijalističkog perioda i retradicionalizacija u procesu postsocijalističke transformacije (za normative „dobrog oca“ i „dobre majke“), a sve zajedno za načine prikazivanja porodičnih praksi u narativima subjekata istraživanja.

Ukoliko krenem od kratkog pregleda istorijskog nasleđa društva, značajno je odmah istaći nesumnjive pozitivne efekte procesa modernizacije na normativni nivo podrške emancipaciji žena u socijalističkom periodu razvoja Srbije. Međutim, specifičnost procesa postsocijalističke transformacije koja je usledila i stvaranja nove elite koja je svoje pozicije izgradila upravo na raskidu sa nasleđem socijalističke države blagostanja, zapravo su najviše doprineli opstajanju patrijarhalnih odnosa moći i patrijarhalnih obrazaca podele rada u sferi domaćinstva (Lazić, 2011; Pešić, 2010: 169–185). Dominantna obeležja socijalističkog sistema: kolektivistički sistem vrednosti (prema kojem su porodica, teritorijalna i etnička zajednica iznad pojedinca) i autoritarni karakter vlasti i patrijarhalni obrazac društvenog života podržani su u periodu postsocijalističke transformacije građanskim ratovima i ideologijom nacionalizma na kojoj su građeni i raspirivani (Lazić, 2011). Vrednosna transformacija tokom ovog perioda obeležena je nacionalnom homogenizacijom i desekularizacijom pri čemu su kolektivne i autoritarne vrednosti dominirale nad individualnim. Politički krahovi (rat, nerešeno etničko pitanje), socio-ekonomski problemi (narastanje siromaštva, nezaposlenost,

¹² „Ono što je nastalo neizbežna je posledica prethodnog istorijskog sklopa“ (Lazić, 2011, str. 60), zapravo naglašava uticaj koji istorijsko nasleđe određenog društva može imati na društvena dešavanja i društvene procese u sadašnjosti.

socijalna beda, urušavanje institucija) i jačanje uticaja crkvenih zajednica doveli su do zaustavljanja modernizacijskih promena u porodici. U ovom periodu dolazi do povlačenja žena iz javne u privatnu sferu u kojoj zauzimaju ključnu ulogu u kreiranju i sprovođenju strategija opstanka domaćinstva, tzv. „žrtveni mikromatrijarhat“, koji se u teoriji postavlja kao pandan javnom patrijarhatu (Blagojević, 2002). Tek nakon 2000. godine, prvenstveno usled procesa harmonizacije normativnog okvira Srbije sa normativima Evropske unije, otvara se pitanje odnosa muškaraca i žena sagledano kroz koncept rodne ravnopravnosti, ali su karakteristike procesa post-socijalističke transformacije u Srbiji uspešno osigurale opstanak patrijarhalnih vrednosti i odnosa u sferi domaćinstva (Pešić, 2010). I u ovom periodu se potvrdilo da promene koje se uvode na zakonodavnom i institucionalnom nivou ne moraju nužno biti praćene promenama vrednosti i navika žena i muškaraca, a koje zapravo oblikuju „legitimacijsku osnovu poretka“ (Mimica, 1994: 5–20; Lazić, 2005) i nalaze se u dubljim, „skrivenim“ strukturama koje potpomažu održavanje patrijarhata (Walby, 1991). Visok stepen patrijarhalnosti koja se manifestuje kroz podelu poslova i način odlučivanja u porodici, kao i kroz izraženu dihotomiju privatno–javno prisutan je i u savremenoj Srbiji (Pešić, 2006), pri čemu religijsko nasleđe čini značajan faktor koji determiniše stepen prihvatanja rodni nejednakosti kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi (Pešić, 2010: 169–185). Takođe, istraživanja pokazuju da je i nizak stepen obrazovanja povezan sa patrijarhalnom vrednosnom orijentacijom, kao i da stanovnici sela u višem stepenu iskazuju patrijarhalne stavove u odnosu na stanovnike velikih gradova, a muškarci više od žena (Ibidem: 183). Analiza podataka Svetske studije vrednosti (World Values Survey) u kojoj je Srbija učestvovala 2001. godine pokazuje visok stepen vrednovanja porodice, porodičnog autoriteta i visok stepen požrtvovanosti za decu, kao i obrazac porodičnih stavova i vrednosti baziran na nekritičkom odnosu prema roditeljskom autoritetu, zatim preferiranju marljivosti i odgovornosti kao najvažnijih osobina i blagom (ne)prihvatanju izmenjene uloge žene (Pavlović, 2007). I istraživanje vrednosnih sistema savremenih porodica u Srbiji (Milić, 2010b) pokazalo je da je prihvatanje modernih stavova umereno i da i muškarci i žene nastoje da zadrže svoja tradicionalna prava. Rezultati istraživanja su ukazali na povezanost između niskog prihoda i tradicionalizma i visokog prihoda i modernizma. Isto tako, ispitanici sa niskim nivoom obrazovanja imaju tendenciju ka tradicionalnijim stavovima, dok je jako mali

broj ispitanika tradicionalne vrednosne orijentacije u grupi ispitanika sa visokim nivoom obrazovanja (Ibidem). Istraživanja pokazuju i da uprkos tome što Srbija u nekim aspektima porodičnog života pokazuje karakteristike društva koje prolazi kroz drugu demografsku tranziciju, izrazito tradicionalne vrednosti su i dalje zadržane na nivou normativa da je: „žena (je) jedino ispunjena kada postane majka“, kao i da „porodična sloga treba da bude iznad pojedinca“ (Bobić, 2010: 144).

Kada je reč o porodičnim praksama u savremenoj Srbiji, one takođe odražavaju specifičnosti konteksta u kojem se odvija porodični život. Problemi sa kojima se suočavaju roditelji u procesu socijalizacije dece s jedne strane su posledica karakteristika post-socijalističke transformacije u Srbiji, a s druge strane procesa globalizacije i modernizacije (Tomanović, 2010b). Savremeno roditeljstvo stoga uključuje kombinovanje norme o razvoju deteta kao individue, tj. autonomne ličnosti i potrebe da se dete zaštiti od rizika koje nosi savremeno društvo (Ibidem). Iako su neki elementi individualizacije roditeljstva primetni kod viših i viših srednjih slojeva (Tomanović, 2010b), važnu karakteristiku roditeljstva u Srbiji predstavlja rodna asimetrija u podeli obaveza u domaćinstvu (uključujući i brigu, negu i staranje o deci) i distribuciji autoriteta i moći u porodici (Ibidem), zbog čega je uloga oca i dalje pomažuća u odnosu na ulogu majke u procesu socijalizacije dece (Tomanović-Mihajlović, 1997; Blagojević, Cvejić, 1997; Babović, 2009; Tomanović, 2010a; Blagojević-Hjusek 2013). Najveći deo rada unutar domaćinstva obavljaju žene (Ćeriman, Fiket, Rácz, 2018). Žene čine najčešću srodničku mrežu podrške, a podaci istraživanja pokazuju i da žene obavljaju skoro sva zaduženja u domaćinstvu bez obzira na to da li su zaposlene ili ne (Babović, 2009). Pritom, stepen uključenosti žene u poslove u domaćinstvu ne zavisi ni od njenog stepena obrazovanja, niti od socio-ekonomskog statusa ili mesta stanovanja (Tomanović, Ignjatović, 2004). Ipak, istraživanja pokazuju da ni majke ni očevi ne izražavaju nezadovoljstvo takvom raspodelom obaveza, moći i odgovornosti, a kao objašnjenje se navodi internalizacija normativa o ulozi majke i ulozi oca koje se vide kao komplementarno funkcionalne (Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010b). Ukoliko, pak, žene iskažu nezadovoljstvo takvom podelom obaveza i moći u domaćinstvu, to najčešće bude povod za konflikt između partnera (Fiket, 2018: 25–44). Primetna je, takođe, i dominacija jednog modela roditeljstva a to je „žrtvujući“ (Tomanović, 2010b, str. 182), koji je

prihvaćen i od strane majki i od strane očeva. Veliku podršku žrtvujućem modelu roditeljstva možemo tumačiti vrednosnim stavovima roditelja koji su formirani pod uticajem različitih ekonomskih i društvenih problema koji postoje u našem društvu, s jedne strane, i sve više prisutnih detecentričnih teorija vaspitanja, s druge strane. Ovakvi nalazi ukazuju na značaj uticaja specifičnog društveno–istorijskog konteksta u Srbiji na ispitivanu vezu. Tomanović (Tomanović, 2002, str. 336) navodi tri osnovna tipa porodica: tradicionalni, prelazni i participativni, pri čemu porodice u Srbiji svrstava u ovaj drugi tip. To nije iznenađujući podatak imajući u vidu tok procesa modernizacije porodica u Srbiji i njegovo zaustavljanje u jednom periodu, pa čak i poremećaj u nekim aspektima razvoja. Kao glavne odlike ovog tipa Tomanović navodi: prisutnost otvorenije komunikacije i pregovaranja, veće ulaganje u dete, ali i asimetriju porodičnih uloga, podeljenost nadležnosti i prava između generacija itd. (Ibidem, str. 336). Dakle, postoje određene promene u porodicama u Srbiji na polju rodničkih odnosa (podele rada u domaćinstvu) i u participativnim odnosima među generacijama, ali je savremeno roditeljstvo, ipak, smešteno između norme o razvoju deteta kao individualne i autonomne ličnosti i potrebe roditelja da se deca zaštite u društvu punom rizika.

Kada je reč o normativnom okviru roditeljstva u Srbiji, on se temelji na konceptu familizma koji se manifestuje kroz neprikosnovenost vrednosti porodice kao takve (Milić, 2004; Tomanović, 2004a; 2004b), kao i visokom vrednovanju braka (Tomanović, 2010b), što znači i da su alternativne porodične forme normativno niže prihvaćene (Tomanović, Stanojević, 2015) ili čak uopšte nisu prihvaćene (Radoman, 2013). Radoman ističe da se kod desnice ideologija familizma, pitanje opstanka nacije i pitanja religije i morala ističu kao opravdanje za izraženu homofobiju. LGBT osobe su u desničarskim diskursima „nepoželjni, manje vredni, neprirodni Drugi, koji su u stvari pretnja za naciju i pojedinca“ (Ibidem: 360). Manifestaciju familizma čine i striktno rodno definisane uloge i odnosi muškaraca i žena, kao i na njima zasnovana distribucija autoriteta i moći u porodici, koji određuju i sadržaj i značenja roditeljskih uloga i praksi (Tomanović, Stanojević, 2015). Kao što je prethodno rečeno, normativi o „dobroj majci“ i „dobrom ocu“ međusobno su komplementarni i podeljeni tako da je normativ o majci zasnovan na brizi i staranju o deci, a normativ o ocu na ulozi hranioca i zaštitnika porodice (Ibidem). Ovako formulisani normativi zapravo ukazuju na prihvatanje žrtvujućeg modela roditeljstva od strane očeva i majki (Tomanović, 2010b), te do

konflikata u obavljanju uloga može doći ukoliko očevi, najčešće usled nezaposlenosti ili narušenog zdravlja ne mogu ispuniti svoju ulogu branioca i hranioca porodice, a majke usled dvostruke opterećenosti ne mogu da postignu „žongliranje“ obaveza u privatnoj i radnoj sferi (Tomanović–Mihajlović, 1997; Čeriman et al, 2018).

Imajući u vidu navedene podatke, osnovna teorijska pretpostavka je da su stavovi roditelja oblikovani društvenim i kulturnim kontekstom Srbije sa specifičnim normativnim rodnim poretkom. Budući da pojedinci u različitoj meri prihvataju i usvajaju normative, pretpostavka je da će varijacije u njihovom prihvatanju objasniti i varijacije u roditeljskim praksama u procesu rodne socijalizacije dece. Očekujem da dominantni normativ o „dobroj majci“, odnosno „dobrom ocu“ bude u vezi sa rodno diferenciranim vaspitnim praksama i stavovima očeva i majki prema ćerkama i sinovima. Isto tako, očekujem i da se rodno podeljene vaspitne prakse očeva i majki transformišu u pravcu novih obrazaca roditeljskih praksi kod visokoobrazovanih roditelja iz urbanih sredina.

5. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

5.1 Ciljevi i istraživačke pretpostavke:

Opšti cilj istraživanja je sociološka analiza procesa rodne socijalizacije dečaka u porodicama u savremenom društvenom i kulturnom kontekstu Srbije putem analize vaspitnih praksi (postupaka i stavova roditelja) očeva i majki. Budući da krećem od stanovišta da je rod konstrukt društveno–kulturnih okolnosti i istorijskog oblikovanja i uslovljavanja, te da društvena praksa ističe određene modele poželjnih osobina i ponašanja za muškarce i žene a da se oni dalje prenose u procesu socijalizacije na decu putem običaja, normi, morala itd. osnovna pretpostavka u ovom radu je da vaspitne prakse roditelja predstavljaju refleksiju društveno–kulturnog i istorijskog konteksta u kojem se odvija proces socijalizacije dečaka, što nastojim da pokažem putem identifikacije patrijarhalne matrice u vaspitnim praksama roditelja. Iz opšteg cilja izdvajam dva posebna istraživačka cilja.

Analitički ciljevi su:

1. uočavanje i opisivanje razlika u vaspitnim praksama između očeva i majki u procesu rodne socijalizacije dečaka u porodici;
2. uočavanje kulturnih, društvenih i unutarporodičnih dimenzija koje dovode do identifikovanih razlika.

Interpretativni ciljevi su:

3. Stalnim uporednim metodom iz podataka o varijacijama socijalizacijskih obrazaca u porodicama cilj je da se rekonstruišu modeli porodične rodne socijalizacije dečaka u okviru društvenog i kulturnog konteksta Srbije;
4. tumačenje uočenih obrazaca rodne socijalizacije dečaka na kontinuumu od izrazito tradicionalnih do izrazito modernih i njihovih mogućih veza sa socio–ekonomskim osobinama očeva i majki.

U skladu sa osnovnom teorijskom pretpostavkom da su stavovi roditelja oblikovani društvenim i kulturnim kontekstom Srbije sa specifičnim normativnim rodnim poretkom, pretpostavka je da će reprodukovanje patrijarhalne matrice u stavovima roditelja, odrediti i varijacije u vaspitnim praksama u procesu rodne socijalizacije dece. Stoga ću u prvoj fazi analize najpre interpretirati vaspitne prakse majki i uporediti ih sa vaspitnim praksama očeva u Srbiji. Ključna pitanja na koja želim da odgovorim su: na koji način majke i očevi vide ulogu oca i majke u porodici? Koje razlike postoje u vaspitnim praksama majki i očeva prema deci? Koje razlike se mogu identifikovati u vaspitnim praksama majki prema ćerki i prema sinu? Koje razlike se mogu identifikovati u vaspitnim praksama očeva prema ćerki i prema sinu? Kako odnos između supružnika utiče na obavljanje uloge roditelja? Kakva je unutar porodična dinamika (komunikacija, načini rešavanja konfikata, podela obaveza i moći u domaćinstvu i tome slično)? Koje socio-ekonomske karakteristike utiču na razlike u vaspitnim praksama očeva i majki prema sinovima?

Na drugom nivou analize dovedću uočene razlike u vaspitnim praksama očeva i majki u vezu sa porodičnom dinamikom, odnosno sa različitim dimenzijama odnosa između supružnika, kao i načinima odnošenja spram normativa o ulozi roditelja definisanim društveno–istorijskim i kulturnim kontekstom istraživanja. Interesuje me na koji način su povezane vaspitne prakse očeva i majki sa različitim nivoima partnerskih odnosa: 1) sa stepenom bliskosti i kvalitetom komunikacije, 2) sa raspodelom obaveza, odgovornosti i moći između supružnika, koju posmatram preko zaduženja koja se tiču nege, brige o deci i vaspitavanja dece, ali i raspolaganja kućnim budžetom i odlučivanja i 3) sa podelom domaćeg rada – poslova u domaćinstvu koji ne uključuju direktno brigu oko i negu dece.

U skladu sa drugim ciljem, nastojaću da rekonstruišem modele porodične rodne socijalizacije dečaka na osnovu narativa roditelja i da ih interpretiram u okviru društvenog i kulturnog konteksta Srbije. Uočene modele rodne socijalizacije dečaka pozicioniraću na lestvici od izrazito tradicionalnih vaspitnih praksi roditelja do izrazito modernih, te ukazati na stratifikacijske razlike među njima.

Na osnovu prvog cilja formulisala sam hipoteze nastale na osnovu postavljenih teorijskih polazišta.

1. U vaspitnim praksama očeva i majki dečaka u porodicama u savremenoj Srbiji prisutno je reprodukovanje patrijarhalne matrice, koje je iskazano kroz rodno segregisan normativ „dobrog roditelja“, a podržano društveno–kulturnim i istorijskim kontekstom u kojem roditelji žive.

2. Pretpostavka je da će varijacije obrazaca rodne socijalizacije dečaka zavisiti od:

- 2.1 Individualnih osobina roditelja (obrazovni nivo roditelja (majke/oca), zaposlenje majke/oca, urbana/ruralna sredina)
- 2.2 Osobina deteta (uzrast deteta, prvorodenost)
- 2.3 Grupnih činilaca (partnerski odnosi)
- 2.4 Grupnih činilaca (kontekstualni - percepirane društvene promene)

U skladu sa drugim ciljem, nastojaću da na dubljem nivou razumem rodnu socijalizaciju dečaka u porodicama u savremenoj Srbiji. Narativi očeva i majki poslužiće da identifikujem obrasce rodne socijalizacije dečaka i uz to ću nastojati da prepoznam vezu između društveno–istorijskih i kulturnih procesa u Srbiji i roditeljskih uloga, posmatranih preko vaspitnih praksi (koje uključuju i stavove).

Na osnovu navedenog cilja, postavila sam (umesto hipoteza) nekoliko istraživačkih pitanja i bazičnih pretpostavki koje će voditi istraživanje:

1. Na koji način su usklađene vaspitne prakse očeva i majki prema sinovima i ćerkama? Pretpostavka je da će vaspitne prakse očeva i majki biti pod uticajem *normativnih rodni režima*, ali i da se rodno segregisan normativ „dobrog roditelja“ preispituje i da počinje njegova dekonstrukcija kod dela zaposlenih, visokoobrazovanih roditelja iz urbanih sredina. Isto tako, očekujem da se rodno podeljene roditeljske vaspitne prakse transformišu u pravcu novih obrazaca roditeljskih praksi kod jednog dela zaposlenih, visokoobrazovanih roditelja iz urbanih sredina.

2.1 Na koji način individualne osobine roditelja, majke i oca, određuju vaspitne prakse u procesu rodne socijalizacije dečaka? Pretpostavka je da se rodno segregisan normativ „dobrog deteta“ preispituje i počinje njegova dekonstrukcija kod dela zaposlenih, visokoobrazovanih roditelja iz urbanih sredina.

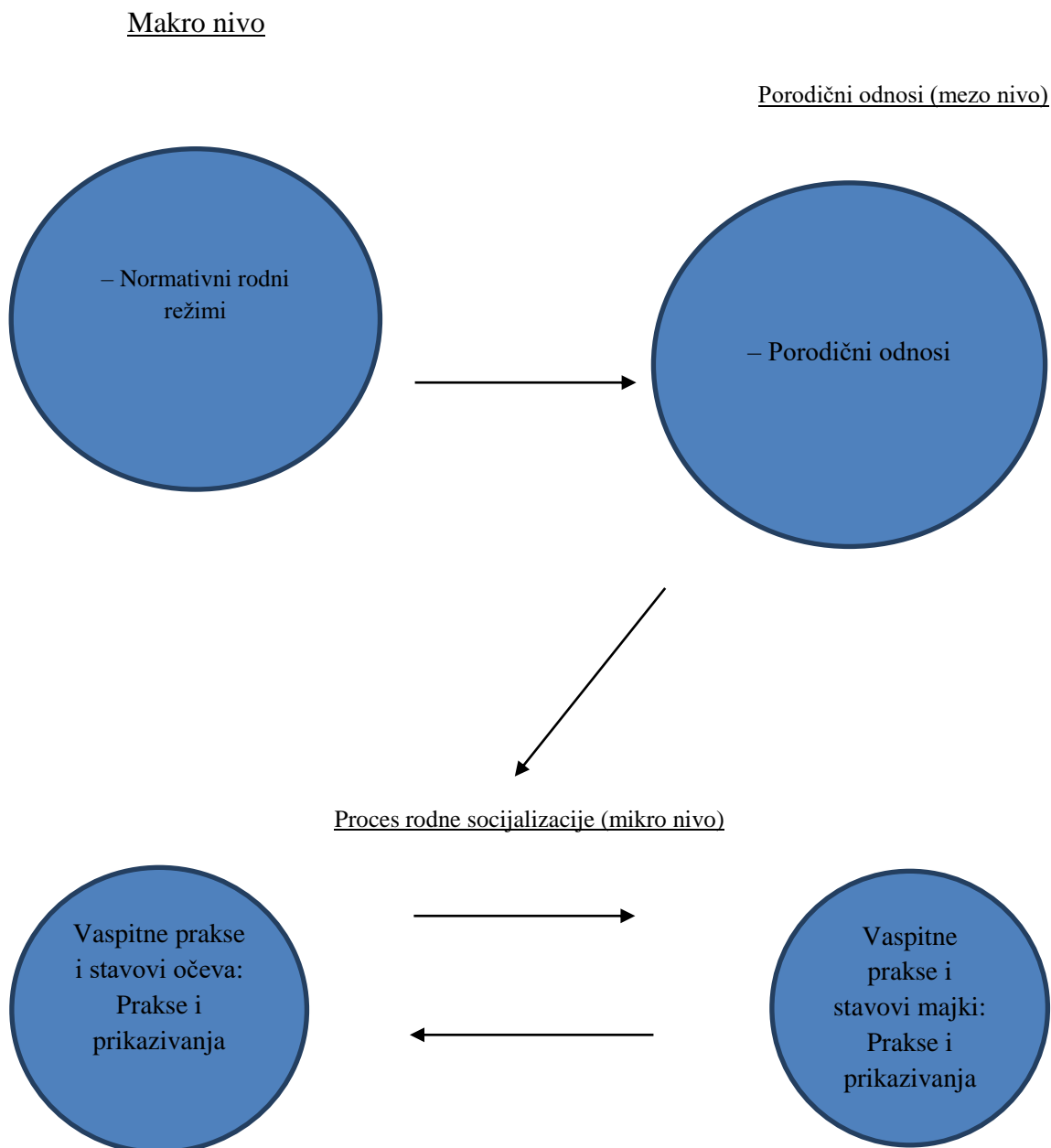
2.2 Na koji način individualne osobine deteta, sina i ćerke, određuju vaspitne prakse u procesu rodne socijalizacije dečaka? Pretpostavka je da uzrast deteta diferencira vaspitne prakse roditelja tako da sa starijim uzrastom jačaju i rodno tipizirane vaspitne prakse očeva i majki prema sinovima. Pretpostavka je i da prvorodenost sinova stoji u vezi sa rodno netipiziranim vaspitnim praksama očeva i majki u procesu socijalizacije. Pretpostavka je i da se rodno segregisan normativ „dobrog deteta“ preispituje i počinje njegova dekonstrukcija kod dela zaposlenih, visokoobrazovanih roditelja iz urbanih sredina.

2.3 Na koji način stav prema percepiranim kulturnim i društvenim promenama određuje vaspitne prakse majke i oca u procesu rodne socijalizacije dečaka? Pretpostavka je da u porodicama u kojima se očitava otpor prema promenama nema preispitivanja rodno segregisanog normativa „dobrog deteta“, kao i da u porodicama koje razvijaju nove odgovore na percepirane promene dolazi do detradicionalizacije normativa „dobrog dečaka“ u pravcu rodno egalitarnih praksi.

2.4 Da li veći stepen bliskosti, fleksibilnosti, bolja komunikacija između supružnika vode i obrascima rodne socijalizacije dečaka koji su egalitarniji? Očekujem da je prisutna transformacija vaspitnih praksi roditelja u pravcu rodne egalitarnosti kod partnera koji su fleksibilniji i iskazuju bliskost u odnosu.

Operacionalizaciju predmeta istraživanja prikazujem narednim grafikonom:

Grafikon 1. Hipotetički odnos dimenzija istraživanja

Makro nivo analize u ovom radu odnosi se na društveno–istorijsku konceptualizaciju oblikovanja današnjih rodni modela porodične socijalizacije dečaka. Na ovom nivou analize fokusiram se na normativne rodne režime. Normativni rodni

sadržaji obuhvataju analizu: stavova povezanih sa porodicom i rodnim ulogama, odnosno normative o „dobroj majci“ i „dobrom ocu“.

Na mezo nivou (nivou porodične grupe) analiziram podatke iz istraživanja koji se odnose na: stavove roditelja relevantne za predmet istraživanja (o porodici, majčinstvu, očinstvu, rodnosti dece itd.), odnosno međudnose sa porodicom porekla i partnerske odnose subjekata istraživanja koji su značajni za aspekte procesa rodne socijalizacije kojima se bavim u ovom radu (partnerske odnose i intergeneracijske odnose).

Na mikro nivou analiziram subjektivnu stranu roditeljstva: vaspitne prakse u procesu rodne socijalizacije, odnosno opažanje i tumačenje značenja koja se pridaju odnosima i porodičnim praksama, kao i načine prikazivanja ovih praksi.

5.2 Opšti metodološki okvir istraživanja

U ovom poglavlju ću nastojati da izložim metodološke aspekte istraživanja i da obrazložim odluke koje sam donosila tokom razrade i realizacije plana istraživanja. Namera mi je da prikažem razloge za odabir konkretne tehnike istraživanja, izbor uzorka i teorijskog okvira analize, kao i da napravim refleksiju na sopstvenu poziciju istraživačice u ovom istraživanju.

Prilikom izbora metoda istraživanja vodila sam se elementima koje, razlikujući kvantitativno i kvalitativno istraživanje, navodi Alan Bryman (Bryman, 2004): stavom prema subjektu istraživanja (da li je reč o *outsajderu* ili *insajderu*), odnosom između teorije i istraživanja (verifikacija teorije ili nastajanje teorije iz iskustva), istraživačkom strategijom (strukturirana ili nestrukturirana), zamišljenim okvirom istraživanja (nomotetskog ili idiografskog karaktera), statičnim ili procesualnim pristupom predmetu istraživanja i željenom prirodom podataka. Kako je moja namera bila da istražim stavove i dublja značenja koja sami subjekti istraživanja pridaju svojim postupcima, te da gradim teoriju baziranu na tako dobijenim podacima koristeći se jezikom i stilom subjekata koje istražujem, s ciljem opisa i interpretacije pojave, a ne

utvrđivanja zakona (što je uslovalo i upotrebu otvorene istraživačke strategije), nije bilo sumnje da će oslanjanje na kvalitativnu metodologiju dati put do postavljenog cilja istraživanja. Vodeći računa i da je oblikovanje maskuliniteta u porodici složena, dinamična, relaciona i kontekstualno uslovljena pojava, odabrana je metodologija koja će omogućiti sveobuhvatan pristup takvoj pojavi (Camic, Rhodes, Yardley, 2003).

Glavnu tehniku za prikupljanje podataka činili su polustrukturisani dubinski intervjui. Polustrukturisani dubinski intervju je odabran za tehniku prikupljanja podataka jer omogućava dublji uvid u stavove i postupke subjekata istraživanja u odnosu na neke druge istraživačke tehnike, a u skladu sa vremenom i materijalnim sredstvima koja su mi bila na raspolaganju u trenutku izvođenja istraživanja. Intervjui su kombinovani sa neposrednim posmatranjem kao sredstvom provere i dopune iskaza sagovornika i sagovornica, radi dobijanja neposrednih i autentičnih podataka o vaspitnim praksama roditelja (očeva i majki) posebno imajući u vidu da istraživanja vaspitnih postupaka roditelja pokazuju da postoji jaz između njihovih stavova i prakse (videti Tomanović–Mihajlović, 1997).

Pripremna faza istraživanja započeta je u januaru 2012. godine formulisanjem detaljnog plana istraživanja, a realizacija terenskog dela istraživanja (regrutacija sagovornika i sagovornica i izvođenje polustrukturisanih dubinskih intervjua) sprovedena je u periodu od aprila do avgusta 2012. godine. Dva pilot intervjua (jedan sa ocem, a drugi sa majkom iz dve odvojene porodice) obavljani su u martu 2012. godine. U uzorak su ušla naselja iz četiri statistička regiona Srbije: Beograd, Vojvodina, Šumadija i zapadna Srbija, Južna i istočna Srbija. U okviru ovih regiona odabrano je šest opština korišćenjem metoda slučajnog broja na listi opština: Beograd (12 intervjua), Zrenjanin (6 intervjua), Novi Sad (8 intervjua), Čačak (6 intervjua), Vranje (8 intervjua) i Novi Pazar (8 intervjua). Prema teorijski postavljenoj strukturi uzorka birane su porodice iz urbanih i ruralnih područja navedenih opština. Birane su porodice koje čine bračni par i minimalno dvoje dece različitog pola, kako bi se mogle pratiti razlike u vaspitnim praksama roditelja prema sinovima i ćerkama. Obavezan uslov je bio život roditelja i dece u istom domaćinstvu. Postojao je još unapred zadati kriterijum izbora uzorka koji će biti homogen u pogledu prosečnih mesečnih primanja na nivou domaćinstva, odnosno prema unapred pripremljenim pitanjima o primanjima,

zaposlenosti i opremljenosti domaćinstva tokom regrutacije iz uzorka su isključene porodice koje su u društvenoj hijerarhiji ispod i iznad republičkog proseka. Iako je sasvim moguća primedba ovako postavljenom istraživanju kao isključujućem prema jednom delu stanovništva Srbije jer su intervjui isključili jednoroditeljske porodice, vanbračne zajednice, marginalizovane pripadnike i pripadnice stanovništva Srbije i dr. ipak je namera ovog istraživanja da se napravi uvid u prakse roditeljstva i stavove roditelja u porodicama čija je struktura postavljena kao normativ, kako pokazuju rezultati različitih istraživanja sprovedenih u poslednjih nekoliko godina o čemu je bilo reči u segmentu posvećenom kontekstualizaciji istraživanja. Uz to, još od stvaranja moderne građanske porodice bračna dijada nosi u sebi značajnu protivrečnost: „Suočavanje sa tom kontradikcijom i pokušavanje da se ona prevlada (..) je borba koja do danas nije okončana.“ (Milić, 2010a:18). Moderna građanska porodica napravila je pomak od ugovorenog braka do slobodne odluke pojedinca o zasnivanju i ostanku u bračnoj zajednici. Ipak, pitanje nejednakosti žena i muškaraca ostaće do danas važno feminističko pitanje u čijem je središtu dvostruka opterećenost žena, koju im nameće dualna podela privatno–javno, prema kojoj su žene glavne nositeljke i organizatorke obaveza u domaćinstvu, uključujući i brigu, negu i staranje o deci, dok su muškarci tek pomažući roditelji i vrlo često „odsutni“ članovi domaćinstva. Džesi Bernard (Bernard, 1972) je istakla da u svakoj bračnoj zajednici zapravo postoje dva braka: brak muškarca i brak žene. Prvi vide brak kao ograničavajuć i opterećujuć, ali im on zapravo daje autoritet i nezavisnost, dok ženama donosi potčinjenost a kulturološki im se predstavlja kao ispunjenje svih želja i najsrećniji dan u životu. Stoga sam želela da ispitam da li u ovoj formi porodice dolazi do transformacije roditeljstva u pravcu individualizacije i detradicionalizacije.

Odabrani kvotni uzorak u ovom istraživanju podrazumevao je da gornja granica godina prvorodenog deteta bude 12, kako bi se ispitao proces rodne socijalizacije dece koja se nalaze u predadolescentnom periodu. Intervjui su vođeni samo sa roditeljima koji govore srpski jezik usled razloga metodološke prirode, odnosno rizika gubljenja ili iskrivljavanja podataka u situaciji vođenja intervjua sa prevodiocem koji poznaje jezike manjina. Prilikom jedne posete porodici obavljani su intervjui sa ocem i majkom, ali u odvojenim prostorijama, kako bismo postigli situaciju neuticanja na odgovore. Sve intervjue sa očevima je obavio istraživač, dok sam ja uradila sve intervjue sa majkama

kako bi se izbegla rodna pristrasnost (*gender bias*), tj. metodološka greška koja može nastati usled uticaja pola istraživača na odgovore subjekata istraživanja. Zahtev istraživanja je bio da deca budu prisutna tokom intervjua i da se koliko-toliko slobodno ponašaju u prisustvu istraživača (mogla su se slobodno kretati kroz prostorije u domaćinstvu ili izlaziti u dvorište i baviti se svojim uobičajenim aktivnostima) kako bismo bili u prilici da posmatramo interakciju roditelja i dece. Beleške sa terena, koje su zapisivane neposredno nakon svakog izvedenog intervjua otkrivaju da su deca u skoro svim domaćinstvima bila prisutna tokom trajanja intervjua u prostorijama u kojima se odvijao intervju. Vrlo često su se kretala od prostora u kojem se obavljao intervju sa oцем do prostora u kojem je vođen intervju sa majkom što svedoči i o njihovoj zainteresovanosti za temu razgovora, pogotovo kada se ima u vidu da su intervjui obavljani tokom prolećnih i letnjih meseci kada su vremenske prilike bile pogodne za boravak i igranje napolju. Subjektima istraživanja smo ostavljali mogućnost da procene da li deca treba da budu prisutna u prostoriji tokom čitavog intervjua budući da su teme o kojima smo razgovarali ponekad uključivale iskustva i stavove koji su se ticali same dece (poput željene/neželjene trudnoće i tome slično). U svim ispitanim porodicama nije bilo nijedne zabeležene situacije strogog „odstranjivanja“ deteta iz situacije intervjua.

Za dolazak do sagovornika i sagovornica koristili smo tehniku „grudve snega“ koristeći se širokom mrežom kontakata. Porodice su kontaktirane telefonom radi predstavljanja istraživanja (teme, ciljeva, očekivanja od sagovornika, potvrde anonimnosti¹³ i poverljivosti podataka koji će biti dobijeni u intervjuima i tome slično), dobijanja informisane saglasnosti za učešće u istraživanju, kao i radi dogovora u vezi sa datumom i terminom sprovođenja intervjua i radi davanja informacije o nagradi za učešće u istraživanju. Kako je istraživanje bilo podržano od strane Regionalnog programa za promociju istraživanja na zapadnom Balkanu (RRPP Western Balkans) za svaku porodicu koja je uzela učešće u istraživanju bila je odvojena manja stimulacija. Sagovornicima i sagovornicama je davana informacija da će nakon učešća u istraživanju dobiti poklon-vaučer određene vrednosti za kupovinu potrepština za decu. Poklon-

¹³ Zbog garancije anonimnosti sagovornika i sagovornica njihova imena i imena članova i članica njihovih porodica su izmenjena, a drugi podaci koji bi mogli da otkriju njihov identitet uklonjeni su iz materijala i ne pojavljuju se u radu.

vaučer je podrazumevao kupovinu u radnji sa proizvodima za decu koja ima mrežu prodavnica širom Srbije. U mestima u kojima nije bilo pristupa ovim prodavnicama sa roditeljima je unapred dogovarana kupovina poklona za decu i taj poklon su onda istraživači donosili prilikom posete domaćinstvima radi intervjua. Termin intervjua je bio prepušten izboru sagovornika i sagovornica.

Prilikom regrutacionog razgovora (Prilog 1. Regrutacioni upitnik) prikupljeni su podaci o: starosnom dobu subjekata istraživanja, broju dece i njihovoj starosti, socio-ekonomskim karakteristikama domaćinstva, kao i o obrazovnom nivou i zaposlenju roditelja. Regrutacioni razgovori su vođeni prema dva pripremljena modela: a) najmanje pet do sedam dana pre sprovođenja intervjua i b) u situaciji kada jedan od supružnika nije bio u mogućnosti da usled drugih obaveza u domaćinstvu odgovori na pitanja u inicijalnom telefonskom razgovoru, regrutacioni upitnik je popunjavao nakon završenog polustrukturisanog dubinskog intervjua kako ne bi uticao na tok intervjua. U oba slučaja, pristanak na intervju je bio nedvosmisleno potvrđen i bilo je moguće sakupiti sve podatke nakon obavljenog intervjua u svim porodicama iz uzorka. Regrutaciju subjekata istraživanja obavljali su istraživač i istraživačica. Svi intervjui su se obavljali u domaćinstvima odabranih porodica i uvek bez prisustva drugih članova i članica domaćinstva, osim pomenutog prisustva dece. Obavljanje intervjua u domaćinstvima omogućilo nam je neposredan uvid u porodični kontekst u kojem se odvija socijalizacija dece, u organizaciju aktivnosti na dnevnom nivou, kao i u interakciju među ukućanima. Istovremeno, sagovornici i sagovornice su bili na „domaćem terenu“, te iako je naše prisustvo kao istraživača nesumnjivo remetilo njihovu svakodnevnu rutinu, u ovom prostoru su se osećali opušteno i sigurno pa smo nailazili na otvorenost i motivisanost da u intervjuima podele sa nama svoja autentična iskustva. Intervjui su snimani diktafonom uz saglasnost sagovornika i sagovornica i kasnije su transkribovani radi analize dobijenih podataka. Prosečno trajanje intervjua je bilo 1,5h. Svi sagovornici i sagovornice su bili raspoloženi da otvoreno razgovaraju na temu roditeljstva što bi se moglo tumačiti i njihovom ličnom upitanošću o različitim aspektima roditeljstva, a često i željom da sa nama podele svoja pozitivna iskustva roditeljstva o kojima su onda vrlo rado govorili. Bogatstvo i složenost informacija dobijenih od subjekata istraživanja pored toga što su omogućili uvid u aspekte proučavanog problema, daju prostor i za sprovođenje novih istraživanja, poput novog kvantitativnog istraživanja, na primer, koje

bi imalo za cilj da pročisti obrasce rodne socijalizacije dobijene u ovom istraživanju i da utvrdi njihovu zastupljenost u porodicama u Srbiji.

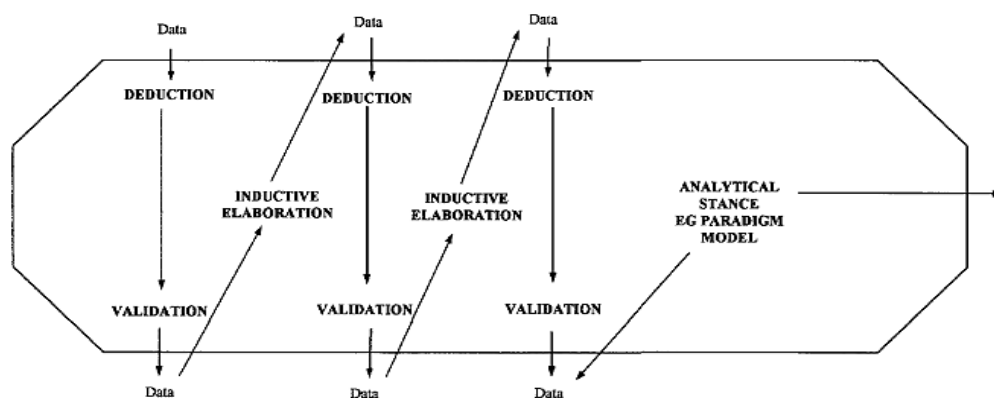
Instrument istraživanja formulisan je tako da obuhvati oblast svakodnevnog života ljudi u savremenoj Srbiji kako bismo razumeli kontekst i iskustva roditeljstva, kao i stavove prema rodnoj socijalizaciji dece u porodici. Stoga je intervju (Prilog 2. Vodič za moderatore) bio sastavljen od sledećih tematskih grupa: porodični odnosi, podela rada, podela odgovornosti i distribucija autoriteta u domaćinstvu, roditeljstvo, stavovi o rodnim ulogama, kao i tradicionalno i moderno u roditeljstvu. Početni spisak tema neznatno se menjao tokom izvođenja intervjua pod uticajem podataka dobijenih u prvim intervjuima, što je i u skladu sa odabranom metodologijom. Isto tako, sadržaj intervjua i vreme posvećeno pojedinim pitanjima bili su prilagođeni svakom pojedinačnom sagovorniku i sagovornici, odnosno njihovom iskustvu i motivaciji da neko pitanje bude detaljnije obrađeno.

Za analitički okvir odabrala sam metod utemeljene teorije. Metod su razvili američki sociolozi Glaser i Štraus (Glaser, Strauss, 1967a) tokom svog četvorogodišnjeg istraživanja o umiranju u bolnicama. Metoda je prvo dobila ime *stalni uporedni metod* (constant comparative method) da bi je kasnije nazvali grounded theory (metoda građenja teorije ili metod utemeljene teorije). Iste godine, objavljena je njihova knjiga o otkriću utemeljene teorije (Glaser, Strauss, 1967b). Naziv upućuje na proces generisanja teorije iz podataka, tj. utemeljenje teorije u podacima prikupljenim u istraživanju. Prikupljanje podataka i analiza podataka obavljaju se istovremeno (analiza podataka počinje već nakon nekoliko obavljenih dubinskih intervjua). Analizom se izdvajaju kategorije koje mogu usmeriti dalje prikupljanje podataka (Glaser, Strauss, 1967a; 1967b), odnosno svaka faza istraživanja usmerava tok naredne faze. Vremenom, Glaser i Štraus su zauzeli različite pozicije u razvoju i primeni ove metode. Kroz njihov kasniji samostalni rad razvile su se dve struje u primeni metode utemeljene teorije, pa je čak Glaser tvrdio da metod koji je Štraus razvio u svom samostalnom radu uopšte nije više ista metoda, već neka potpuno nova (Boychuck i Morgan, 2004). Zapravo, osnovna razlika između Glasera i Štrausa ogleda se u tome da li istraživač koristi unapred definisanu paradigmu kodiranja ili ulazi u istraživanje bez ideje o predmetu istraživanja (koliko je to moguće) te ima poverenja u to da će teorija sama iskrsnuti iz podataka u

nekom trenutku (Ibidem). U ovom istraživanju sam odabrala pristup koji se zasniva na jasno definisanim koracima u prikupljanju, beleženju, kodiranju i rekodiranju podataka, kao i na unapred postavljenim istraživačkim pitanjima, zbog ranije opisanih razloga, te analitički aparat u tom smislu odgovara Štrausijanskom pravcu razvoja metode, odnosno tzv. paradigmatom modelu koji su razvili Štraus i Korbin (Corbin i Strauss, 1990).

Shema u nastavku (Shema 1) pokazuje ciklični proces refleksije i upoređivanja starog i novog materijala koji se može ponoviti više puta, kao i faze indukcije, dedukcije i validacije u građenju teorije.

Shema 1. Model faza u procesu građenja teorije

Preuzeto iz: Heath & Cowley, 2004: 145.

Od ukupnog broja ispitanih porodica (24), 17 čine porodice sa dvoje dece, a preostalih 7 porodice sa troje dece. U 14 porodica prvorodeno dete je devojčica, a u preostalih 10 prvorodeno dete je dečak, što je omogućilo praćenje veze između prvorodenosti i različitih strategija roditeljstva.

Kako je težište istraživanja bilo na rodnom aspektu u vezi sa roditeljstvom, teorijska postavka uzorka je bila takva da etnički diverzitet nije primenjen kao kriterijum prilikom selekcije porodica u uzorak. Roditelji nisu diversifikovani ni prema starosnom dobu budući da je reč o grupi roditelja koji se nalaze u veoma bliskom rasponu godina što nije iznenađujuće jer su u analizu ušli roditelji koji imaju decu približnog uzrasta (od 2 do 12 godina). Isto tako, u uzorak su ušle porodice jednakog subjektivno procenjenog socio-ekonomskog statusa i bliskih materijalnih primanja,

odnosno porodice u kojima su zaposleni članovi domaćinstva imali ukupna mesečna primanja u rasponu od 35.000–55.000 dinara¹⁴ i u kojima su sagovornici i sagovornice izrazili saglasnost sa sledećim izjavama:

1. Domaćinstvo u kojem živimo ima sve potrebne komunalne priključke (struja, voda, telefon – fiksni ili mobilni).
2. Naša porodica je prosečna, u njoj jedno ili oba roditelja zarađuju i brinu o deci.
3. Našoj porodici možemo da priuštimo uglavnom ono što mogu prosečni pripadnici srednje klase u našem okruženju.

i neslaganje sa sledećim izjavama:

1. Trebalo bi da primamo finansijsku pomoć od države. Jedva sastavljamo kraj s krajem.
2. Suprug/Supruga ili ja imamo zaradu koja je visoko iznad proseka za mesto u kojem živimo.

Tabela ispod (Tabela 1.) prikazuje pregled uzorka sa kojim su obavljani polustrukturisani dubinski intervjui, organizovanog prema polu, a za tri kategorije: najviše stečeno obrazovanje, zanimanje, tip naselja. U tabeli su dati realni brojevi, kako bi se izbeglo navođenje na pogrešan zaključak o veličini pojedinih delova uzorka jer je uzorak pravljen prema modelu teorijskog uzorkovanja.

¹⁴ Raspon je odabran prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije o prosečnim neto zaradama u godini izvođenja istraživanja. Podaci su dostupni na linku: <http://www.cekos.rs/statistika/zarade-prose%C4%8Dne-neto-zarade-u-srbiji/2012>

Tabela 1. Pregled uzorka: socio–demografske karakteristike uzorka N=48, od toga Nž=24 i Nm=24		
	Žene	Muškarci
Obrazovni nivo¹⁵		
Bez škole i nezavršena osnovna škola	0	
Završena osnovna škola	1	0
Zanat ili trogodišnja srednja stručna škola	4	6
Četvorogodišnja srednja stručna škola/gimnazija	15	13
Fakultet	4	3
Specijalizacija, magistratura, doktorat	0	1
Zanimanje		
NKV radnik, PKV radnik	0	1
KV i VKV radnik	5	10
Službenik	10	8
Stručnjak	3	3
Student	0	0
Nezaposleno lice	6	2
Domaćica	0	0
Preduzetnik	0	0
Tip naselja		
Grad	13	13
Selo	11	11

Postojanje razlika u uzorku u saglasju je sa jednim od koraka teorijskog uzorkovanja koji podrazumeva ciljano biranje subjekata istraživanja kako bi se uočile diferencijacije u ispoljavanju određenog fenomena (Corbin i Strauss, 1990). S tom

¹⁵ Jedan sagovornik nije želeo da da odgovor na ovo pitanje.

namerom, u uzorak je uključeno i 8 bračnih parova koji sa svojom decom žive u proširenoj porodici kako bi se testirali zaključci dobijeni analizom vaspitnih praksi roditelja koji žive u nuklearnoj porodici. Teorijskim uzorkovanjem ne postiže se reprezentativnost uzorka, već se obezbeđuju podaci za gradnju teorije (Ibidem). U početnoj fazi prikupljanja podataka sve dobijene informacije tretirala sam kao podatak. U kasnijoj fazi prikupljanja podataka, primenjujući metodu stalnog upoređivanja i teorijsko uzorkovanje prikupljala sam samo podatke u kategorijama za koje sam u prethodnim koracima zaključila da su neophodni za dalje testiranje zaključaka u nastajanju. Rigorozno sam ispitala i slučajeve koji nisu podupirali zaključke u nastajanju, te su oni dobijali svoje modifikacije kako je analiza odmicala. Veličinu uzorka odredila sam kriterijumom teorijske saturacije, odnosno odluku o završetku terenskog rada donela sam kada su intervjui prestali da daju nove podatke.

U ovom istraživanju analiza podataka je obuhvatila trostepeno kodiranje: otvoreno, aksijalno i selektivno. Početno kodiranje podrazumevalo je izdvajanje osnovnih kategorija i potkategorija iz prikupljenog materijala, a daljom analizom uočavane su njihove veze. Ovo kodiranje sam obavila tako što sam čitajući narative subjekata istraživanja pravila zabeleške o sadržaju i značenjima onog što je rečeno. Prilikom narednog čitanja uzimala sam u obzir ove zabeleške nastojeći da uvidim veze između različitih kategorija koje su se pojavljivale u materijalu. Predmet analize od ovog trenutka predstavljali su koncepti koje sam grupisala oko izdvojenih kategorija. Veze koje sam dobila u ovom (aksijalnom) kodiranju testirala sam novim podacima. Hipotetičke veze između kategorija i potkategorija dobijale su svoju potvrdu ili bi bile odbačene u procesu stalnog upoređivanja sa novim podacima. Selektivnim kodiranjem (trećim korakom u kodiranju) sprovela sam povezivanje izdvojenih kategorija u drugoj fazi oko jedne ili više središnjih kategorija (core category) (Corbin i Strauss, 1990). Međusobnim upoređivanjem kategorija i uviđanjem veza između njih izvodila sam zaključke o predmetu istraživanja, te su u zaključnom poglavlju ovog rada prikazani nalazi koji su se gradili „izranjajući“ iz podataka.

5.3 Narativna analiza

Za analitički pristup odabrala sam analizu narativa, jer omogućava da se na optimalan način odgovori na zahteve istraživanja, odnosno da se dođe do dubinskog razumevanja značenja koje roditelji daju sopstvenim praksama u procesu rodne socijalizacije dečaka u porodicama u savremenoj Srbiji. Razumevanje delova narativa zavisi od razumevanja cele priče. Sve narative sam najpre analizirala kao studije slučaja, a tek onda su tako interpretirana pojedinačna iskustva međusobno upoređivana. Proces analize se odvijao na sledeći način:

- čitanje transkripata i beleški sa terena radi detaljnog upoznavanja sa prikupljenim podacima;
- početni korak u analizi predstavljalo je kodiranje prema temama, odnosno analizu sam započela identifikovanjem kategorija prema temama na koje se mogu izdeliti obavljeni intervjui. Izabrala sam da kodiram što veću celinu transkripta jednom kategorijom kojoj taj deo teksta odgovara svojom sadržinom, pošto mi je cilj bio da prepoznam iskustva kroz koja roditelji prolaze i da utvrdim značenja koja im oni sami daju. Nedostatak ovog koraka u analizi ogleda se u cepanju veza između tema koje su bliske u narativima sagovornika/ca. Nedostatak je prevaziđen tako što su svi delovi teksta kodirani sa više kodova, čime su se donekle zadržale veze iz narativa sagovornika/ca. Stalno vraćanje na transkripte i njihovo ponovno čitanje omogućilo mi je da se detaljno upoznam sa narativima sagovornika/ca. Tako su mi njihovi iskazi postali dobro poznati te sam izdvojene citate mogla lako da povežem sa celokupnim narativom subjekata istraživanja u kasnijem toku analize.
- Zatim je sledila interpretacija izdvojenih delova intervjua sa stanovišta istraživačkih pitanja i postavljenog teorijskog okvira u okviru konteksta pojedinačnih iskustava. Proces interpretacije započela sam tokom prethodnog koraka jer sam tokom kodiranja transkripata beležila svoje komentare o pojedinačnim delovima iskustva i razmenjivala mišljenja sa

kolegom istraživačem koji je zajedno sa mnom obavljao terenski rad. U ovoj fazi sam ustanovljene obrasce rodne socijalizacije dečaka povezivala sa obeležjima subjekata istraživanja i na taj način tumačila razlike među njima. Izdvajala sam i specifične slučajeve koje sam tumačila u odnosu na celokupni narativ sagovornika ili sagovornice.

- U poslednjem koraku analize, radila sam poređenja iskustava različitih sagovornica i sagovornika kako bih uočila zajedničke elemente i razlike među njima, odnosno izdvojila modele rodne socijalizacije dečaka u porodicama koje sam tumačila u svetlu postavljenih istraživačkih pitanja i pretpostavki.

Osnovni materijal koji predstavlja empirijsku bazu ovog rada čine narativi očeva i majki o njihovom iskustvu roditeljstva. Analiza je usmerena na jezik i značenje, to jest, verbalizovano iskustvo roditelja koje je strukturisano na određen način. Narativ je zapravo priča kojom roditelji daju odgovor na postavljeno pitanje i kojom pokušavaju da objasne drugima svoje proživljeno iskustvo i da mu daju značenje u određenom vremenu (Bruner, 1991: 6). Narativi su uvek kontekstualizovani u određenom društvu spram određene referentne tačke (Elliot, 2005: 4), koju predstavljaju ljudi kao intencionalni akteri (Bruner, 1991: 7), odnosno referentna tačka je određena pozicijom osobe koja nam govori svoju priču. Narativ stoga predstavlja odabranu priču iz iskustva sagovornika ili sagovornice koji nam govore o sopstvenim viđenjima određene teme situirajući je u kontekstu koji je njoj/njemu značajan. Ključni element analize narativa je stoga razumevanje jezika sagovornika i sagovornica, budući da je jezik „konstrukcija sveta“ (Fajgelj, 2010: 420), koji ima tri funkcije: ideacionu, interpersonalnu i tekstualnu (Ibid: 420). Analizom narativa u ovom radu obuhvaćene su sve tri funkcije: kroz tumačenje značenja koja sami roditelji daju svojim praksama u procesu rodne socijalizacije dečaka u porodicama (ideaciona funkcija), kroz analizu odnosa između učesnika i učesnica u razgovoru (interpersonalna) i kroz sintaksu i semantiku jezika (tekstualna funkcija).

Za analizu dobijenih narativa koristim dve tehnike – kategorijsku i holističku (Lieblich et al, 1998). U prvom slučaju, u okviru određenih tematskih celina biće prepoznate varijacije u praksama roditelja. Pratiće se i moguće veze identifikovanih

varijacija sa karakteristikama subjekata istraživanja. Na ovaj način obradiću sledeće tematske celine: 1. normative o roditeljstvu, 2. vaspitne prakse i 3. porodične odnose. U drugom slučaju, stalnom uporednom analizom narativa očeva i majki nastojaću da otkrijem tipične primere modela rodne socijalizacije dečaka u savremenim porodicama u Srbiji. U završnom poglavlju prikazujem i interpretiram obrasce rodne socijalizacije dečaka i smeštam ih na kontinuumu od izrazito tradicionalnih do izrazito modernih vaspitnih praksi i stavova roditelja (očeva i majki).

5. 4 Refleksija na istraživačku poziciju

Ovo poglavlje se fokusira na pojam refleksivnosti koja je shvaćena kao „osvrtnje na sebe“ (Steier, 1991), odnosno osvrt na sopstveni uticaj na metodologiju i istraživački proces u celosti. Ipak, ostvariti u potpunosti ovaj zadatak je zapravo nemoguće jer pozicija „pogleda sa strane“ na istraživački proces u kojem sam sama učestvovala zahteva nadilaženje sopstvene situiranosti u određenom ideološkom i socio-kulturnom kontekstu, te „objektivno“ izvođenje zaključka o sopstvenom uticaju na tok istraživanja u svakoj njegovoj fazi. Pristup predmetu istraživanja se uvek se oslanja na prethodna znanja i iskustva koja su stečena u sredini iz koje istraživačica potiče. Zbog toga su istraživački uvidi uvek opterećeni izvesnim „prtljagom“, bez obzira koliko istraživačica nastojala da ga potisne ili neutrališe. Smatram stoga da se moj pokušaj da na narednim stranama prepoznam i reflektujem sopstvene uticaje i uticaje kolege istraživača na tok ovog istraživanja može sagledati i kao jedan od podataka u analizi rezultata ovog istraživanja. Nekoliko je nivoa na kojima je moguće uticati na proces. Prvi nivo je svakako u izboru teme istraživanja i u njegovoj konceptualizaciji, dok drugi predstavlja komunikacija sa roditeljima koji su uzeli učešće u istraživanju. Pokušaću sada da se osvrnem na oba navedena elementa.

U periodu razmišljanja o izboru istraživačke teme za doktorat, radila sam u srednjoj mašinsko–umetničkoj školi u Beogradu gde sam nekoliko godina obavljala i ulogu razrednog starešine te sam bila u prilici da posmatram, a neretko i da učestvujem u rešavanju porodičnih dilema i razmirica. Sva pitanja su zapravo bila izražena u formi

koja me je posebno intrigirala – kao pitanje identiteta koje se kod učenika i učenica javljalo pod uticajem prolaska kroz period prave adolescencije¹⁶, a koji im je donosio i promene na planu psiholoških potreba, kao i promene u odnosu sa roditeljima i vršnjacima, odnosno vršnjakinjama. Dinamika njihovih odnosa zainteresovala me je za pitanje porodičnog funkcionisanja i konkretno za vaspitnu funkciju porodice. Dodatni korak prilikom izbora i specifikacije teme bio je olakšan činjenicom da se moja lična zainteresovanost vremenski poklopila sa specifičnom društvenom situacijom u Srbiji. U to vreme je tema potencijalnog održavanja *Parade ponosa* bila izuzetno prisutna u medijima s tim da su debate i informacije o mogućoj organizaciji događaja kao potku najčešće imale promišljanje krize vrednosti u srpskom društvu, kao i krizu porodice¹⁷. Rad u školi u tom periodu dao mi je mogućnost da ostvarim neposredni uvid u pitanja i stavove roditelja prema ovoj temi i činilo mi se da sam prepoznala zanimljiv trenutak u kojem su se događale izvesne promene u našem okruženju. Verujem da su mi razgovori sa velikim brojem roditelja u školi o njihovim iskustvima roditeljstva olakšali da prepoznam tipične momente u intervjuima koje sam obavljala na terenu za potrebe ovog istraživanja. Iako su razgovori sa roditeljima u školi bili vođeni drugim motivima i nisu sistematično i detaljno analizirani, verujem da su mi svi uvidi koje sam na taj način stekla omogućili zasnovaniju interpretaciju podataka dobijenih u ovom istraživanju, prvenstveno stoga što su mi različiti narativi roditelja u školi pružili uvid u različite pozicije i perspektive iz kojih je moguće pristupiti narativima subjekata istraživanja.

Na početku svakog intervjua roditeljima je bilo naglašeno da nas kao istraživače zanimaju njihova iskustva, da smo kolega i ja tu da čujemo njihovu priču, te da ćemo mi što manje govoriti, a oni što više, kao i da nema tačnih i netačnih odgovora na postavljena pitanja jer je njihovo iskustvo garant relevantnosti i validnosti priče i da je

¹⁶ Najčešća podela adolescentnog perioda je na ranu adolescenciju (12–15 god.), pravu (15–21 god.) i kasnu adolescenciju (21–26 god.) (videti Ćurčić, 1997; Erikson, 1968).

¹⁷ Pogledati godišnje izveštaje organizacije LABRIS o položaju LGBTIQ populacije u Srbiji i medijskom izveštavanju o toj temi (<http://labris.org.rs/publikacije/godisnji-izvestaji/>), kao i tekst Marije Radoman o diskursima o homoseksualnosti u Srbiji (Radoman, 2013).

stoga važno da odgovaraju iskreno. U slučaju mnogih roditelja to je bio dovoljan podstrek da započnu svoj narativ. Potpitanja su im postavljana onda kada nam je delovalo da ima nekih nedovršenih tema koje su započeli i onda otišli dalje od njih, te smo nastojali da se nadovežemo na ono što su govorili i da dobijemo detaljnije opise. I sebe i kolegu istraživača koji je vodio razgovore sa očevima smatram koautorima verbalizovanog iskustva roditeljstva, jer mi jesmo, u izvesnoj meri, podsticali i usmeravali njihovu naraciju.

Delovi pojedinih razgovora su bili emotivno intenzivni – povremeno se dešavalo da neke od sagovornica sa kojima sam razgovarala plaču dok mi govore o svom porodičnom životu. Moja emotivna uključenost u takvim okolnostima je postojala i nije mi bilo teško da se povežem sa njima. U navedenim situacijama sagovornicama bih davala vremena da prožive datu emociju, a zatim bih ih podsetila da imaju mogućnost da intervju završimo ukoliko se ne osećaju prijatno da dalje nastavimo razgovor. Ipak, svi razgovori u kojima je bilo ovakvih situacija su nastavljeni uz jasnu saglasnost sagovornica. Imala sam utisak da je sagovornicama značajno i to što im je pružena prilika da govore i o negativnim iskustvima i da tako dobijaju mogućnost da i ta iskustva integrišu u svoj narativ. Istovremeno, uspostavljeni odnos poverenja predstavljao je neophodan preduslov otvaranja sagovornica i verodostojnost kvaliteta dobijenog materijala. U beleškama sa terena sam nastojala da ove trenutke jasno zabeležim i kasnije pokušam da utvrdim da li postoji neka veza između postavljenih pitanja i iskazane emocije sagovornice. Verujem da su mi se sagovornice lakše otvarale jer sam i sama žena i sličnih sam godina kao one, što je istovremeno bio slučaj i sa kolegom koji je vodio razgovore sa očevima. U skoro svim razgovorima sagovornice su imale potrebu da saznaju više detalja o mom porodičnom životu, često bi prekidale svoj narativ pitanjem da li sam udata i imam li decu, nekada samo želeći da potvrde istovetnost iskustva o kojem mi govore. Kada je pitanje o mom bračnom statusu bilo direktno upućeno i kada se očekivao odgovor na njega bih odgovarala podsećanjem da je ovo vreme rezervisano za njih i da bih volela da čujem sve što imaju da mi kažu o sopstvenom iskustvu, a da ću im ja rado odgovoriti na sva pitanja na kraju. U tom periodu sam bila udata, ali bez iskustva roditeljstva, i iako sam nastojala da to ni na koji način ne utiče na tok razgovora, činjenica da sama nisam prošla kroz iskustva o kojima su mi govorile stavljala me je u određenu poziciju spram njih. Pristalica sam stava Karis

Tompson (Charis Thompson) koja kaže: „nisam poklonik ideje politike identiteta da moraš da iskusiš nešto pre nego što možeš da pišeš o tome“ (Thompson, 2005: 22), ali smatram da je značajno razmotriti poziciju istraživača/istraživačice spram naših sagovornika i sagovornica. Kako ni kolega istraživač ni ja nismo imali iskustvo roditeljstva bili smo u poziciji da naše sagovornike i sagovornice podstičemo da nam o svojim iskustvima detaljnije pričaju i bili smo iskreno zainteresovani za njihove priče, te nismo pretpostavljali različita značenja koja su moguća u situacijama u kojima sagovornici dele određeno iskustvo.

Osvrtom na obavljene intervjuje, moguće je izdvojiti nekoliko tipova odnošenja naših sagovornika i sagovornica prema nama kao istraživačima, odnosno osobama kojima su roditelji govorili svoj narativ, uz napomenu da ni ovi modeli odnošenja nisu bili „čisti“, čak ni tokom jednog istog intervjua, jer se događalo da se isti razgovor kreće od viđenja istraživača koji su eksperti u oblasti o kojoj se vodi razgovor do mladih istraživača koji rado prihvataju savete o roditeljstvu. Prvi model „porodični ekspert“ bilo je lako prepoznati po pitanjima koja su nam bila upućivana tokom intervjua, poput pitanja o savetima za bolje vaspitavanje dece. Uloga „porodičnog eksperta“ u viđenju roditelja je još podrazumevala i kritičara koji ocenjuje odgovore sagovornika i sagovornica označavajući njihova iskustva kao nešto što je uobičajeno ili neuobičajeno, dozvoljeno ili nedozvoljeno (poput majke koja je pitala da li ćemo je prijaviti ukoliko nam kaže da fizički kažnjava svoje dete). Drugi model je podrazumevao percepciju roditelja o istraživačima kao mladim osobama bez roditeljskog iskustva kojima se oni obraćaju iz pozicije eksperta i daju im savete o roditeljstvu. Smatram da ovi podaci nisu marginalni u odnosu na postavljene ciljeve istraživanja već da zapravo čine informaciju o viđenju pozicija osoba koje su učestvovala u intervjuima, te je i taj aspekt neminovno kreirao narative roditelja.

6. ANALIZA I DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

6.1 Normativni obrasci o roditeljstvu

Sistemom normi koji je prihvaćen u jednoj porodici određene su oblasti njenog svakodnevnog života, a time i proces rodne socijalizacije dece. Pored kontekstualnog značaja za ispitivanje procesa rodne socijalizacije norme su značajne i sa stanovišta proučavanja roditeljstva kao prakse, budući da vrednosti koje su sadržane normama usmeravaju delanje roditelja ka određenim ciljevima.

Stavovi roditelja o značenjima koja pridaju ulogama majke i oca u procesu rodne socijalizacije dečaka stoga čine jedan od centralnih delova analize u ovoj disertaciji. U ovom poglavlju je prikazano na koji način majke i očevi sagledavaju sopstvenu ulogu, kao i ulogu svog partnera, odnosno partnerke kada je reč o očevima, u procesu socijalizacije sinova i ćerki (kao kontrolne grupe).

Koristeći stalni uporedni metod prvo tumačim i interpretiram stavove majki prema navedenim ulogama, a zatim na isti način i stavove očeva. Podaci koje interpretiram dobijeni su kao odgovor na sledeća pitanja upućena roditeljima tokom intervjua: Zašto je majka važna deci? Zašto je otac važan deci? U čemu je razlika između oca i majke u pogledu toga kako se postavljaju prema sinu, a kako prema ćerki? Odgovori na navedena pitanja dali su podatke o rodnim specifičnostima roditeljskih uloga koje im pridaju sami subjekti istraživanja, odnosno na ovaj način su izdvojena određenja „dobre majke” i „dobrog oca”. Takođe, od subjekata istraživanja zahtevano je da načine refleksiju o mogućim promenama u roditeljskim praksama u procesu rodne socijalizacije dece, odnosno o promenama uloge majke i uloge oca u poređenju sa generacijama njihovih roditelja, kao i o promenama normativa o „dobrom dečaku“ i „dobroj devojčici“. Dato pitanje je glasilo: Kada se prisetite sebe u godinama Vaše dece, koje sličnosti i razlike primećujete u tome kako su se Vaši roditelji odnosili prema Vama, a kako se Vi danas odnosite prema Vašoj deci? Odgovori na ovo pitanje dali su podatke o odnosu subjekata istraživanja prema percepiranim promenama, odnosno o tome u kojoj meri subjekti istraživanja nastoje da razviju nove odgovore na percepirane

promene ili imaju težnju da primene naučene obrasce bez obzira na promene koje potencijalno uviđaju na makro društvenom nivou.

Uporednom analizom intervjua majki i očeva izdvojila sam iz materijala obrasce značajne za pitanje viđenja uloge majke i uloge oca u porodici. Na bazi ovih obrazaca interpretiram percepcije majki i očeva o razlikama u načinima na koje se roditelji odnose prema deci, sinovima i ćerkama (kao kontrolnoj grupi), u procesu rodne socijalizacije.

6.1.1 „Dobra majka” u stavovima majki – subjekata istraživanja

Uporednom analizom narativa majki utvrđena su dva obrasca prema kojima sagovornice iz uzorka definišu koncept „dobre majke”. Dati koncept u narativima svih sagovornica sačinjen je od komplementarnih određenja osobina žena i muškaraca kao roditelja, te vrednosti i normi o njihovom poželjnom, odnosno nepoželjnom ponašanju, kako u partnerskim odnosima, tako i u odnosima sa decom. Iako je pitanje viđenja uloge majke u porodici sagovornicama postavljano bez zahteva da datu ulogu uporede sa viđenjem uloge oca, sve sagovornice iz uzorka su ipak davale odgovor na dato pitanje upoređujući ove dve uloge i postavljajući ih u komplementarni odnos.

Prvi izdvojeni obrazac u uporednoj analizi narativa, koji je i većinski zastupljen u uzorku, naglašava posvećenost „dobre majke”, kao i stavljanje potreba dece i porodice ispred sopstvenih što najviše odgovara teorijskom konceptu žrtvujućeg majčinstva (Blagojević, 1995, 1997, 2013; Tomanović i dr, 2016), kao i konceptu familizma (Tomanović, 2017) budući da se u okviru ovog obrasca uloga majke visoko vrednuje i zbog međugeneracijskog transfera heteronormativnih vrednosti. Drugi izdvojeni obrazac, zastupljen samo kod dve majke iz uzorka, naglašava da je „dobra majka” žena koja je svesna sopstvenih potreba, koja je reflektivna prema ulogama koje igra u svakodnevnom životu i sopstvenu ulogu majke prilagođava novim situacijama.

Oba obrasca su postavljena idealno–tipski. Iako dati obrasci ne mogu biti „čisti” u potpunosti, na osnovu analize svih narativa koji se mogu svrstati u prvi obrazac prema

najvažnijim elementima (žrtvovanje i familizam) izdvajam najvažnije kategorije koje ga sačinjavaju: 1) dihotomija privatno–javno (podrazumeva podelu sfera između muškarca i žene tako što muškarcu pripada javna, a ženi privatna sfera. Uz to, data podela sa sobom nosi i druge dualnosti relacije majka–otac poput: toplo–hladno, nežno–grubo u ispoljavanju emocija, te shodno tome i u tipovima aktivnosti koje roditelji obavljaju sa decom: uloga majke je pre svega ekspresivna, dok je uloga oca instrumentalna) i 2) heteronormativnost (uverenje da se ljudi kategorišu u jasne i komplementarne rodove (muški i ženski) koji su prirodno dati i iz kojih slede odgovarajuće rodne uloge. Heteronormativnost je povezana sa društvenom normom o „potpunoj porodici“ kao jedino zdravoj za rast i razvoj deteta, kao i sa homofobijom te je izražena i kroz stav da su bračni odnosi jedino odgovarajući, odnosno „normalni“, „zdravi“, između ljudi suprotnog pola.).

Sagovornice iz ovog modela smatraju da je uloga majke da pruži bezrezervnu emotivnu toplinu i neupitnu podršku deci, i sinovima i ćerkama, te da majka „treba da je uvek tu“ i „uvek raširenih ruku“. Ovakvu ulogu majke sagovornice pravdaju prirodnom povezanošću majke i deteta, jer: „To je nešto što muškarac nikad neće doživeti, ni taj porođaj, tok porođaja, niti bilo šta. To sve majka proživljava sa detetom.“ (majka, Zrenjanin, sss, nezaposlena, ćerka 10, sin 7 godina)

Sagovornice smatraju da je primarna uloga žene u privatnoj sferi, odnosno da se stara o porodici i domaćinstvu, odnosno o obavljanju neplaćenih kućnih poslova, a ne da bude „u biznisu“: „Njima (deci, prim. aut.) majka uvek treba. Ta neka podrška i ja sam od onih (...) što smatraju da je žena uvek trebala da možda više bude i žena i majka i domaćica, nego u biznisu.“ (majka, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Sagovornice smatraju da je količina provedenog vremena sa decom od izuzetnog značaja za razvoj zdrave ličnosti deteta, dok drugačija postavka, odnosno veća posvećenost žene profesionalnim ostvarenjima a ne brizi o domaćinstvu i porodici, nepovoljan faktor za pravilan razvoj dece, kako sinova, tako i ćerki: „Jer tu je propast i porodice i svega.“ (majka, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Prema mišljenju pojedinih žena, poput sagovornice iz Beograda, profesionalna ambicija žene vodi u „propast porodice“, te je u takvim stavovima moguće prepoznati elemente javnog diskursa o krizi porodice i porodičnih vrednosti u društvu Srbije (Drezgić, 2010) koji zapravo idu u prilog i ideologiji familizma (Tomanović, 2017). Ovakav stav je pojačan postuliranjem neophodnosti žrtvovanja za dete, koji se iskazuje kroz prihvatanje normativa prema kojem je dobra majka ona koja potrebe dece stavlja ispred sopstvenih potreba.

Nedovoljna emotivna podrška roditelja u detinjstvu umetnuta je u narativ sagovornice iz Beograda o ulozi majke: „Recimo, moja majka je bila da ne kažem poslovna žena. Žena od karijere... Možda i svoj brak narušila time, negde i nas verovatno time.... A za mene to verovatno bio recimo veoma veliki stres.“ (majka, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Krivica žene je centralno mesto, a njen transfer u ovom primeru svoje potkrepljenje nalazi u ideologiji familizma i patrijarhalno raspoređenim ulogama muškaraca i žena u društvu. Sagovornica okrivljuje majku i za razvod braka i teško joj je da sagleda ulogu oca u dinamici odnosa sa majkom, čak i kada navodi njegov životni stil i odnos koji je imao prema njoj i drugim članovima porodice: „Pa on nije nikada ni živeo sa nama kroz moj život. On je, od moje, ja sam imala sedam godina kada je on došao u Beograd da radi i onda je vrlo brzo našao drugu ženu sa kojom živi i dan–danas i nikad se nije razveo od moje mame. (...) Mislim, ne znam i tukao nas je, brata manje, ali mene više.“

Diskusija o pitanju krivice i odgovornosti žena, pitanju koje svoje korene vuče još iz judeo–hrišćanske tradicije, iz razumljivih razloga će biti redukovana u ovom tekstu, ali je značajna za objašnjenje ambivalentnosti vidljive u navedenom narativu. Naime, krivica koja postoji u raskoraku između naših potreba i njihovog zadovoljavanja najčešće će i kod samih žena biti preneti isključivo na majku jer majke preuzimaju najveći angažman u zadovoljavanju potreba deteta u najranijem uzrastu (Dinnerstein, 1976). Majka stoga predstavlja svet koji je neophodno kontrolisati, s tim da muškarci kontrolu žena ispoljavaju na direktan, a žene na indirektan način (Ibidem). Čak i kada same žene prepoznaju teškoće ove pozicije, one ne staju nasuprot postavljenim normama.

Sagovornica iz Novog Pazara, koja živi u proširenom domaćinstvu, pak svedoči o bremenu normi koje potiču iz socijalnog konteksta i koje zahtevaju da je žena uvek na raspolaganju ukućanima, te da su njene potrebe na drugom mestu. Prema njenom svedočenju, pozicija niskoobrazovane i nezaposlene žene je na dnu rodnihi hijerarhija u porodičnom domaćinstvu: „Zato što je kod nas sredina takva (...) kod nas snaha mora da bude uvek zadnja i da bude uvek nasmejana i vesela (...) da uvek služi i uvek da nema komentara.“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Rodne i starosne hijerarhije prema kojima je žena na dnu lestvice i ne poseduje dovoljno resursa da svoju poziciju promeni, posebno su izražene kod sagovornica koje žive u proširenim domaćinstvima u ruralnom području, niskog su obrazovnog nivoa i nezaposlene. U takvim domaćinstvima, ženina dužnost je da se stara o kući i porodici, te da se kroz permanentno žrtvovanje potvrđuje u različitim ulogama (supruge, majke, snaje itd.).

Dok se ekspresivna uloga majke, na normativnom nivou, ne razlikuje u odnosu na rod dece (sagovornice smatraju da i ćerke i sinovi mogu majci podjednako da se poveravaju, te da dobiju jednako ohrabrenje i prihvatanje koje im može koristiti u procesu odrastanja i razvoja zrele ličnosti), dotle je njihova uloga prenošenja heteronormativnih vrednosti, i u skladu sa njima određenih rodnihi uloga, jasno diferencirana spram roda dece i njihovog uzrasta.

Dok je majka situirana u porodici i uvek čeka na istom mestu emotivne podrške: „Majka je ona koja pruža onu najosnovniju ljubav, toplinu i podršku u porodici“, dotle je otac u javnoj sferi i na simboličkom nivou reprezentuje „spoljni svet“: „Otac je onaj koji na neki način predstavlja spoljni svet.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Komplementarnost uloga majke i oca u viđenjima sagovornica posebno se ističe očevim „odvlačenjem (sina, prim. aut.) negde od mame“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina). Ovakvo stanovište nezavisno je od obrazovnog nivoa sagovornica, kao i od zanimanja i tipa naselja (urbano/ruralno). Sagovornice smatraju da majka treba da bude uvek na raspolaganju sinu za podršku u

okviru porodice da sin „uvek može da se vrati“, dok je uloga oca da ga uputi u aktivnosti koje čine javnu sferu. Otac sina uvodi u aktivnosti koje reprezentuju taj rodno obojeni „spoljni svet“, poput pecanja, radova oko automobila, spremanja ogreva za zimu ili generalno zarađivanja novca itd.

Majke su zadužene za prenošenje vrednosti na decu o podeli na privatno/javno, odnosno na ženske i muške poslove: „Ženski poslovi... Pa sve, mislim sve što svaka žena radi (...) sve radim sama, znači kuvam i perem i čistim i peglam (...) i tu sam s klincima pravim njima društvo, uglavnom nekako sam preorijentisana na njih. (...) prosto je kod nas to tako. Niko nije rekao: e ti ćeš to a ja ću to, nego eto jednostavno ja kuvam, spremam, čistim tu nešto, peglam, a on je taj koji donosi novac u kuću, koji ide, radi... (majka, Čačak, sss, domaćica, sin 10, ćerka 7 godina)

Dok je otac zadužen da „odvuče sina od majke“, rečima sagovornice iz Novog Sada, odnosno da ga uputi u delanje u javnoj sferi, dotle je majka primer devojkicama o tome šta su ženski poslovi i delanje u privatnom. Data podela se ne propituje, te samim tim nije ni podložna promeni. To je (jednostavno) tako ili rečima druge majke iz Čačka: „Smatram da ne bi trebalo da imaju muški/ženski poslovi, ali to kod nas Srba jeste tako.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Većina sagovornica iz uzorka ističe da majke ili druge žene u domaćinstvu (bake, tetke i slično) pripremaju devojkice za rodnu ulogu žene, domaćice: „Ja na primer što sam radila sa babom, konkretno dok je majka bila na poslu, ja sam mnogo stvari naučila od nje i oko kolača i ovog i onog iako sam bila mala, pa i to brisanje prašine i spremanje za slavu...“ (majka, Beograd, vss, nastavnica, sin 5, ćerka 3 godine)

Ovakav stav nezavistan je od stepena obrazovanja sagovornica, kao i od njihovog radnog statusa, odnosno zastupaju ga i žene sa nižim, kao i žene sa višim obrazovanjem, kao i zaposlene, odnosno nezaposlene žene, te se u analizi isključivo vezuje za ženski rodni identitet i uvođenje devojkica u određenu rodnu ulogu.

Bitan element koncepta „dobre majke“ kada je reč o rodnoj socijalizaciji ćerki je identifikacija, odnosno sagovornice ističu da devojkice treba da „imitiraju“ majke: „Znači samim tim što se rodiš k'o žensko ti smatraš sebe ispunjenim da budeš majka i tako to krene, ali imitirajući svoju majku. Znači posmatrajući ono što vidiš u porodici

šta radi majka, šta radi otac, onda samim tim deliš poslove na muške i ženske...“ (majka, Vranje, sss, nezaposlena, ćerka 11, sin 6 godina)

Ovakav stav je na liniji teorija koje rodnu socijalizaciju objašnjavaju preko identifikacije sa roditeljem čiji pol dete percipira kao istovetan polu koji mu je dodeljen rođenjem (Chodorow, 1978). U skladu s tim, sagovornice ističu da je sastavni deo uloge majke u rodnoj socijalizaciji dečaka jasna segregacija uloga u porodici, odnosno „odvajanje sinova od majki“ putem kog se dečaci nedvosmisleno usmeravaju ka konstrukciji heteronormativnog rodnog identiteta.

Jasna rodna segregacija u kojoj se mogu prepoznati heteronormativne vrednosti, muškarcu pridaje najvišu poziciju u rodnoj hijerarhiji: „tata je glava, tata treba da bude glavni, a ne mama“ (majka, Novi Sad, sss, novinarka, sin 5, ćerka 3 godine). Uloge oca i majke su jasno određene njihovom polnom pripadnošću: „Majka je majka (...) ali tata je uvek tata, tata je uvek muškarac (...) ne može tata da bude mama i mama da bude tata“. Roditeljske uloge koje nisu na ovaj način koncipirane, odnosno koje izlaze iz okvira tradicionalnih rodnih uloga, poput situacije u kojoj je mama glavna, a ne otac, prema mišljenju sagovornice iz Novog Sada nisu „zdrave“ jer daju negativan primer deci u procesu rodne socijalizacije: „Ne može tata da bude mama i mama da bude tata, to nije zdravo po mom mišljenju. (...) Dete dobije lošu sliku o muškarcu i o ženi.“ Glava porodice, prema njenom mišljenju, određuje se prema tome ko donosi odluke u domaćinstvu, a izmenjena praksa u pojedinim porodicama u kojima žena odlučuje dovodi do toga da: „Dete dobije lošu sliku o muškarcu i o ženi i onda sad nama kažu da smo mi žene jako temperamentne i jako snažne, i muškarci su baš zatvoreni zbog toga – ne znam, ali muškarac treba da bude muškarac...“ U ovom primeru rodne uloge nisu podložne pregovaranju niti izmenama, već su jasno podržane patrijarhalnim ustrojstvom prema kojem je otac „pater familias“, a majka poseduje osobine kojima ne ugrožava maskulinitet muškarca koji je na čelu domaćinstva.

Poput sagovornice iz Novog Sada, majke čiji narativi spadaju u prvi obrazac uopšte ne propituju ulogu majke, niti ulogu oca. O datim ulogama često govore poput navedene sagovornice objašnjavajući ih samim pojmom: „majka je majka“ i „tata je uvek tata“, kao i prirodnošću dodeljenih uloga: „tata je uvek muškarac“. Time ukazuju na podrazumevanje navedenih uloga i na izostanak preispitivanja datih koncepata, a

onda i na preuzimanje svih obaveza, odgovornosti i emocija koje su tim imenom označene.

Uloge majke i oca povezane su isključivo sa femininim i maskulinim određenjima koja se nalaze u njihovom središtu i koja su data rođenjem: „Pa to je jednostavno priroda dala i oca i majku. Mislim da nemaš samo majku a da stvori dete treba da postoji muškarac. Znači onda kad je priroda nametnula takav neki razvoj, odnos stvari (...) isto neku sliku o životu i o ponašanju.“ (majka, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Određenjem rodnih uloga kao prirodnih datosti, te stoga i kao nepromenljivih koncepata, uloge oca i majke u porodici smeštaju se u okvire heteronormativnosti koja otežava kritičko promišljanje postojećih odnosa moći u okviru porodičnog domena. Takav poredak onda dobija i formu normativa prema kojem se procenjuju sve ostale porodične zajednice, odnosno, jasno se zastupa ideologija familizma ukazujući na drugačije tipove zajednica kao na „neprirodne“ ili „nezdrave“, kao što je i prikazano u nekim od ranijih citata.

Dok je ekspresivna uloga majke na normativnom nivou zastupljena podjednako prema ćerkama i sinovima, dotle u stavovima sagovornica sa uzrastom dece dolazi do razdvajanja sinova i ćerki kada je reč o ulozi majke u transferu heteronormativnih vrednosti.

„Moderatorka: Zašto je otac važan deci?“

Sagovornica: Zbog tog nekog muškog autoriteta... Pogotovo kod dečaka... prosto to su sad već u tom nekom uzrastu... muški razgovori koji, pod znacima navoda, mama ne razume... Sad ide zaljublivanje..

Moderatorka: A kakvi su ženski razgovori?

Sagovornica: A, pa i kod nas je zaljublivanje...“ (majka, Beograd, sss, trgovkinja, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Sagovornica iz Beograda ističe jasnu podelu nadležnosti između oca i majke i stava je da otac treba da razgovara sa sinom o zaljublivanju, a majka sa ćerkom, iako i

sama uviđa da je reč o istoj temi koja je jednako razumljiva i njoj i njenom suprugu. Sagovornica ističe da u poređenju s njom, njen suprug ima „muški autoritet“ u takvim razgovorima, te podelom na „muške“ i „ženske razgovore“ želi da ukaže i na komplementarnost rodni uloga roditelja. Ipak, moglo bi se zaključiti da se odvojenim razgovorima na istu temu sinovima i ćerkama nastoji poslati različita poruka o svetu rodni odnosa, te implicitno postići i transfer vrednosti u čijoj se osnovi nalaze heteronormativni i patrijarhalni obrasci. „Muške stvari“ predstavljaju razgovor o muško–ženskim odnosima, odrastanju i adolescenciji i u skladu su sa heteronormativnom postavkom sveta i patrijarhalnim hijerarhijama koje majke ne mogu dosegnuti, te se na normativnom nivou podržava tabuizirano ponašanje i jasna rodna segregacija čak i kada je reč o istoj temi razgovora.

Uloga majke u prenošenju heteronormativnih vrednosti je posebno izražena kada se uporede odgovori sagovornica u odnosu na dimenziju roda dece.

„Razočarana i u sebe bih bila, jer bih smatrala da je to možda neki moj ispust, propust da sam nešto pogrešila u vaspitanju, pa da su se one opredelile...“ (majka, Vranje, sss, šnajderka, sin 7, ćerka 4, sin 2 godine)

Dok majke ne zadiru u „muške razgovore“, te imaju samo posrednu ulogu u formiranju seksualnosti dečaka, dotle je uloga majke u pogledu seksualnosti ćerke od izuzetnog značaja u normativima sagovornica. Majka iz Vranja bi istopolnu seksualnu orijentaciju svojih ćerki smatrala sopstvenim propustom kao roditelja jer bi to moglo da znači da ona nije dala dobar primer devojčicama. Da se zaključiti da se na ovaj način kontroliše ne samo ponašanje ćerke, već i majke, jer se za omaške ovog tipa žena smatra krivom budući da je na njoj glavna uloga u procesu rodne socijalizacije devojčica. Skoro sve sagovornice iz ovog obrasca ističu moralnu ulogu majke u rodnoj socijalizaciji ćerki, te smatraju da je uloga majke da bude čuvarica morala, odnosno osoba zadužena za prenošenje moralnih nazora na ćerku, što nije slučaj kada govore o seksualnoj orijentaciji sinova.

U okviru ovog obrasca, uporednom analizom intervjua utvrđen je samo jedan atipični slučaj u narativima majki koji bi se odnosio na kategoriju heteronormativnosti.

„Morala bi da se pomirim sa tim jer je to moje dete, ali ne bih volela... Znam da ne bi mogla da uspem da odvratim od toga, ne bi mi baš prijalo, osećala bi se loše (...) mislila bih da sam negde možda pogrešila, možda bi ja krivicu na sebe stavila.“ (majka, Beograd, sss, frizerka, ćerka 9, sin 3, sin 0.8 godina)

Za razliku od svih ostalih majki iz uzorka, majka iz Beograda bi smatrala da je kriva za istopolnu seksualnu orijentaciju svog trogodišnjeg sina, pre svega jer svedoči da je praktikovala drugačije postupke u njegovom uvođenju u heteronormativnu rodnu ulogu: „Ja mu naravno namažem nokte nekada (...) zakačim šnalice i suknu smo mu oblačili (...) prosto mi je to super, ono kao da vidim kako će da mi izgleda. (...) Ne bi mi baš prijalo, ne bi' volela da imam u okruženju svom za prijatelja nekog gej, lezbejku... Opet ne bi volela da moja deca vide da je to okej. Mislim da to nije okej.“

U ovom primeru jasno je vidljiv raskorak između vaspitnih postupaka i stavova majke jer na normativnom nivou ne postoji prihvatanje drugačije seksualne orijentacije sina od heteroseksualne, dok je na nivou vaspitnih postupaka majka iz ovog primera činila iskorake iz heteronormativne postavke odnosa rodova. Zbog toga smatra da je i ona imala uticaj na formiranje seksualnosti sina, a ne samo njen suprug, te bi krivicu potencijalno usmerila i na sebe, za razliku od drugih majki koje smatraju da je proces rodne socijalizacije dečaka prvenstveno posao oca, muškarca.

Kada je reč o kategoriji privatno/javno, uporednom analizom intervjuua u narativima dve majke iz ruralnog područja koje žive u proširenom domaćinstvu identifikovan je drugačiji normativ kada je reč o uvođenju ćerki u sferu privatnog, odnosno u „ženske poslove“. Naime, majke koje imaju iskustvo neravnopravne podele obaveza u domaćinstvu iskazuju zaštitnički odnos prema devojčicama u pogledu uvođenja u ulogu žene u porodici i kući: „Pa sam mislila – devojčica, neka je malo, dosta će joj bit', žensko je svugde (smeh), znaš da padne može. I kad se uda u tuđu je kuću, što kažu, nije u svoju i to je to. ...Zato mi je žao – a muško svoj gazda (smeh).“ (majka, Novi Pazar, osnovna škola, domaćica, ćerka 4, sin 2 godine)

Kod sagovornice iz Novog Pazara izostaje akcija u pravcu promene sopstvene pozicije u domaćinstvu koja se može opravdati apsolutnim nedostatkom resursa (Fiket, 2018), budući da je reč o ženi iz ruralnog područja u Novom Pazaru, koja se stara o

svekru koji je osoba sa invaliditetom, a pritom je i nezaposlena pa kontekst njenog svakodnevnog života čini domaćinstvo u kojem živi sa suprugovim roditeljima. Sagovornica je svesna svog opterećenja te stoga ističe važnost poštede ćerke u procesu uvođenja u adekvatnu rodnu ulogu.

Na sličan način kao i sagovornica iz Novog Pazara, i majka iz Čačka koja živi u ruralnom području u proširenom domaćinstvu, ističe važnost zaštite ćerke, odnosno njene poštede u procesu uvođenja u rodnu ulogu žene koja nosi glavnicu poslova u domaćinstvu: „Zato što je kod nas, kakvi smo mi ljudi, žensko na neki način ugroženo. (...) I onda smatram ceo život će se mučiti ma koliko radila... (...) jednostavno sam smatrala da je žensko mučenik. Jedan običan mučenik, koji ceo život drži krp, ma šta završio i niko ga za ništa ne smatra.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Ipak, analizom narativa obe sagovornice, moguće je uvideti da se zaštitničkim stavom prema ćerkama zapravo šalje poruka da je budućnost u kojoj su na snazi neravnomerni odnosi žena i muškaraca – neminovnost, tako da se i ovi atipični primeri narativa zapravo mogu podvesti pod reprodukciju patrijarhalnih vrednosti, a ne ženske solidarnosti u pravcu promene ustaljenih rodni postavki.¹⁸

Drugi obrazac, koji je identifikovan kod dve majke iz uzorka, karakterišu sledeće kategorije: 1) refleksivnost prema sopstvenoj ulozi u porodici, pa i šire postavljenoj ulozi roditelja koji se žrtvuje za svoje dete, te u skladu s tim i 2) detradicionalizacija roditeljstva.

Glavnu karakteristiku narativa ove dve sagovornice predstavlja kritička refleksija prema sopstvenoj poziciji u domaćinstvu, kao i prema različitim ulogama koje žena u porodici može imati, kao i zauzimanje aktivnog stava u pravcu promene rodno

¹⁸ U beleškama sa terena za ova dva intervjua zabeležila sam da su mi obe majke tokom intervjua postavile pitanje o mom bračnom statusu, a da su zatim, ne čekajući moj odgovor, rekle da ću ja to sve videti kada se udam, ukoliko već i sama to ne znam. Zaključila sam da su mi time zapravo ukazivale na jednake sudbine žena i deljeno iskustvo potlačenosti, bez obzira na to „šta završile“, odnosno koji stepen obrazovanja imale, rečima majke iz Čačka.

stereotipnih postavki porodičnih odnosa. Obe sagovornice su zaposlene i žive u urbanoj sredini, a njihove partnerske odnose odlikuje visoko međusobno uvažavanje.

U narativu sagovornice iz Čačka primetna je sposobnost refleksije prema različitim ulogama koje igra u svakodnevnom životu: „Moram ja sačuvati sopstveno vreme i dostojanstvo i integritet i sve to da bih bila jedna zadovoljna žena koja će biti dobra majka, jer ja isfrustrirana nisam dobra žena, ni majka.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Kroz refleksivnost sagovornica dekonstruiše stereotipno viđenje žene, a zatim i majke koja se žrtvuje za decu i brak: „Ja stvarno nisam spremna da se k'o tepih svojoj deci prostrem pa da gaze, ne to definitivno, postoje neke granice. Dajte meni moj prostor pa ćete videti da ćete svi biti srećni. (...) Naravno ukoliko tražim za sebe dajem i drugima toliko, poštujem i (...) svačiji prostor i svačiju ličnost.“

Na ovaj način sagovornica iz Čačka ističe važnost ličnih resursa kao elemenata u percepciji budućnosti i u pogledu na roditeljstvo, te svojim stavom naglašava napuštanje modela žrtvujućeg majčinstva i transformacije familističkog koncepta „dobre majke“. Sagovornica naglašava da će dobra majka biti jedino ukoliko bude zadovoljna žena, koja će onda moći kvalitetno da pristupi različitim ulogama koje igra u svakodnevnom životu. Sagovornica je ovakav stav razvila usled uticaja nekadašnje loše zdravstvene situacije na svakodnevno funkcionisanje, s tim da je njen stav o promeni stila života, a samim tim i roditeljstva, podržan i kvalitetom partnerskog odnosa, odnosno podržavajućim stavom supruga. Narušeno zdravstveno stanje ukazalo joj je na iscrpljenost ličnih kapaciteta i prelazak ličnih granica u ulozi roditelja, te je uticalo na promenu percepcije sopstvene uloge „dobre majke“ koja je bila podržana od strane partnera.

Sagovornica iz Novog Pazara ističe koncept roditeljstva nasuprot rodno određenom majčinstvu i očinstvu, koje je prirodno dato. Uloge majke i oca u njenom narativu nisu odvojene, niti su komplementarne, ali ni sukobljene, već se kroz koncept *dobrog roditeljstva* naglašava važnost zajedničkog donošenja odluka u porodici i zajedničkog učešća u svim aktivnostima u vezi sa odgajanjem dece: „Važna su oba roditelja. (...) Decu vaspitavamo oboje i oboje pričamo sa decom i oboje se trudimo oko

njih. I oboje učestvujemo podjednako u odgajanju i vaspitavanju dece.“ (majka, Novi Pazar, sss, agent prodaje, sin 10, ćerka 8 godina)

Sagovornica naglašava da je komunikacija članova i članica domaćinstva višesmerna. Ovakav stav predstavlja odmak od tradicionalnih normativa o „dobroj majci“ i „dobrom ocu“ jer se koncept dobrog roditeljstva uspostavlja s one strane normiranih značenja o rodnim ulogama žena i muškaraca i izvan dihotomije privatno–javno (Huks, 2006). Takođe, oba izdvojena primera u kojima je primetna detradicionalizacija roditeljstva ukazuju na dinamiku partnerskog odnosa kao na značajan element, te će ovo pitanje biti posebno obrađeno u segmentu disertacije u kom interpretiram porodične odnose.

Iako i sagovornica iz Čačka, kao i sagovornica iz Novog Pazara visoko vrednuju zajednicu, kao i sagovornice iz prethodnog obrasca, porodica je ovde vrednovana na osnovu ličnog iskustva sagovornica koje ističu važnost međusobne podrške svih članova i članica koji nisu u a priori određenim rodnim ulogama: „Zaista sam imala sreću da upoznam divnog i dobrog čoveka, pošto je on zaista dobar čovek pre svega. To je njegova prva osobina (...) ja sam prosto obična žena koja svim svojim manama i manjkavostima... i nisam ono super žena...“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Sagovornica iz Čačka o svom suprugu govori kao o pre svega „dobrom čoveku“, dekonstruišući na taj način rodno određenu ulogu muškarca i oca koji je komplementaran modelu „dobre majke“ koja sve radi sama i sve postiže kao prava „super žena“. Kritikujući model „super žene“, odnosno rečima sagovornice: „što bi rekla jedna moja drugarica: e, znači, uvek se ono klonim onih žena što za dva sata generalku kuće urade, ja nisam takva (smeh)“, sagovornica iz Čačka otvara prostor za preispitivanje normiranih modela „dobre majke“ i „dobrog oca“. Refleksivnost sagovornice dolazi ne samo iz ličnog iskustva, već i iz refleksivnosti članova i članica njene porodice, uključujući i decu, čime se postiže ne samo dekonstrukcija modela „dobre majke“, već i detradicionalizacija roditeljstva: „nisu to zadate teme i zadate stranice koje ćemo naučiti, nego nas situacija dovede u nove momente...“

Ovakav pristup situaciji omogućava razvijanje novih praksi i novih odgovora na izmenjene okolnosti, koje su nezavisne od identitetskih odrednica poput roda, te u ovim porodicama ne postoje tabu teme, kao što je to bio slučaj sa sagovornicama iz prethodnog obrasca.

„Kod nas nema tabu tema u kući (...) o svemu razgovaramo, postoje stvari o kojima manje ili više treba znati jer prosto za neke stvari nisu dozreli...“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Razgovori se prilagođavaju uzrastu deteta, kao što svedoči majka iz Čačka, ali ne i rodu deteta, odnosno o različitim temama sa decom razgovaraju oba roditelja, te izostaje podela na „muške i ženske razgovore“.

„Pa pričaćemo o svemu otvoreno, mislim on mora, dete mora da zna neke stvari, vremena su se promenila kad je zaljublivanje i sve drugo bila tabu tema...“ (majka, Novi Pazar, sss, agent prodaje, sin 10, ćerka 8 godina)

Za razliku od prethodnog obrasca, kod ove dve sagovornice određenje „dobre majke“ ne podrazumeva ni prenošenje heteronormativnih vrednosti na sinove, ali ni na ćerke, kao ni dualnu podelu na privatno/javno, odnosno žensko/muško, budući da sagovornice shvataju da „nova vremena“ zahtevaju i prilagođavanje odgovora na njih.

„Idealno ne postoji ništa, ali se trudimo da deca rastu u ljubavi, da ne delimo pos’o na moj i očev pos’o, da nemaju strah: e, evo ti ga otac, on je sad baja, nego jednostavno mora da sluša i mene i njega...“ (majka, Novi Pazar, sss, agent prodaje, sin 10, ćerka 8 godina)

Sagovornica iz Novog Pazara svedoči da podela na privatno/javno izostaje u ovoj porodici, odnosno da se sfere ne dele prema ženskom/muškom principu ni na normativnom ni na praktičnom nivou, već da na snagu stupa međusobno usklađivanje i dogovor koji vode u detradicionalizaciju roditeljstva i prilagođavanje novonastalim situacijama.

6.1.2 „Dobar otac“ u stavovima majki – subjekata istraživanja

Kao što je već naglašeno u prethodnom poglavlju, uporednom analizom narativa majki utvrđena su dva obrasca prema kojima sagovornice iz uzorka definišu koncept „dobrog oca“. Sve sagovornice su odgovor na ovo pitanje davale poredeći uloge oca i majke u porodici, iako pitanje u intervjuu to nije zahtevalo, te je prvi zaključak analize da izdvojeni koncept „dobrog oca“ karakteriše komplementarno određenje osobina žena i muškaraca kao roditelja, kao i vrednosti i norme o njihovom poželjnom, odnosno nepoželjnom ponašanju, kako u partnerskim odnosima, tako i u odnosima sa decom. Ovakva postavka odgovara *komplementarnom asimetričnom porodičnom modelu* (Parsons, 2009), koji počiva na rodnoj segregaciji sfera (privatno/javno, odnosno žensko/muško). Budući da data podela počiva pre svega na dualizmu priroda/kultura, kao što je već objašnjeno u teorijskom okviru, identitet oca/muškarca i njegova rodna uloga se smatraju dominantnim u procesu rodne socijalizacije dečaka iz perspektive majki.

Prvi izdvojeni obrazac uporednom analizom narativa, a koji je i većinski zastupljen u uzorku, komplementaran je određenju „dobre majke“, odnosno svodi oca na ulogu koju treba da ima isključivo u odnosu prema deci (pre svega sinu), kao i na vrednosti koje je neophodno da im prenese tako što će upotpuniti ulogu „dobre majke“ u porodici, te se u okviru ovog koncepta kao ključni element ističe visoko vrednovanje porodice i braka, koje najviše odgovara konceptu familizma (Tomanović, 2017). U okviru ovog obrasca uloga oca se visoko vrednuje zbog transfera heteronormativnih vrednosti na sinove, ali i zbog simboličkog razdvajanja sfera privatno/javno pri čemu otac uvodi sina u „spoljni svet“. Drugi izdvojeni obrazac, zastupljen kod samo dve majke iz uzorka, ulogu „dobrog oca“ sagledava i kroz druge aspekte svakodnevnog života muškarca, kako roditeljske, tako i partnerske, kao i kroz druge uloge koje igra u svakodnevnom životu.

Oba navedena obrasca su postavljena idealno–tipski. Na osnovu analize svih narativa koji se mogu svrstati u prvi obrazac prema najvažnijim elementima (familizam i dihotomija privatno/javno) izdvajam najvažnije kategorije koje ga sačinjavaju: 1) heteronormativnost i 2) hegemoni maskulinitet, odnosno shvatanje da postoji samo

jedan koncept kako se muškarac treba ponašati i vladati da bi bio „pravi muškarac“ (Connell, 2005: 833).

Skoro sve sagovornice koje pripadaju ovom obrascu smatraju da je „potpuna porodica“ zajednica koja osigurava „zdrav“ i „normalan“ razvoj dece, podjednako i ćerki i sinova, te da se veći propusti u vaspitanju dece događaju sa razvodom braka roditelja.

„Deca koja rastu odvojena od porodice mnogo pate. I nesigurna su (...) Nekad se desi da devojčica se zaljubi u starijeg muškarca. To su devojčice kojima je falio otac u životu, koji nije bio kad su rođendani (...) Ili kontra situaciju u starije žene – eno koliko muškaraca traže u ženi majku!“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Sagovornica iz Čačka ističe važnost „potpune porodice“ posmatrajući isključivo njenu formu, a zanemarujući pitanje posvećenosti roditelja deci. Ovakvo poimanje porodice najviše odgovara ideologiji familizma, prema kojoj se održanje bračne zajednice visoko vrednuje i smatra se neophodnim činiti konstantne kompromise kako bi se zajednica očuvala. I ostale sagovornice iz ovog obrasca naglašavaju važnost ovakve forme porodice, te je stoga u njihovom poimanju koncept „dobrog oca“ u komplementarnom odnosu sa konceptom „dobre majke“ koja se žrtvuje za decu i prvenstveno ima ekspresivnu ulogu u porodici, pa je i njeno delovanje smešteno u domen privatnog.

Ranije je već naglašeno da većina sagovornica iz uzorka smatra da je otac predstavnik javne sfere, on je osoba koja je zadužena za uvođenje sina u takozvani „spoljni svet“, on sam je „spoljni momak“: „Otac je onaj koji na neki način predstavlja spoljni svet (...) on je taj koji će odvesti sina na pecanje, znači on će biti taj koji će voditi dete i predstavljati taj spoljni svet i spojiti ga sa spoljnim svetom.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Aktivnosti koje otac tom prilikom preuzima smatraju se „zabavnim“ za razliku od aktivnosti koje su u prvenstvenoj nadležnosti majke i koje sagovornice najčešće opisuju kao „muku“: „Tata je taj izvor zabave koji treba da odvuče negde od mame.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Na ovaj način je moguće u narativima sagovornica uhvatiti i rodne hijerarhije jer aktivnosti muškaraca imaju karakter laganih, raznovrsnih, ali i sadržajno kompleksnijih radnji, dok su aktivnosti žena repetitivnog karaktera i iako jednostavnije sadržine, psihički su zahtevnije. Prema mišljenju sagovornice iz Novog Sada uloga oca u rodnoj socijalizaciji dečaka podrazumeva uvođenje u aktivnosti koje pripadaju javnoj sferi i o kojima majka ne poseduje znanje budući da ni ne pripada tom svetu, te stoga ne može sina da vodi kroz simbolički prelaz od privatnog ka javnom životu: „Pa, mislim da su oba roditelja važna deci. O nekim stvarima, recimo, ja razgovaram sa njima, a o nekim stvarima tata... Mislim da je to potrebno jer ja ne bi znala baš sinu¹⁹ da objasnim kako da veže udicu, recimo.“

Delatnost uvođenja u socijalnu sferu je u isključivoj nadležnosti oca jer: „On je taj koji treba da odvoji dete od majke (...) mislim da nije ni dobro da (sin, prim. aut.) baš bude stalno pod maminom suknjom.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Bitne elemente u određenju instrumentalne uloge oca koja se dešava izvan domaćinstva („po dvorištu“ ili u sferi rada) čine fizička snaga muškarca, kao i njegov autoritet, odnosno sigurnost koju uliva bilo deci (sinovima i ćerkama), bilo supruzi u vršenju ovih aktivnosti: „Kod nas je uvek kad idemo zajedno on je taj ko vozi auto ili one muške stvari, one fizičke što ja ne mogu ovde po dvorištu on to uradi, i tata takve primere daje, mislim fizičke snage...“ (majka, Novi Sad, viša škola, vaspitačica, ćerka 6, sin 5 godina)

Navedeni elementi osiguravaju određenje datih aktivnosti kao seta „muških stvari“, dakle zaduženja obavljenih na određeni način i sa određenom funkcijom. Pored jasnog razgraničenja sfera, instrumentalna uloga oca ogleda se i u zaštiti članova i članica porodice od simboličkih ili realnih neprijatelja, te je najčešće korišćen pojam u opisivanju koncepta „dobrog oca“ u narativima sagovornica – sigurnost koju uliva samim svojim prisustvom: „Mis'im otac je ipak muško, da ih zaštiti, kad ima neki problem da reše to.“ (majka, Vranje, zanatska škola, spremačica, ćerka 9, sin 6 godina)

¹⁹ Ime je izostavljeno radi zaštite identiteta deteta.

Uloga „dobrog oca“ pre svega je određena njegovom polnom pripadnošću jer „otac je ipak muško“, a stalnim naglašavanjem maskulinog, koje je jako, snažno, nepokolebljivo, kreira se normativ koji se pred sinove stavlja uz istovremeni zahtev za poštovanjem, ali i identifikacijom sa njim: „Pa isto prosto zbog tog nekog muškog autoriteta (...) pogotovo kod dečaka... (majka, Beograd, sss, trgovkinja, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Uz podele na javno i privatno, idu i druge dihotomije odnosa muško/žensko u porodici, odnosno tvrdo/meško, jako/slabo (Burdje, 2001), te sagovornice smatraju da u periodu adolescencije sinovima treba nametnuti „muški autoritet“, pre svega jer snaga majke drastično opada i ne može da dosegne ni snagom, a ni znanjem, svet u kojem odrastaju dečaci: „Do sedmog osmog razreda majka može da komanduje, pogotovo muškoj deci, bitan je otac od tog osmog razreda naviše, (...) jer ipak je otac – otac, a majka je majka.“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Za razliku od sinova, kojima očevi služe za identifikaciju u procesu rodne socijalizacije, prema mišljenju sagovornica, uloga očeva je da ćerke zaštite i da im uliju sigurnost jer su očevi „blaži“ sa ćerkama nego sa sinovima: „Svaki muškarac sa ćerkom je bio naravno blaži... drugačije muškarac gleda muškarca.“ (majka, Novi Sad, sss, novinarka, sin 5, ćerka 3 godine)

Majke specifičnom upotrebom jezika ukazuju na formiranje hijerarhija već na normativnom nivou između ćerki i sinova, jer dok naglašavaju slabost ćerki, dotle ističu snagu sinova i vide ih kao „muškarce“ bez obzira na njihov uzrast (sin u ovom primeru ima 5 godina), identifikujući ih od najranijeg doba sa tom snažnom, nepokolebljivom „muškom figurom“ koju opisuju u liku „dobrog oca“: „Muško je muško, muško će da se snađe“, „a žensko je mučenik“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Pored uvođenja sina u javnu sferu, uloga oca u rodnoj socijalizaciji dečaka je i da im prenese heteronormativne vrednosti, odnosno da im ukaže na to kakav odnos oni treba da imaju sa svojom partnerkom u budućnosti: „Pokazuješ primer deci kako treba da se ponašaju sutra“, kao i kakvo poštovanje treba da ukazuju sopstvenoj majci: „Ako mu otac danas ne poštuje svoju majku onda i taj sin očekujem da poštuje svoju majku

retko, odnosno možda ima nekih iks slučajeva koji su znači i vid'li i maltretiranja, nesuglasice, varanja, alkoholisanje i fizičko nasilje... retko ko izadje kažem iz takve porodice da bude normalna odnosno stabilna osoba, retko ko kaže: ne, ja to nikad neću da radim..." (majka, Vranje, sss, nezaposlena, ćerka 11, sin 6 godina)

I u navedenom primeru, sagovornica iz Vranja naglašava fizičku snagu muškarca, ali i proces učenja njene upotrebe preko modela oca koji dečaci imaju priliku da vide u primarnoj porodici.

A važno je zato što ipak i otac daje sigurnost i primer i i važno je da bude i mama i tata, da oni vide da mama i tata se vole da zajedno rešavaju probleme i zajedno odgajaju decu i da dalje i oni tako nekako probaju da žive. (majka, Novi Sad, viša škola, vaspitačica, ćerka 6, sin 5 godina)

„Potpuna porodica“ je važna i zbog modela oca i majke koji sinovi i ćerke treba da slede u formiranju porodice opredeljenja. Majka iz Novog Sada ovim narativom dodatno ističe važnost porodice koju čine i otac i majka jer se na ovaj način prenose jasno definisani rodni modeli roditeljstva i partnerstva koji stoje nasuprot svih ostalih postojećih modela i normiraju ih, dodatno potkrepljujući važnost komplementarnih određenja koncepata „dobre majke“ i „dobrog oca“.

Uporednom analizom narativa sagovornica koje pripadaju ovom prvom obrascu nije utvrđen nijedan atipični narativ kako u pogledu hegemonog maskuliniteta kojem treba da teži otac u porodici, tako ni u pogledu zastupanja familističke ideologije u pogledu na pitanje rodne socijalizacije dečaka.

Drugi obrazac, koji je identifikovan kod tri majke iz uzorka, karakterišu sledeće kategorije: 1) refleksivnost prema ulozi oca u porodici i u skladu s tim 2) detradicionalizacija roditeljstva.

Glavnu karakteristiku narativa ove tri sagovornice predstavlja kritička refleksija prema poziciji oca u domaćinstvu i uopšte roditelja koji se žrtvuje za decu, a kod dve sagovornice i zauzimanje aktivnog stava u pravcu promene rodno stereotipnih postavki porodičnih odnosa. Sve tri sagovornice su zaposlene i žive u urbanoj sredini, a njihove partnerske odnose odlikuje visoko međusobno uvažavanje. Dve sagovornice koje

zauzimaju aktivni stav u pravcu promene rodno stereotipnih postavki porodičnih odnosa su dve iste sagovornice iz prethodnog poglavlja koje čine atipični slučaj i čiji su normativni obrasci rodnosti konzistentni u pravcu iskoraka ka modernosti, ali koji se ne poklapa sa normativnim obrascem rodnosti njihovih muževa, o čemu će biti više reči u zaključnim razmatranjima nakon potpoglavlja o stavovima očeva. Treća sagovornica ima nekonzistentne normativne obrasce rodnosti, odnosno njen obrazac „dobre majke“ nema iskorak ka modernosti, dok su u obrascu „dobrog oca“ vidljivi pomaci ka detradicionalizaciji roditeljstva koji se izražavaju u poimanju učešća oca u aktivnostima nege i brige dece i rušenju dihotomne podele javno/privatno. Ovu nekonzistentnost tumačim time što je specifično iskustvo života u inostranstvu kod nje uticalo na propitivanje tradicionalne uloge oca, ali ne i majke. Prisustvo supruga porođaju i njegov narativ drugima o tome uticali su na promenu njenog viđenja uloge oca u porodici, ali ovo iskustvo ni po čemu nije predstavljalo propitivanje uloge majke te se ona zadržala u tradicionalnim okvirima u narativu ove sagovornice: „On (muž, prim. aut.) i dan danas, njemu je to ponos, on i dan danas priča ja sam ćerku porodio. (...) O, bio je presrećan, on je presek'o pupčanu vrpцу, sve on.“ (majka, Novi Pazar, sss, nezaposlena, sin 12, ćerka 10, sin 2 godine)

I kod majke iz Čačka i kod majke iz Novog Pazara koje spadaju u ovaj obrazac primetna je dekonstrukcija koncepta „dobrog oca“ u pravcu rodno neodređenog „dobrog roditelja“: „Ja se trudim da budem dobar, ono ne samo ja, nego i suprug i ja da budemo dobri roditelji.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Pritom, „dobar roditelj“ nije osoba koja se beskompromisno žrtvuje za dete, već i on ima svoja prava: „Tata i ja ćemo napraviti naša prava (smeh) (...) onda kada vi budete naša prava poštovali onda ćemo i mi vaša i nema nikakvog problema. (...) Moramo tako funkcionisati, da jedni druge poštujemo.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Kroz proširenje koncepta dobrog oca na koncept dobrog roditelja, sagovornica iz Čačka uvodi u narativ i druge aspekte svakodnevnog života partnera sagledavajući ga i kroz druge uloge koje igra (ulogu sina, aktivnog člana zajednice i tako dalje). Na ovaj način se uloga oca prikazuje prema meri čoveka o kojem je reč u konkretnom primeru, a manje prema normativima o maskulinom i muškom (autoritetu, snazi i tome slično) kao

što je to bio slučaj u prethodno prikazanom obrascu. Na ovaj način sagovornica ističe da je roditeljstvo koncept koji nastaje u uzajamnim odnosima svih članova i članica porodice, a ne prema unapred zadatim kriterijumima kojima se muškarci moraju prilagođavati: „Ovo jeste izazov (...) težak posao i vrlo odgovoran, bez obzira koliko se on usput obavlja da kažem svaki dan (...) Zavisi kakav je dan, ako je oblačno ili vam je ćerka na levu nogu ustala može ceo dan unatraške negde (smeh)“.

„A nešto da imamo podeljene poslove, da nešto striktno radim ja nešto muž (...) nešto nemamo određenih poslova, sad ovo je muški ovo ženski pos'o...“ (majka, Novi Pazar, sss, agent prodaje, sin 10, ćerka 8 godina)

Obe sagovornice ističu važnost zajedničkog rada na vaspitavanju dece, te naglašavaju da stoga nema ni jasnih podela na „muške“ i „ženske“ sfere ili poslove, već se sve obavlja zajedno ili u rotirajućim podelama.

„Mislim da nas dvoje treba podjednako da učestvujemo u gajenju dece, deca treba podjednako da vole i mene i njega, da budemo autoritet i ja i suprug. (...) Da imaju podršku i od mene i od oca, da imam podršku i od supruga i od dece kad mi treba, isto i on od mene...“ (majka, Novi Pazar, sss, agent prodaje, sin 10, ćerka 8 godina)

Budući da nema jasno podeljenih sfera, niti jednog propisanog obrasca kako otac treba da se ponaša ili koje osobine treba da poseduje, nema ni podele uloga na „muške“ i „ženske“, već sagovornica smatra da autoritet treba da postave i otac i majka podjednako, dok međusobnu podršku treba da pružaju svi članovi i članice porodice.

„E sad ti primeri i ta neka naša dobra komunikacija i energija koju mi razmenjujemo čini mi se da je dobar primer i deci (...) po kojem će oni vrednovati na toj nekoj svojoj životnoj skali gde će postaviti i porodicu, brak...“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Iako obe sagovornice visoko vrednuju porodicu kao zajednicu, one ne isključuju mogućnost da deca na svojoj skali vrednosti drugačije pozicioniraju brak i porodicu, te ne ističu važnost transfera heteronormativnih vrednosti na decu ovim putem. Sagovornica iz Novog Pazara, suprotno sagovornicama iz prethodnog obrasca, osobe

drugačije seksualne orijentacije smatra „normalnim“, odnosno ne vrednuje ih preko njihovih ličnih karakteristika: „niti mi smetaju niti...mislim, sasvim normalno!“.

6.1.3 „Dobra majka“ u stavovima očeva – subjekata istraživanja

Uporednom analizom narativa očeva iz uzorka utvrđen je samo jedan obrazac prema kojem sagovornici definišu koncept „dobre majke“. Dati koncept u narativima sagovornika se skoro u potpunosti poklapa sa određenjem koncepta „dobre majke“ koja se žrtvuje za svoju decu i čija je primarna uloga da bude majka i domaćica, koji je izdvojen iz narativa sagovornica. Ipak, za razliku od majki iz uzorka, većina očeva iz uzorka ulogu majke u porodici sagledava nezavisno od uloge oca, iako naglašavaju važnost dvoroditeljskih porodica za socijalizaciju dece. Očevi smatraju da su „bitna oba roditelja“, te dvoroditeljske porodice ističu kao jedino potpuno funkcionalne zajednice za odrastanje dece (i dečaka i devojčica). Razloge tome vidim u njihovom poimanju uloga majke i oca u porodici kao potpuno nezavisnih (rodno segregiranih) segmenata roditeljstva koji se ni na koji način ne prožimaju, niti se date pozicije na bilo koji način mogu zameniti u smislu međusobnog preuzimanja obaveza koje se smatraju primarno „ženskim“ ili primarno „muškim“, kao što je to u poimanju dve majke koje su se izdvojile svojim narativima u prethodnom poglavlju.

Izdvojeni obrazac prema kojem sagovornici definišu koncept „dobre majke“ naglašava posvećenost „dobre majke“, kao i stavljanje potreba dece i porodice ispred sopstvenih što najviše odgovara teorijskom konceptu žrtvujućeg majčinstva (Blagojević, 1995, 1997, 2013; Tomanović i dr, 2016), kao i konceptu familizma (Tomanović, 2017). U okviru ovog obrasca koristi se argument prirodnosti uloge majke usled „biološke“ predodređenosti žene za datu ulogu, čime se ističe samo jedan mogući model majčinstva (Papić, 1997). Dati obrazac je postavljen idealno–tipski, a kategorije koje ga sačinjavaju su: 1) dihotomija privatno–javno i 2) heteronormativnost.

I očevi, kao i majke iz uzorka smatraju da podela sfera između muškarca i žene ide u pravcu dihotomije privatno/javno, koji odgovara Parsonsijanskom modelu komplementarnih, ali segregisanih roditeljskih uloga: „Majka je unutra, a otac spolja“ (otac, Beograd, vss, nastavnik, sin 5, ćerka 3 godine).

U skladu sa ovom podelom, dolazi i do podele tipova aktivnosti za koje su u ovim sferama zaduženi muškarci i žene. Žene su pre svega zadužene za aktivnosti u okviru domaćinstva i to pre svega brigu, negu i vaspitavanje dece od najranijeg doba,

dok su očevi zaduženi za uvođenje dece u javnu sferu u kasnijoj fazi odrastanja: „I majka je ranije, otac kasnije“ (otac, Beograd, vss, nastavnik, sin 5, ćerka 3 godine). Konstrukciju maskuliniteta dečaka tako odlikuje proces diskontinuiteta (Kon, 1991) od majke/privatno ka ocu/javno.

Poput sagovornika iz Beograda, skoro svi sagovornici iz uzorka smatraju da je majka isključivo zadužena za emotivni rad, za etiku brige (Tong, 2009) koju pruža i sinovima i ćerkama: „Meni je majka toplina... Kad kažete majka to je meni toplina i to je jače od svega.“ (otac, Beograd, sss, komercijalista, sin 12, ćerka 8 godina)

Prema mišljenju većine sagovornika, svoju primarnu ulogu u pružanju brige, nege i podrške deci, majka oseća instinktivno jer joj je ona „prirodno data“. Otac iz Zrenjanina prirodnom povezanošću majke i deteta, te genetskom predodređenošću žene za majčinstvo pravda veću angažovanost majke u poređenju sa ocem u obavezama brige i nege dece: „Znači žensko predodređeno, genetski je predodređena za to... Jednostavno mislim to su stvari gena... (...) Majka je ta koja je dojila, koja je nosila, koja je previjala. Zašto? Meni, što su meni grublje ruke i šta ja znam. Ona ima nežniju kožu, ne znam ni ja.“ (otac, Zrenjanin, os1706)

Takav stav je prisutan u većini narativa sagovornika iz uzorka i nezavistan je od stepena obrazovanja očeva ili od njihove radne pozicije. Pored genetske predodređenosti, sagovornik iz Zrenjanina smatra i da opšte karakteristike osoba mogu uticati na rodnu segregaciju u domaćinstvu, poput stepena grubosti kože ruku koji opredeljuje zaduženja oko dece. U svojoj knjizi „Polnost i kultura“, Žarana Papić upravo ističe da polne razlike, polni odnosi i polna dihotomija nisu rezultat niti dokaz neupitnih prirodnih svojstava žena i muškaraca, već predstavljaju rezultat „formirane (i normirane) istorijski specifične kulturne prakse odnosa polova i dominantnog epistemološkog modela polne razlike“ (Papić, 1997: 8). Žarana Papić zastupa stanovište da je stvarnost polnosti/rodnosti istorijski i kulturno konstruisana i da ona determiniše i naše mišljenje o „prirodi“ i „kulturi“ i naše viđenje „prirode“ i „kulture“.

Razlike u stavovima očeva primećuju se ipak u stepenu zagovaranja potpune neaktivnosti majke na tržištu rada kako bi se posvetila brizi o deci.

„Znaš šta ja tu vidim idealno? Vidim u tome da žena uglavnom sedi kod kuće da odgaja porodicu, a da otac radi.“ (otac, Zrenjanin, zanatska škola, moler, ćerka 10, sin 7 godina)

Ovakav stav izraženiji je kod očeva koji su nižeg obrazovnog statusa, žive u ruralnom području i obavljaju niskokvalifikovane poslove.

Koncept prirodnosti upotrebljava većina sagovornika iz uzorka kao argument za postavljanje normativa na osnovu kog se tumače rodne uloge oca i majke: „Žene imaju od prvog dana trudnoće, one imaju razvijen odnos i osećaj prema toj deci... Bilo to muško ili žensko dete.“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Stav kojim se podržava rodna podela u kojoj su žene predodređene za ulogu majke i „instinktivno“ je osećaju, generiše i stav o specifičnoj *ženskoj prirodi* na kojoj je dugo vremena građena ideologija muške dominacije i reprodukcija potčinjene pozicije žene u porodici: „Mi taj osećaj nemamo, nikad ga nećemo ni imati izgrađen. Mi možemo samo da se trudimo da pokažemo da možda imamo izgrađen taj osećaj, ali nikad mi ne možemo da imamo taj osećaj u sebi.“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Svođenjem žene na fiziologiju i biologiju, žena se zatvara u čvrsto postavljene granice privatnog – porodice i domaćinstva. U skladu s tim, definicija žene se može izvesti isključivo preko pojma porodice i obratno – porodica se definiše samo preko pojma žene (Hauzen, 1988: 216). Veze ženskog sa prirodom, te muškog i kulturnog, tj. društvenog, a zatim i nejednakosti do kojih ovakva podela vodi odavno su predmet razmatranja različitih studija kojima je utvrđeno da se smeštanjem žene na prelazu između prirode i kulture žena smišljeno stavlja u poziciju neravnopravnosti sa muškarcem (Ortner, 1974). Takva pozicija žene determiniše i njenu ulogu u porodici: žena ima ulogu da decu uvodi u svet kulturnih značenja i simbola, odnosno da bude glavna nositeljka procesa socijalizacije dece u porodici jer je i sama smeštena između prirode i kulture. Stoga je u osnovi uloge majke – ekspresivnost, odnosno aktivnosti savetovanja, brige itd.

Atipičan slučaj u ovom istraživanju predstavlja specifični narativ u vezi sa rođenjem deteta, devojčice, uslovljen socijalnim kontekstom u kom je otac iz Novog

Pazara u tom trenutku živeo sa porodicom, čini atipičan slučaj u ovom istraživanju: „Ona je rođena u Holandiji (ćerka, prim. aut.) i ja sam prisustvovao porođaju (...) i ja sam toliko vezan sad za nju jer znam već kako je došla na svet, ja sam je poneo na vagu da se izmeri, presekao sam pupčanu vrpcu, kao da sam ja bio da je porodim... znači baš sam vezan za nju.“ (otac, Novi Pazar, viša škola, krojač, sin 12, ćerka 10, sin 2 godine)

Svojim narativom ovaj sagovornik je iskoračio izvan okvira stereotipnog viđenja uloga majke i oca, dezideologizujući *prirodnu* povezanost majke sa potomstvom. Otac govori da je on „ćerku porodio“, „kao da sam ja bio da je porodim“, te je sada „vezan za ćerku“ čime problematizuje neupitnu prirodnu povezanost žene sa detetom i dekonstruiše podelu priroda/kultura, odnosno uverenje o postojanju muške i ženske *prirode* podobn(ij)e za obavljanje roditeljske uloge. Atipičnost njegovog obrasca poimanja roditeljskih uloga još se izražava i time što ukazuje na preuzimanje obaveza brige o ćerki od najranijeg doba, izdvajajući se tako od većinski zastupljenog narativa očeva iz ovog uzorka koji tvrde da je zbog prirodne povezanosti majke sa ćerkom majka jedini roditelj u najranijem uzrastu deteta. Specifično iskustvo rođenja deteta u inostranstvu i uslovi boravka u azilu u kojem su bili smešteni i u kojem su bili u dodiru i sa drugim kulturama, doprinelo je preispitivanju vlastitih vaspitnih postupaka i stavova kroz upoređivanje sa drugim roditeljima. Podsticaji izvana bili su prvi uslov za drugačiji obrazac poimanja roditeljskih uloga jer su supružnici zbog specifičnih životnih okolnosti bili upućeni jedno na drugo (otac je bio sve vreme smešten sa majkom u porodilištu, odakle su sa bebom zajedno izašli u smeštaj), te su od samog rođenja ćerke sve obaveze i odgovornosti brige i nege deteta podjednako preuzimali.

U procesu rodne socijalizacije očekuje se da dečak reprodukuje model iz porodice porekla: „Kakva je uloga majke jer dečak to gleda vremenom, ako su u normali da se on oženi, da ima porodicu...“ (otac, Zrenjanin, sss, stomatološki tehničar, ćerka 10, sin 7 godina)

Sagovornik iz Zrenjanina zagovara transfer segregisanih rodni uloga u pravcu heteronormativnosti („ako su u normali da se on oženi“, „da ima porodicu“). Pozivanjem na „normalnost“ braka muškarca i žene, ovaj sagovornik ukazuje na shvatanje prema kojem je takav brak jedino ispravan, jer su u njemu rodne uloge jasno definisane i odeljene, te su sve ostale forme zajednice „nenormalne“. Uloga majke u

rodnoj socijalizaciji dečaka je stoga da ukaže na normativ koji treba slediti prilikom formiranja porodice određenja i odabira buduće partnerke.

Ukoliko uporedimo odgovore očeva o ulozi majke u rodnoj socijalizaciji ćerki vidljivo je da je sadržaj roditeljskih (očinskih i majčinskih) uloga tesno povezan s rodnim podelama u datom kontekstu i kao takav definiše roditeljske prakse: „Majka je... bitna je pogotovo više kod ženske dece. ...Pa zato što, dete, žensko dete ima veću slobodu kod majke, da kažem, neke stvari na primer kao devojka sutra kad poraste, da se požali na nešto, da sad ne pričam... (...) Devojke su sad više privrženije majci, imaju veću slobodu da kažu majci, i majka će više da ih posavetuje, kako da se ponaša, kako da odrasta u kom uzrastu, sa kojim društvom, kako da se ponaša da ne dođe do nekih da kažem gluposti, na kraju... Pa da ne bude recimo prostitutkinja, da se ne drogira...“ (otac, Čačak, zanatska škola, pekar, ćerka 8, sin 2 godine)

U iskazu sagovornika iz Čačka istaknuto je da žena treba da ima ulogu čuvarice morala i osobe zadužene za prenošenje moralnih nazora na ćerku, što nije slučaj kada je reč o sinu kojem je majka pre svega model koji stoji nasuprot ocu sa kojim se dečak identifikuje. Očevi se pritom postavljaju u poziciju osobe koja kažnjava neprimerena ponašanja, dok majke kontrolišu poštovanje patrijarhalnih vrednosti u porodici želeći da izbegnu krivicu zbog načinjenih propusta.

„Ružno je da nosi sa 18 godina providnu belu suknju i da joj se vide recimo veš, neki bilo kakav, mislim da je to nepristojno. (...) Trudićemo se da, da moja supruga, ona je takva, i ona je takva bila kao mlada (...) Ona je bila takva i dan danas je takva što se tiče tog oblačenja, uvek se pristojno oblačila i kao devojka i kasnije kao supruga i verovatno će ona voditi tu glavnu reč oko nje, oko ćerke“ (otac, Čačak, zanatska škola, voćar, sin 10, ćerka 7 godina)

Normativ o prikladnom oblačenju devojčice iskazan u stavu oca iz Čačka imanentan je normativu o ulozi majke koja treba da zaštiti moralnost ćerke i samim tim da potvrdi i sopstvenu moralnost.

„Svako dete prosečno prima savete od majke. Majka prima od svoga supruga ili od oca pa ona prenese detetu svojeme...“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obućar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Ovakve stavove zastupaju nisko obrazovani očevi iz uzorka koji žive u proširenom domaćinstvu u kojem se hijerarhije po osnovu pola i starosti izuzetno poštuju. U kontekstu patrijarhalnog hijerarhijskog poretka, muškarci se postavljaju kao nosioci moralnog autoriteta (Miletić–Stepanović, 2002: 391–422), te kao takvi, imaju i pravo i obavezu da disciplinuju i uređuju porodične odnose.

5.1.4 „Dobar otac“ u narativima očeva – subjekata istraživanja

Uporednom analizom narativa očeva iz uzorka utvrđen je samo jedan obrazac prema kojem sagovornici definišu koncept „dobrog oca“. Dati koncept u narativima sagovornika se skoro u potpunosti poklapa sa određenjem koncepta „dobrog oca“ u jednom delu narativa sagovornica iz uzorka prema kojem je otac osoba koja obezbeđuje sigurnost čitavoj porodici, kako materijalnu, tako i fizičku. Ipak, za razliku od majki iz uzorka, očevi su i ulogu oca u porodici sagledavali nezavisno od uloge majke, iako ističu potpunu funkcionalnost dvoroditeljskih porodica za odrastanje dece. Kao što je već navedeno u prethodnom poglavlju razloge tome vidim u poimanju uloga majke i oca u porodici kao potpuno nezavisnih (rodno segregiranih) segmenata roditeljstva koji se ni na koji način ne prožimaju, niti se na bilo koji način (osim u slučaju atipičnog narativa oca iz Novog Pazara) mogu zameniti u smislu međusobnog preuzimanja obaveza koje se smatraju primarno „ženskim“ ili primarno „muškim“ u procesu rodne socijalizacije u porodici.

Očevi ističu da: „dok su otac i majka zajedno porodica ima jačinu, deca osećaju se sigurno“, te da je to „prirodna“ postavka (otac, Zrenjanin, sss, stomatološki tehničar, ćerka 10, sin 7 godina). Ovakvi stavovi najviše odgovaraju familističkoj ideologiji i ističu važnost održanja zajednice kao takve. Najvažniji elementi izdvojenog obrasca odnosno kategorije od kojih je sačinjen jesu: 1) dihotomija privatno–javno i 2) heteronormativnost.

Prema mišljenju većine sagovornika, otac je zadužen za bezbednost porodice, za zaštitu od „surovog života napolju“: „Da malo više kanališe neke stvari, da ih uputi na život. (...) U smislu surovog života napolju.“ (otac, Beograd, sss, komercijalista, sin 12, ćerka 8 godina)

Otac reprezentuje porodicu u spoljašnjem, društvenom svetu budući da mu i sam pripada, za razliku od majke, te decu stoga može da „uputi na život“, otac je bitan „zbog ponašanja u društvu“, odnosno da im prenese uvide o „surovom životu“ u kojem je njegova glavna uloga da ih zaštiti. Takođe, pored zaštite, otac ima i ulogu da sina uvede u određenu rodnu ulogu i da izvrši njegovu inicijaciju u taj rodno obojeni svet: „više

puta izlazio napolje sa njim i pričao o muškim stvarima. (...) priču puberteta, devojčice. (...) o seksu o poljupcu, o tome kad se ulazi u to, zašto se ulazi.“

Heteronormativnost se u stavovima očeva vidi kroz isticanje primera kako muško treba da se ponaša, pri čemu je najznačajniji element identifikacija sa ocem, dok je majka primer za ćerke, kao što je već naglašeno u prethodnom potpoglavlju. Ovakvi stavovi posebno su vidljivi u odnosu prema homoseksualnosti prema kojoj skoro svi sagovornici iz uzorka imaju negativni stav ili su, pak, svesni negativnog stava koji postoji u društvu prema osobama homoseksualne orijentacije te nikako ne bi voleli da njihov sin bude pripadnik ove društvene grupe. Heteronormativnost, iskazana kroz „osvajanje devojaka“, predstavlja potvrdu muškosti jer stoji pre svega u opoziciji homoseksualnosti (Pascoe, 2009). Kroz dati diskurs definiše se i šta je muško, kao i kakva je društvena uloga i pozicija žene/ženskog, koje se vrši kroz pripisivanje ženskih atributa muškarcima koji se ne uklapaju u normativ (Pascoe, 2009: 70). Ipak, za razliku od majki, očeви ne iskazuju osećaj krivice ili vlastite odgovornosti ukoliko bi se ispostavilo da je sin homoseksualne orijentacije, a kako bi se predupredile takve prakse očeви najčešće praktikuju „muške priče“ sa svojim sinovima. „Muške priče“ o kojima svedoči otac iz Beograda su pre svega razgovori koje očeви vode sa sinovima bez obzira što je reč o temama koje su univerzalne kako za muškarce, tako i za žene. Specifičnost „muških priča“ se stoga ogleda u ekskluzivnosti sagovornika, te u njima mogu učestvovati samo muškarci, čime se vrši transmisija vrednosti koja omogućava funkcionalnu zamenu generacija. *Muške priče*, šale čiji je predmet seksualnost (Lyman, 2009) određuju sadržaje i okvire muškosti. Kroz njih se stvara *muško povezivanje* koje počiva na poverenju, bliskosti, ali i na ekskluzivnim sadržajima koji su isključivo *muški* (kao što su sport, seksualnosti itd.) (Tuzin, 2004: 488-489).

Rodno odeljene razgovore češće zastupaju očeви koji su nižeg obrazovnog nivoa i koji žive u ruralnim područjima, dok očeви koji imaju dobru komunikaciju sa svojim suprugama i čiji odnos karakteriše međusobno poverenje češće izjavljuju da ne postoje striktno podele u komunikaciji sa decom, odnosno da i oni razgovaraju o ovim temama i sa sinovima i sa ćerkama, iako naglašavaju da se deca ipak češće poveravaju majkama jer je to primarna funkcija žene u porodici.

Fizička snaga i sigurnost, s jedne strane, a emotivni rad s druge, čine liniju razdvajanja između uloga oca i majke: „On nije bitniji od majke, bitni su i jedno i drugo, ali, otac kao možda neko, u smislu da eto deca sad imaju tu potvrdu da imaju nekog jakog... (...) U smislu tih priča koje oni pričaju o džinovima, ratnicima i da tu projektuju oca svog (...) Uglavnom u tim pričama nisu majke...“ (otac, Beograd, sss, sistem administrator, sin 7, ćerka 4 godine)

Otac je zadužen za odbranu, pa su stoga moć i autoritet u njegovim rukama. Otac je „džin“, „ratnik“, njegovu poziciju je stoga teško oduzeti, majka nije dovoljno velika i snažna figura koja bi mogla da mu se suprotstavi pa rodni odnosi u takvoj konstelaciji ne mogu biti predmet pregovora, niti izmena. Fizička snaga oca najčešće je simboličke prirode i ne mora imati oslonac u realnim postavkama: „Opet je lepo kad ti znaš da imaš nekoga, pa taman i da nemaš neki dobar odnos sa njima ti znaš da imaš tatu (...) to je neki osećaj sigurnosti da ti imaš nekoga pa taman i ako se posvađaš pet puta dnevno al' znaš da imaš ćaleta a kad nemaš onda si nekako nesigurniji valjda čovek“. (otac, Zrenjanin, zanatska škola, moler, ćerka 10, sin 7 godina)

Otac je viđen kao osoba koja rešava stvari i čija je uloga instrumentalna u odnosu na ekspresivnu ulogu majke: „Generalno gledam po tome kad mi se za sta obraćaju. Meni se obraćaju za praktične stvari, počevši od onog imam problem da ne znam to uradim, a kad god im ono treba pažnja, kad se nešto osete nesigurni e onda je mama, mama.“ (otac, ss, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Muškarcima je dodeljena prestižna sfera profesionalne delatnosti koja im obezbeđuje vlast u porodici i koja se prenosi i na „rešavanje problema“ u domaćinstvu, dok su žene određene kao njihove supruge, majke njihove dece i domaćice, te imaju podređenu ulogu. Upravo ovakva podela uloga i segregacija na osnovu pola obezbeđuje mehanizam koji anulira mogućnost borbe za vlast, status i prestiž među supružnicima (Parsons, 1959: 271).

Kao važan element uloge oca ističe se odbrana porodice od opasnosti spolja, iskazano u simboličkoj ravni: „U ocu deca treba da imaju oslonac za sve što im se dešava, osim za te stvari za koje će devojčica da priča sa majkom, i kao stub odbrane

koji će od bilo čega, bilo kakvih napada spolja...“ (otac, Vranje, sss, policajac, ćerka 11, sin 6 godina)

Prema mišljenju sagovornika iz Vranja uloga „dobrog oca“ smatra se ispunjenom ukoliko je muškarac u stanju da odbrani svoju grupu od napada spolja čime će biti potvrđen njegov maskulinitet. Ratnički mentalitet je izraz reprodukcije patrijarhalnih vrednosti i predstavlja čest primer poimanja uloge oca na Balkanu koja proizlazi iz istorijskog i društveno-političkog konteksta u kojem se obavljaju prakse roditeljstva (Hughson, 2017). Prema konceptu „ruralno-vojničkog-patrijarhalnog tradicionalizma“, uloga oca je da brani svoju grupu od napada (simboličkih ili fizičkih) čime potvrđuje svoju muževnost (Blagojević, 2002: 181–209). U toj situaciji, kolektivizam postaje primarna vrednost jer obezbeđuje opstanak grupe, a identitet određuje ko jeste, a ko nije njen pripadnik. Zahtev za moralnošću žena povezan je direktno sa ulogom muškarca ratnika koji tu moralnost treba da kontroliše i odbrani, te se ratnički mentalitet u narativima sagovornika iskazuje i preko patrijarhalnih vrednosti naglašanih u tabu temama: „osim za te stvari za koje će devojčica da priča sa majkom“, čime se jasno razdvajaju i sfere oca i majke u porodici.

Očevi dečake strože uvode u rodnu ulogu nastojeći da ih pripreme za funkcionalnu zamenu generacija, odnosno za zauzimanje pozicije nosioca domaćinstva – glave porodice koji će reprodukovati nasleđene hijerarhije u kojima su žene i devojčice nežniji pol i sledbenice muškaraca: „Otac mora da se ponaša, malo kako da kažem herkulski prema dečacima. Da ga ojača da bude jak. Da bude stabilan. On je muškarac. On je nosilac. A prema ženi, prema devojčicama upravo nežno, jer ona mora da bude devojčica...“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Ovakav narativ potpuno je u skladu sa određenjem uloge žene u porodici, te jasno ukazuje na uvođenje dece (i dečaka i devojčica) u rodno segregisane uloge. Podela sfera odgovara komplementarnom viđenju uloga majke i oca (Parsons, 1959), pri čemu se rodne razlike tumače kao rezultat prirodnih predodređenja muškaraca i žena za date uloge: „jer ona mora da bude devojčica“, što vodi i u specifično poimanje rodni uloga u porodici. Društveno konstruisane razlike između muškaraca i žena viđene su kao date, prirodne, te stoga i teško promenljive: „Ne može žena nikad da zaradi pare kao muškarac i ne može muškarac da radi ženske poslove, ne može prati decu (...) e to je ta

razlika između polova. I zato što je žensko, što je ono slabše, nežnije...“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obučar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Ovakve stavove najčešće zastupaju očevi iz uzorka koji su nisko obrazovani i čije su supruge nezaposlene. Međutim, uporednom analizom narativa očeva koji se mogu svrstati u atipične slučajeve jer su nezaposleni, a supruga zarađuje, moguće je identifikovati jednak stav pa je zaključak da uloga oca kao hranioca porodice ostaje visoko zastupljeno stanovište na normativnom nivou među muškarcima iz uzorka ovog istraživanja.

U skladu sa osnovnom teorijskom pretpostavkom da su stavovi roditelja oblikovani društvenim i kulturnim kontekstom Srbije sa specifičnim normativnim rodnim poretkom, pretpostavka je da će reprodukovanje patrijarhalne matrice u stavovima roditelja, odrediti i varijacije u roditeljskim praksama u procesu rodne socijalizacije dece. Stoga sam u prvoj fazi analize interpretirala stavove očeva i majki o roditeljskim ulogama u procesu rodne socijalizacije dečaka (pri čemu su devojčice kontrolna grupa). Ključna pitanja u ovom delu analize jesu: Na koji način majke i očevi vide ulogu oca i majke u procesu rodne socijalizacije dečaka? U čemu se ogledaju sličnosti i razlike u njihovim stavovima?

Uporednom analizom narativa majki i očeva utvrđena su dva obrasca prema kojima većina očeva i majki iz uzorka definiše koncept „dobre majke”: prvi izdvojeni obrazac naglašava heteronormativnost, dok se drugi odnosi na dihotomnu podelu privatno/javno. Oba obrasca se mogu podvesti pod koncept familizma (Tomanović, 2017) budući da se u okviru ovog koncepta porodica vidi kao zajednica bračnih partnera čije su uloge komplementarne, pri čemu je uloga majke u procesu rodne socijalizacije dečaka visoko vrednovana zbog međugeneracijskog transfera heteronormativnih vrednosti i jasno odeljenih rodno segregisanih sfera kojima žene i muškarci pripadaju. Dati koncept u narativima većine subjekata istraživanja sačinjen je od komplementarnih određenja osobina žena i muškaraca kao roditelja, te normi o njihovom poželjnom, odnosno nepoželjnom ponašanju, kako u partnerskim odnosima, tako i u odnosima sa decom. Subjekti istraživanja ističu da je sfera domaćinstva prvenstveno odgovornost

žene, te su njeni glavni zadaci briga, nega i vaspitavanje dece. Razlike u stavovima očeva i majki primećuju se u stepenu zagovaranja potpune neaktivnosti majke na tržištu rada kako bi se posvetila brizi o deci. Ovakav stav izraženiji je kod subjekata istraživanja koji su nižeg obrazovnog statusa (osnovna ili srednja škola). Uporedna analiza pokazuje i da su majke koje žive u proširenim porodicama (sa porodicom porekla supruga) u posebno teškom položaju jer se nalaze na dnu lestvice moći.

Segregiranost uloga, ženi dodeljuje mesto primarne negovateljice pa je njena funkcija u procesu rodne socijalizacije dečaka ekspresivnog karaktera. Reč je o mestu emotivne podrške sinovima koje se pravda "prirodnom povezanošću majke sa decom" (Papić, 1997). Dok se ekspresivna uloga majke, na normativnom nivou, ne razlikuje u odnosu na rod dece (subjekti istraživanja smatraju da i ćerke i sinovi mogu majci podjednako da se poveravaju, te da dobiju jednako ohrabrenje i prihvatanje koje im može koristiti u procesu odrastanja i razvoja ličnosti), što je u skladu sa stavom o prirodности majčinske uloge, dotle je uloga majke u prenošenju heteronormativnih vrednosti, i u skladu sa njima određenih rodni uloga, jasno diferencirana spram roda dece i njihovog uzrasta u normativima većine subjekata istraživanja. Ovakvo stanovište nezavisno je od obrazovnog nivoa subjekata istraživanja, kao i od njihovog zanimanja i tipa naselja u kojem žive (urbano/ruralno).

Dok se u narativima i majki i očeva o prenošenju heteronormativnih vrednosti na ćerke kao glavni obrazac pojavljuje „moralnost“, dotle je glavni obrazac u odnosu majki prema sinovima „separacija“. Majka je čuvarica morala, odnosno osoba zadužena za prenošenje moralnih nazora na ćerku, što nije slučaj kada se u normativnom određenju „dobre majke“ razmatra odnos sa sinovima. U ovom slučaju se separacija odvija putem kanala simboličke komunikacije i simboličke moći (Burdje, 2001) te se ističu „muške stvari“ i „muške priče“ koje predstavljaju razgovor o muško–ženskim odnosima, odrastanju i adolescenciji i u skladu su sa heteronormativnom postavkom sveta i patrijarhalnim hijerarhijama koje majke ne mogu dosegnuti, te se na normativnom nivou podržava tabuizirano ponašanje i jasna rodna segregacija čak i kada je reč o istoj temi razgovora (Tuzin, 2004). Rodno odeljene razgovore češće zastupaju očevi i majke koji su nižeg obrazovnog nivoa i koji žive u ruralnim područjima, dok očevi i majke koji imaju dobru komunikaciju sa svojim partnerima i čiji odnos karakteriše međusobno

poverenje češće izjavljuju da ne postoje striktne podele u komunikaciji sa decom, odnosno da i oni razgovaraju o ovim temama i sa sinovima i sa ćerkama, iako naglašavaju da se deca ipak češće poveravaju majkama jer je to primarna funkcija žene u porodici.

Uporednom analizom narativa majki i očeva takođe se ističe heteronormativnost kao obrazac prema kojem većina očeva i majki iz uzorka definiše koncept „dobrog oca”. Ovaj obrazac je i većinski zastupljen u uzorku i komplementaran je određenju „dobre majke“, odnosno svodi oca na ulogu koju treba da ima isključivo u odnosu prema deci (pre svega sinu), kao i na vrednosti koje je neophodno da im prenese tako što će upotpuniti ulogu “dobre majke” u porodici, te se i u okviru ovog koncepta kao ključni element ističe visoko vrednovanje porodice i braka, koje najviše odgovara konceptu familizma (Tomanović, 2017). U okviru ovog obrasca uloga oca se visoko vrednuje zbog transfera heteronormativnih vrednosti na sinove, ali i zbog simboličkog razdvajanja sfera privatno/javno pri čemu otac uvodi sina u „spoljni svet“. Budući da se socijalna sfera vidi kao primarna sfera delovanja muškarca, glavna funkcija oca je instrumentalnog karaktera i podrazumeva materijalnu i fizičku sigurnost dece, kao i čitave porodice. I dok očevi služe za rodnu identifikaciju sinovima u procesu rodne socijalizacije, uloga očeva je da ćerke zaštite i da im uliju sigurnost jer su očevi „blaži“ sa ćerkama nego sa sinovima, čime se implicitno potencira da su devojčice „nežnije“ ili slabije od dečaka.

Očevi se pritom u većini narativa muškarca iz ovog istraživanja postavljaju u poziciju osobe koja kažnjava neprimerena ponašanja. Očevi dečake strože uvode u rodnu ulogu nastojeći da ih pripreme za funkcionalnu zamenu generacija, odnosno za zauzimanje pozicije nosioca – glave porodice koji će reprodukovati nasleđene hijerarhije u kojima su žene i devojčice nežniji pol i sledbenice muškaraca. Ovakve stavove najčešće zastupaju očevi iz uzorka koji su nisko obrazovani i čije su supruge nezaposlene. Međutim, uporednom analizom narativa očeva koji se mogu svrstati u atipične slučajeve jer su nezaposleni, a supruga zarađuje, moguće je identifikovati jednak stav pa je zaključak da uloga oca kao hranioca porodice ostaje visoko zastupljeno stanovište na normativnom nivou među muškarcima iz uzorka ovog istraživanja.

U odnosu na ove većinski zastupljene obrasce izdvojila su se ukupno četiri atipična slučaja u poimanju koncepta „dobre majke“ i „dobrog oca“. Jedino se u slučaju roditeljskog para iz Novog Pazara može videti konzistentnost u rodnim obrascima očinstva u pravcu detradicionalizacije, do čega je došlo pod uticajem specifičnog iskustva porodičnog života u inostranstvu.

Razloge nekonzistentnosti u rodnim obrascima roditeljstva koja je prisutna u stavovima druge dve sagovornice i njihovih partnera tumačim iz ugla displayinga (prikazivanja), budući da analiza celokupnih narativa očeva iz ove dve porodice pokazuje da oni participiraju u poslovima u domaćinstvu, uključujući i brigu o deci, te da ne postoje jasno odeljene sfere oca i majke u porodici, ali da na nivou prikazivanja svojih vaspitnih praksi pribegavaju socijalno poželjnim rodnim obrascima roditeljstva.

U narednom segmentu obrađujem obrasce „dobrog dečaka“ i „dobre devojčice“ u stavovima roditelja (očeva i majki), te interpretiram njihovu konzistentnost sa normativima o „dobroj majci“ i „dobrom ocu“ koji su ovde prikazani.

6.1.5 Stavovi roditelja o porodičnoj socijalizaciji dečaka i devojčica

Prvo pitanje koje je postavljeno roditeljima u ovom segmentu intervjua glasilo je: Kako biste opisali idealno odgajanje dece? Želela sam prvo da ispitam kako roditelji na normativnom nivou vide proces porodične socijalizacije dece da bih u drugom koraku identifikovala razlike u narativima koje se tiču željenih rezultata procesa socijalizacije dečaka i devojčica, odnosno njihove normative o „dobrom dečaku” i „dobroj devojčici“. Pre nego što se upustim u interpretaciju nalaza neophodno je da pomenem da je u ovom delu analize uočen uticaj fenomena socijalne poželjnosti u istraživanjima društvenih fenomena, odnosno da su subjekti istraživanja u prikazivanju (displaying) stavova o socijalizaciji dece (dečaka i devojčica) u porodici pribegavali socijalno prihvatljivim određenjima na početku razgovora o ovoj temi. Preslušavanjem celokupnih intervjua moguće je uvideti da subjekti istraživanja u prvim segmentima intervjua predstavljaju socijalizaciju dečaka i devojčica kao ravnopravnu, a da tek u kasnijem toku intervjua polako da iznose nekoherentne izjave u vezi sa postavljenim pitanjima. Naime, „socijalna poželjnost (social desirability bias) odnosi se na tendenciju da ispitanik ili ispitanica sebe (ili svoju porodicu) predstave na poželjan način (onaj koji se od njihovog statusa i vremena u kome žive očekuje, spram njihove lične percepcije o tome), bez obzira na istinitost odgovora koje daju“ (Tourangeau et al., 2000, prema Fiket, 2018: 31).

Najbolji primer iz ovog istraživanja je roditeljski par iz Vranja koji su na prvo pitanje o razlikama u vaspitavanju dečaka i devojčice odgovorili: „Za mene su oboje podjednako. Znači nema to: muško, žensko. Kao majka, mislim da su oboje isto.“ (majka, Vranje, sss, obučar, sin 5, ćerka 3 godine)

Otac je odgovorio na isti način: „Mislim u suštini da nema razlike. U suštini su to ista ponašanja, iste osobine.“ (otac, Vranje, sss, kv radnik, sin 5, ćerka 3 godine)

Međutim, u kasnijem toku intervjua dobijeni su sledeći odgovori od oca: „Znači ipak je on muškarac, njega udari on uzvratu (...) Znači devojčicu treba da poštuje ipak je devojčica devojčica, a dečak je ipak malo i jači i snalažljiv... (...) Pa zato što su one nežnije, ipak slabiji pol, zbog toga.“

Dok je majka za trogodišnjeg sina rekla: „Ja kažem: ti nisi žena, samo ženske plaču, ti nisi devojčica, što plačeš?“

Socijalna poželjnost je najviše izražena u ispitivanjima tema koje se smatraju kontroverznim u datom društvu pri čemu se istraživanja roda svakako mogu podvesti pod datu definiciju, što je ovo istraživanje i detektovalo. Ipak, iz narativa subjekata istraživanja moguće je izvući dva opisa idealnog procesa rodne socijalizacije dece u porodici. Oba opisa kao zajedničku karakteristiku imaju refleksiju prema prošlosti, s tim da u prvom opisu roditelji nastoje da decu zaštite od rizika koji im prete u savremenom društvu, tako što će im pružiti optimalne uslove za rast i razvoj putem primene tradicionalnih obrazaca vaspitanja, odnosno modela koje su oni sami naučili u porodicama porekla. Ovakav obrazac vaspitanja najviše odgovara konceptu porodice kao „utočišta“ u haotičnom svetu (Milić, 2001) u kojem se roditelji žrtvuju za dete i u okviru koje su uloge muškaraca i žena jasno podeljene te je i socijalizacija rodno određena. U okviru ovog obrasca izdvojene su sledeće kategorije: otpor prema promenama, autoritarnost, konformizam i konzervativizam. Roditelji iz drugog izdvojenog obrasca se u refleksiji prema prošlosti odnose proaktivno, te razvijaju nove odgovore na nastale situacije, a prema svojoj deci imaju individualizovan pristup, koji pomera granice rodni određanja, pa ovaj obrazac najviše odgovara konstruktivnoj individualizaciji roditeljstva (Tomanović, 2017). Izdvojene kategorije u okviru ovog obrasca su: prilagođavanje promenama, individualizam, samorazvojnost.

Razlike između roditelja iz ova dva obrasca javljaju se u odgovorima na pitanja o poželjnim ishodima takvog, idealnog, vaspitanja dece, odnosno o znanjima i osobinama koje deca (odvojeno dečaci i devojčice) treba da razviju i usvoje tokom procesa porodične socijalizacije, odnosno o poimanju „dobrog dečaka“ i „dobre devojčice“ u stavovima roditelja. U ovom poglavlju interpretiram navedene razlike u odnosu na varijacije povezane sa različitim socio-ekonomskim faktorima i u odnosu prema konceptima kojima korenspodiraju narativi roditelja.

Roditelji koji pripadaju prvom obrascu su nižeg obrazovnog statusa (osnovno i zanatsko obrazovanje), žive u ruralnom području i obavljaju radnička zanimanja ili su nezaposleni. Bez obzira na uviđanje promena u okruženju u kom odrastaju njihova deca, roditelji smatraju da je neophodno i dalje primenjivati određene modele vaspitanja jer će

jedino oni dati prave rezultate, odnosno dovesti do optimalnog razvoja dece: „Hoćemo da predamo deci možda ono što smo mi naučili od roditelja.“ (majka, Novi Sad, ss, službenica, sss, novinarka, sin 5, ćerka 3 godine)

U stavu oca iz Novog Pazara očuvanje tradicionalnih vrednosti postavljeno je kao normativ na koji ne utiču promene koje donose modernizacijski procesi: „Narod kaže: e, sad idemo u 21. vijek nije u 21. vijek nego se gleda tome detetu budućnost.“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obućar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Autoritet roditelja koji moralnost žena smešta u okvir patrijarhalne matrice, rečima oca iz Novog Pazara: „zaljubi se jedno u drugo, počne do seksa do sve najgorih stvari i ona je završila svoj život, ona nema neku budućnos' od toga života...“, ukazuje na tradicionalizam koji predstavlja glavnu odliku implicitnih pedagogija roditelja iz ovog obrasca i prepoznaje se u zahtevu za primenom naučenih modela. Rečima prethodno citirane sagovornice iz Novog Sada: „Da im dajemo put i savet kako treba živeti“, te se od dece u ovim porodicama očekuje da su poslušna i da se konformiraju postavljenim zahtevima roditelja, nezavisno od toga da li je reč o sinu ili o ćerki.

Idealno odgajanje dece je u narativima roditelja postignuto ukoliko su obezbeđeni optimalni uslovi za njihov rast i razvoj. Za ove roditelje, za decu koja su na nižem uzrasnom nivou, primarni element određenja idealnog odgajanja čine uslovi koji idu pre svega u pravcu zadovoljenja fizioloških potreba dece: „Oni su sad dve godine razlike (sin i ćerka, prim. aut.). Mislim da imaju iste potrebe, da jedu, da se obuku, da imaju svoju sobu...“ (majka, Vranje, sss, obućar, sin 5, ćerka 3 godine)

Majka iz Vranja čija su deca uzrasta 5 (sin) i 3 godine (ćerka) na normativnom nivou smatra da ne treba da postoji razlika između dece u odnosu na njihov rod. Međutim, otac iz Beograda čija su deca istog uzrasta smatra da već u ovom periodu treba da dođe do jasnih rodni razgraničenja u pogledu ličnog prostora sinova i ćerki: „Da se ne bi, ne daj Bože, razvio incest kod dece... (...) I u samom čoveku se razvija sramota i stid. To su protivprirodne neke stvari, znači zbog takvih stvari treba razdvajati muško i žensko eto.“ (otac, Beograd, vss, nastavnik, sin 5, ćerka 3 godine)

Sramota i krivica igraju značajnu ulogu u vaspitavanju dece u narativu ovog oca, ističući mogućnosti primene naučenih modela ponašanja koji su bliži „prirodi“, odnosno

načelima moralnog ponašanja. Zahtev za prostornom razdvojenošću dece na ranom uzrastu, kako bi se ova načela mogla poštovati, uvodi u jednačinu ekonomske faktore koji predstavljaju jedan od glavnih elementa u određivanju idealnog odgajanja i vaspitanja dece za roditelje iz ovog obrasca. Tako sagovornici i sagovornice smatraju da će ekonomski stabilne porodice lakše dostići optimalne uslove za rast i razvoj dece jer su materijalni resursi prvi uslov „rasterećenijeg roditeljstva“, odnosno rečima sagovornika: „eto, na primer dok su bebe, da ja ne razmišljam hoću li moći da im kupim pelene, ne sad neke prohteve ovo–ono, nego neke osnovne stvari“. (otac, Novi Pazar, sss, krojač, ćerka 4, sin 2 godine)

Iako svi subjekti istraživanja imaju primanja u okviru republičkog proseka, u stavovima sagovornika i sagovornica iz ovog obrasca vidljiva je briga da li će deci uspeti da stvore dobre uslove za rast i razvoj: „Po mojem mišljenju bi izgledalo da su to neki uslovi ko što treba da su, to dijete ima više pažnje od roditelja i od svega...“ (otac, Novi Pazar, sss, krojač, ćerka 4, sin 2 godine)

Nesigurnost roditelja može se tumačiti specifičnostima konteksta u kojem se odvija njihov svakodnevni život, odnosno posledicom iskustva prolaska kroz krize prouzrokovane postsocijalističkom transformacijom (to su godine kada su zasnivali porodice i kada je prvo dete rođeno), kao i posledicama prolaska kroz globalnu ekonomsku krizu čije su se posledice u Srbiji osetile u periodu neposredno pre sprovođenja ovog istraživanja.

Razlike u narativima subjekata istraživanja primetne su kod sagovornica i sagovornika koji su imali podršku porodice porekla u periodu tranzicije u roditeljstvo. Isto tako, porodice čiji su materijalni resursi viši, odnosno roditelji iz porodica koje su stambeno obezbeđene i imaju primanja koja im omogućavaju lakšu organizaciju dnevnih obaveza, rasterećenije posmatraju ulogu roditelja (o tome će više reči biti u poglavlju o porodičnim resursima). Materijalna stabilnost bi obezbedila rasterećenost i u pogledu slobodnog vremena koje bi roditelji imali na raspolaganju za provođenje sa decom. Očevi češće od majki navode da im nedostaje vreme za provođenje slobodnih aktivnosti sa decom (poput sagovornika iz Novog Pazara kojem nedostaje vreme za odvođenje dece na bazen, budući da je on jedini zaposlen u proširenom domaćinstvu; supruga je nezaposlena, a otac osoba sa invaliditetom), dok majke češće odgovaraju da

bi detetu bilo korisno da provede više vremena sa roditeljima zbog osećanja emotivne sigurnosti i podrške. Ovakvi stavovi su u skladu sa prikazanim normativima o ulozi majke i oca u porodici, prema kojima je uloga oca komplementarna i pomažuća u odnosu na ulogu majke, i koja je i prema rezultatima ranijih istraživanja najčešće zadužena za brigu i o deci, kao i o starima, bolesnima ili onemoćalima u domaćinstvu (Tomanović, 2004b; 2010b).

„Recimo na primer svi su me pitali kako sam ja dovela svoju majku u stanu. Moja majka sa takvom bolešću, ništa drugo (...) razlog je bila da deca moja vide kako se poštuju roditelji. (...) Nekad sa tim tradicionalnim vaspitanjem se znalo i dede i babe i... to je nešto što smatram da je bilo dobro. Znači da se familija poštovala kao familija.“ (majka, sss, službenik, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Narativ majke iz Beograda najviše odgovara konceptu familizma, kao i jasno postavljenim hijerarhijama u porodici (starosnim i polnim), koji se nastoje preneti i na decu. Poslušnost i poštovanje davno uspostavljenih hijerarhija postavljeni su kao poželjne osobine za dete koje treba da poštuje roditelje, ili rečima sagovornice iz Beograda: „Koliko god da su bili grešni (...) greota je“. Poštovanjem određenih ranije uspostavljenih pravila, uopšte se ne preispituje ustrojstvo sveta, niti nečije „greške“, te se samim tim ne nastoje pomeriti ni simboličke granice koje razdvajaju dečake i devojčice (Trebješanin, 1991).

Rodne razlike u okviru ovog obrasca roditelji ističu tek kada se pokrene tema o poželjnim osobinama za ćerku i sina, kao i u stavovima o tome šta je sramota za dečaka, a šta je sramota za devojčicu. Ove teme su dolazile kasnije u intervjuu, u trenutku kada su se roditelji već opustili i stekli poverenje u istraživače, te su napuštali do tada zauzetu poziciju govora u okviru društveno prihvatljivih okvira i iznosili rodno diferencirane stavove.

„Nekad su rekli i sad mislim da još ima da kažu dečak je glava kuće, odnosno ne dečak nego muž ili čovek je glava kuće (...) i uvek kažu da dečak ne mora da bude lep, samo devojčica mora da bude lepa. (...) Ako pogledamo, odnosno, ako je jedna devojčica odnosno devojka debela, onda svi kažu da je debela, ružna, a kad dečak je debeo onda

može još da prođe, onda bude i sladak...” (majka, Novi Sad, viša škola, vaspitačica, ćerka 6, sin 5 godina)

Dok je dečak predodređen da bude „glava kuće“, te je stoga on parametar procene, dotle je (mlado) žensko telo postavljeno kao sredstvo koje se neguje zarad muške pažnje. Bivajući otuđeno od subjekta – žene, postaje prostor na koji se primenjuju obrasci vladajućeg poretka koji određuju šta žene jesu (lepe, ružne, debele itd.) i šta (ne)mogu da budu spram toga. Dečaci su ređe kritikovani kada je njihov fizički izgled u pitanju u poređenju sa devojkicama koje u svakodnevnom životu kroz različite interakcije prolaze kroz seksualnu objektifikaciju (Ćeriman et al., 2015) ili bivaju izložene zahtevima za određenim standardima lepote kroz različite medijske sadržaje (Višnjic, 2016).

Osetljivost za potrebe drugih i spremnost da se na njih odgovori očevi i majke iz uzorka češće postavljaju kao poželjne osobine za devojkice, nego za dečake: „Možda malo više komunikativnosti i manje tvrdoglavosti. U redu je da bude istrajna u nečemu, al' mora da bude i fleksibilnija. (...) Pa, recimo za život u braku, neće uvek moći da bude ni po njenom ni onako kako ona poželi...” (majka, sss, službenica, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Rodne razlike u socijalizaciji dečaka i devojkica izraženije su u stavovima roditelja kada govore o percepciji poželjne budućnosti za decu i naročito kada je reč o seksualnosti. Na nižem uzrastu dece, roditelji navode set osobina koji se kreću u pravcu socijabilnosti dece, pa su najčešće navođena nepoželjna ponašanja za devojkice: da ne krade, da ne laže, da se ne svađa sa drugaricama itd. Slično je i za dečake: da ne krade, da ne laže, da ne govori *ružne reči* itd. Sa starijim uzrastom dece i projekcijama njihove budućnosti rodne razlike su izrazitije, pa lista najčešće navođenih poželjnih osobina za devojkice uključuje: otvorenost prema ljudima, druželjubivost, fleksibilnost, sposobnost da se načini kompromis, komunikativnost itd. Za dečake lista osobina uključuje: otvorenost, čvrst karakter, doslednost itd. Iz liste osobina koju su roditelji najčešće navodili moguće je zaključiti da se normativ o „dobroj devojkici“ pre svega bazira na potvrđivanju vrednosti žene kroz socijalne interakcije sa drugima, pri čemu je u podređenom položaju. Kao što majka iz Beograda ističe: „Za život u braku, neće uvek moći da bude ni po njenom ni onako kako ona poželi...” (majka, sss, službenica,

Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina), te se puna potvrda vrednosti dobija kroz „manje tvrdoglavosti“, a više fleksibilnosti. Norme o „dobroj devojčici“ su u narativima većine subjekata istraživanja uglavnom ispoljene preko upotrebe glagola moći, smeti, trebati itd. u potvrdnom i odričnom obliku imperativa (koji se češće izražava i u situaciji kada se govori o poželjnim osobinama devojčica). Normativ je češće izražen u negativnom obliku, odnosno rečima da devojčica nešto „ne sme“, „ne može“, „ne treba“ da uradi, te je poželjna femininost sačinjen od zabrana, a poželjna maskulinitet od ohrabrenja. Posebno, u porodicama u kojima se prvorođenost sina ističe, samim rođenjem mu se dodeljuje određena vrednost (Rajković, 2000).

„Bolje je da bude prvo dečak stariji (...) neko meni isto prirodno da muško štiti žensko, zato što je žensko tako slabiji pol.“ (otac, vss, stručnjak, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina)

Poput oca iz Beograda, i drugi očevi iz ovog obrasca navode fizičku snagu i snalažljivost kao tipično muške osobine, a devojčice vide kao nežne i nezaštićene. U ovom obrascu prvorođenost sina igra značajnu ulogu jer sa tim simboličkim prvenstvom sin postaje još snažniji i sposobniji da odbrani sestru od takođe simboličkih napada, potpuno u skladu sa narativima o ulozi oca u porodici, koji su istaknuti u prethodnom poglavlju. Stavovima u kojima su već *po svojoj prirodi* dečaci snažniji od devojčica, te su time i zaštitnici „slabijih“, potkrepljuje se održavanje stereotipne slike o devojčicama koje „ne treba“ da preispituju svet izvan poznatog i onog što im je po prirodi stvari dodeljeno. Stav o devojčicama kao o slabim i nežnim i dečacima kao o snažnim i zaštitarima nezavistan je od obrazovnog i radnog statusa većine očeva iz ovog istraživanja.

„Sažaljavanjam tu žensku decu, eto kao roditelj. (...) Razumeš da se ja trudim kao roditelj da joj dam uslove da ima dok je dete, dok je devojka... razumeš da ima sve... A, dečak opet kažem ima svoju kuću, ima sve svoje. (...) Muškarac je, snaći će se, više su muškarci snalažljiviji, može da zaradi pare... (...) Prvenstveno je taj koji mora da ima novca da izvede devojku na piće, da izade.“ (otac, Čačak, zanatska škola, pekar, ćerka 8, sin 2 godine)

Različitim oslovljavanjem ćerke i sina otac ukazuje i na različita očekivanja od dece: sin je muškarac (u trenutku izvođenja intervjua sin ima 2 godine), a ćerka – žensko dete, devojka, žensko (u trenutku izvođenja intervjua ćerka ima 8 godina). Pjer Burdje (Burdje, 2001) je smatrao da upravo porodici pripada glavna uloga u reprodukciji „muške vladavine“²⁰, jer se u njoj nameće rano iskustvo podele rada između muškaraca i žena, kao i legitimne predstave o toj podeli koje su upisane u jezik. Zaštitničkim odnosom prema ćerki, otac iz Čačka, kao i prethodno navedeni otac iz Beograda zauzimaju stav o ženama kao o slabijem polu koje su u podređenom položaju u domaćinstvu te je stoga neophodno da ih oni poštede i omoguće im optimalne uslove u porodici porekla jer će u porodici opredeljenja neminovno biti u nepovoljnom položaju.

„Volio bih da porodica po tom nekom tradicionalnom osnovu živi, zajedno otac, sin i znaš ono što se kaže u jednoj kući. (...) Taj neki muški–ženski odnos, zato volim recimo da je žena kod kuće...“ (otac, Zrenjanin, zanatska škola, moler, ćerka 10, sin 7 godina)

Različite norme za žene i muškarce u stavovima očeva iz ovog obrasca moguće je opisati i kao „privilegovani muški kodeks“ (Mladenović, 1976). Datim kodeksom se potvrđuju patrijarhalne odrednice o muškarcima koji nastavljaju tradiciju (očekivanje da sin živi u istoj kući sa svojim roditeljima) i ženama koje treba da sačuvaju svoju moralnost i čestitost spram muških normativa. Očekivanje nastavka zajedničkog života u istom domaćinstvu predstavlja zahtev za poštovanjem tradicije i predaka i na simboličkom i na praktičnom nivou. Na ovaj način se vrši „generacijski kontinuitet koji omogućava i društveni kontinuitet putem pozitivnog vrednovanja kvaliteta ličnosti generacije koja treba da dođe na mesto prethodne, čineći njenu funkcionalnu zamenu“ (Tomanović, 1993: 311–313). Pored toga, na ovaj način se onemogućava osamostaljenje potomaka i zauzimanje nekakvog drugačijeg životnog puta, te se očekuje

²⁰ Pjer Burdje govori o vladavini, a ne o moći kako bi istakao trajanje povlašćenog položaja muškaraca izvan prostora i vremena. Mušku vladavinu definiše kao blago nasilje koje je suptilno i nevidljivo i koje se najbolje vrši u svakodnevnim odnosima.

reprodukcija naučenih obrazaca u kojima rod igra vrlo važnu ulogu, budući da je sin onaj koji *nasleđuje i nastavlja*, a ćerka je „tuđa večera“ (Trebješanin, 1991).

„Ajđ muškarac da zapali, ali ti kao dama, žensko na ulici da zapali cigaretu, ja alergiju dobijam od toga. Čak kad vidim žensko na ulici i puši, meni je to skandal. (...) Muškarac je nešto drugo, ja kažem mi muškarci smo stvoreni, napravljeni da pomognemo ženama. I čovek koji shvati u životu da je to tako, ne treba da dozvoli da ga žena ponižava, nikad. (...) Ona mora njega da poštuje, njegov karakter. Jer to, em što o vama pravi jako pogrešnu sliku, to pravi i o meni i o mami.“ (otac, sss, vkv radnik, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Javnim moralnim nazorom se najčešće reguliše ponašanje žena u patrijarhalnom ustrojstvu sveta (Trebješanin, 1991). Društveni pritisak zahteva poštovanje nepisanih pravila, pri čemu se koristi osećaj krivice jer će izlazak izvan normativnih okvira ugroziti i poziciju drugih osoba u zajednici: „Jer to, em što o vama pravi jako pogrešnu sliku, to pravi i o meni i o mami.“ Ponašanje dece u skladu sa postavljenim normativom daje potvrdu o uspešnosti roditeljstva, pri čemu su restrikcije za devojčice strože postavljene nego za dečake.

„A za žensko uvek je kod nas veća sramota nego za muško, uvek je to tako zaista. Pa, ne znam, to je tako od starina ostalo (...) neka tradicija, jer je ženskom sve sramota, a muškom malo se progleda kroz prste, zaista je tako. I od malena, jednostavno, deca se ovde uče pogotovo ženska kako da se ponašaju, sad zavisi u kojoj porodici, na primer – u mojoj je bilo mnogo šta sramota...“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Patrijarhalna porodica je osnova i model društvenog poretka u kojem moralnost igra najvažniju ulogu pri čemu je moralni poredak zasnovan na apsolutnom prvenstvu muškarca u odnosu na ženu, odraslih u odnosu na decu i tome slično. Rodne razlike su najizraženije u stavovima roditelja kada se povede reč o seksualnosti dece. Seksualnost sina i seksualnost ćerke se razlikuju utoliko što se od ćerke očekuje pasivnost i potčinjenost iskazana kroz „sklanjanje“ od muških pogleda, pa bili oni očevi ili bratovljevi. S druge strane, dečak „kad se navikne od malena on sve više postaje na primer“ jer kao muškarac kreira normativ koji treba poštovati. Normativ se uspostavlja

potvrdom i povlađivanjem onih koje ga podnose, te postaje sredstvo disciplinovanja lošeg/ženskog/pasivnog od strane kulturnog/muškog/kontrolišućeg aktivnog elementa (Burdje, 2001).

Roditelji koji pripadaju ovom obrascu, svoje ideje o idealnom odgajanju dece bazirali su na sopstvenoj percepciji rizika u društvenom okruženju u kojem deca odrastaju pri čemu ističu svoje nastojanje da ih od tih rizika zaštite. Ovakav stav najbliži je konceptu „dete kao projekt“ i detecentrične porodice (Milić, 2001). Najčešći rizik koji roditelji primećuju jesu modernizacijski procesi, konkretno razvoj kompjutera i njihova uloga u životu dece jer su deca „zatvoreniija (...) što se tog društvenog života tiče.“ Roditelji teško prihvataju sve veće prisustvo tehnologije u odrastanju dece, čak i kada su svesni pozitivnih mogućnosti koje nudi. Različito viđenje upotrebe kompjutera često vodi u dodatni generacijski jaz između roditelja i dece. Očevi i majke smatraju da je upotreba tehnologija neminovna jer je informatička revolucija glavna karakteristika perioda u kom odrastaju njihovi sinovi, ali isto tako naglašavaju da tehnologije nose sa sobom i velike rizike, koje se ogledaju u negativnim posledicama po razvoj dece (najčešće se ističe količina provedenog vremena za kompjuterom umesto u igri napolju sa drugom decom). Takođe, novi rizici stavljaju pred roditelje nove zahteve u roditeljstvu sa kojima se očevi i majke koji nisu informatički pismeni teško nose. Deo nesigurnosti dolazi upravo i iz nemogućnosti kontrole ovakvih aktivnosti sinova i ćerki, jer su roditeljima nepoznate mogućnosti upotrebe tehnologija, te onda nastoje da kontrolisanjem vremena koje njihova deca provode uz kompjuter kontrolišu i njihovo ponašanje.

U poređenju sa roditeljima koji pripadaju prvom obrascu, roditelji iz drugog obrasca (ukupno dve porodice u kojima postoji jedinstvo roditelja u stavovima) idealno odgajanje dece vide kroz individualizovan pristup deci i prilagođavanje promenama koje primećuju u svom okruženju. Kategorije koje su izdvojene u analizi i koje karakterišu ovaj obrazac jesu: 1) refleksija i 2) fleksibilnost i adaptibilnost.

Prva razlika koja je uočena u poređenju sa roditeljima koji pripadaju prvom obrascu ogleda se u stavu prema informaciono–komunikacionim tehnologijama, kao

prvoj karakteristici koja ukazuje na promene okruženja, odnosno njenoj ulozi u procesu socijalizacije dece. Roditelji iz ovog obrasca su takođe svesni izazova koje tehnologije postavljaju pred njih u svakodnevnom životu, s tim da se oni nastoje prilagoditi datim promenama i iskoristiti prednosti koje savremene tehnologije donose. Najčešće je reč o očevima i majkama koji su visoko informatički pismeni ili i sami u svom radu koriste informaciono–komunikacione tehnologije.

„Ni ćerki, ni sinu ne branim da čačkaju stvari, tehniku, diraju dugmiće i sve to po kući. I to i rade na kraju krajeva. Imaju tamo laptop u sobi, igraju se oboje sa njim, sam klikće, tako da mislim da će od svih znanja koje će poneti iz ovog perioda života, mislim da će mu to biti jedno od najkorisnijih, čak i to kakav će biti u društvenim vezama.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godine)

Savremene tehnologije su u samo nekoliko porodica viđene kao sredstvo koje može pomoći u razvoju dece i posebno se ističu kao edukativni element i sadržaj za zadovoljenje viših potreba na starijem uzrastu dece.

„Ona ima svoj blogić koji smo rekli nije, nije bitno ni svaki dan da ga piše, nego tako, kad joj se desi nešto lepo (...) I, zaista, svaki put kad napiše nešto novo, vidi se napredak, koliko je pismena, koliko su rečenice onako zaokružene, koliko je to, i to nama negde znači, i njoj je to neka dobra vežba.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Dajući podršku ćerki da iskorači u javnu sferu sagovornica joj nudi dodatni prostor u kojem će na drugačiji način graditi sopstvenu individualnost. „Rušenjem krutih podela o porodičnom i javnom domenu, dezideologizuje se viđenje porodice iz dominantnog javnog diskursa“, čime se otvara i prostor za drugačije prakse roditeljstva (Ćeriman, 2017: 167). Ipak, ova porodica ispoljava familistički obrazac poimanja roditeljskih uloga u kojima je izražen model rodno segregisanih obrazaca roditeljstva (majčinstva i očinstva). Analizom celokupnih narativa roditelja iz ove porodice vidljivo je da je familistički obrazac poimanja roditeljskih uloga zasnovan na iskustvu prepoznavanja važnosti zajedništva u porodici opredeljenja i njihove specifične transformacije nasuprot iskustvu roditeljstva u porodici porekla, te u tom smislu predstavlja izvesnu modifikaciju nasleđenih porodičnih praksi. Iako je i ovaj par

profamilistički orijentisan, oni ipak demonstriraju snažan proaktivni kapacitet kojim „otvaraju“ budućnost i razvijaju strategije za dostizanje pozitivnih promena: „Nemoj pristajati na sve što ti neko kaže. (...) Negde roditelj treba da bude poligon za vežbanje isto kao u auto-školi, negde imaš, moraš imati mesto gde je to bezbedno pa sve isprobati pa onda izađeš pa voziš po ulici.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Iako je majka iz Novog Sada svesna karakteristika života u određenom socijalnom kontekstu jer „vožnja po ulici“ znači i poštovanje propisa, upućivanje na aktivno preispitivanje simboličkih granica i na njihovo otvaranje ukazuje i na mogućnosti otvaranja životnih putanja dece, izvan zacrtanih rodnih okvira. Roditelji iz ovog obrasca najčešće svedoče o kvalitetnom partnerskom odnosu u kom postoji otvorena komunikacija, međusobno uvažavanje i zajedničko donošenje odluka, te date prakse nastoje da primenjuju i u odnosima sa decom. Ovi roditelji ističu svest o dvosmernosti procesa socijalizacije, to jest da o nekim segmentima života i oni uče od svoje dece i da koriguju sopstvene stavove i roditeljske prakse uključujući u njih zaključke iz povratne sprege odnosa roditelj–dete. U ovim stavovima obuhvaćena je celina aktivnosti svakodnevnog života deteta, a ne samo neki njegovi aspekti (poput rodnosti), pa se promene u roditeljskim praksama primenjuju i sa ćerkama i sa sinovima prateći individualizovani pristup deci, odnosno prilagođavajući vaspitne prakse individualnim karakteristikama dece.

„Ko god imao dobre argumente spremna sam da promenim mišljenje i da se izvinim i da kažem da sam pogrešila. Svašta, ja ceo život učim, učim razne stvari i odrastam ponovo uz decu, učim puno stvari i od njih, da kažem. Pogotovo sad ova nova vremena i nove okolnosti i non–stop ih osluškujem, non–stop pokušavam da ih nađem negde, da ih uhvatim... Ne da budem ja ta koja je u trendu, ali prosto da ih pratim.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Roditelji koji su svesni dvosmernosti procesa socijalizacije, više *osluškju* svoju decu i ostavljaju prostor za ostvarenje „stalno otvorene budućnosti“ (Bobić, Stanojević, 2014). Ovakav stav je na tragu procesa koji karakterišu modernu porodicu, prvenstveno stoga što su i sagovornica i njen suprug spremni da preispitaju svoja viđenja i prakse roditeljstva i da ih prilagode novim zahtevima koji se pred njih stavljaju, a koji potiču iz

promena koje dolaze iz okruženja. U odnosu na druge roditelje iz uzorka ova dva roditeljska para su spremni da sagledaju pojedinačne aspekte roditeljstva i detinjstva, odnosno celinu aktivnosti i interakcija u svakodnevnom životu dece te da spram toga naprave korekcije u sopstvenim vaspitnim praksama. Ovakav nalaz je u skladu sa rezultatima ranijih istraživanja koja pokazuju da su roditelji koji praktikuju demokratski vaspitni stil više upoznati sa potrebama deteta, da ga podržavaju u različitim nastojanjima uz jasno definisane granice, te da time čine okvir koji detetu dozvoljava razvoj potencijala, a ne nametanje unapred zadatih okvira (Petrović-Piorkowska, 1990; 1991), kao i da idu izvan rodnih određenja dece u nastojanju da razviju njihove percepirane potencijale u društvu koje se ubrzano menja.

„Zaista niko od nas nije mogao da pretpostavi šta će biti... Nemam pojma, tako da ne znam na kraju ni njih dvoje šta će biti, samo ne bih volela da budu, eto, da mogu da žive od svog rada i da to naravno ne bude nelegalno. Mada mislim da neće. Ipak usvajaju neke vrednosti od nas i znam da... ma verujem da neće raditi ništa nelegalno kol'ko god da je ludačko društvo u kome živimo...“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Kada je reč o poželjnim osobinama dece, roditelji iz ove dve porodice više *osluškuju* svoju decu i ostavljaju prostor za ostvarenje „stalno otvorene budućnosti“ (Bobić, Stanojević, 2014). Stav majke iz Novog Sada to pokazuje time što ne postulira individualni identitet (pa bio on i rodni) kao sadržajno određenu datost, već prepušta deci da sami odaberu vlastitu koncepciju „dobrog života“. Budući da svoju decu prate, u ovim porodicama nema tabu tema već se komunikacija smatra veoma bitnim elementom za razvoj deteta i njegove ličnosti, što je posebno izraženo u primeru porodice iz Novog Sada budući da je reč o dvojezičnom, mešovitom braku. Obe porodice ističu da u njihovom domaćinstvu ne postoje tabu teme, ali u situacijama kada primećuju da njihova deca imaju nelagodu da razgovaraju sa njima o određenoj temi zbog stida, pribegavaju da im kroz književna dela predoče mogućnosti informisanja o datom pitanju, te da im na taj način omoguće podršku razvojnosti. Istraživanje nije obuhvatilo razgovor sa decom, ali bismo po obavljenom intervjuu sa roditeljima koristili priliku da u neformalnom razgovoru sa decom čujemo više o njihovim interesovanjima, omiljenim igračkama, knjigama ili slikovnicama i omiljenom kutku u kući/stanu. Desetogodišnja

devojčica iz porodice u Novom Sadu nam je tom prilikom pokazala svoju omiljenu knjigu koju je dobila od majke. Knjiga napisana na mađarskom jeziku nosi naziv „Na koga liči ovo dete?“. Devojčica nam je objasnila da je u knjizi reč o detetu koje dobija pohvale od ukućana ukoliko je nešto dobro uradilo. Pohvale u tim situacijama uvek idu u pravcu poređenja sa roditeljima koji smatraju da je baš zahvaljujući tome što dete ima isti set osobina kao i oni, upravo to razlog dobrog vladanja. Međutim, kada dete nešto zgreši, ukućani prebacuju krivicu na druge i govore da je dete takvo jer ga je ta druga osoba pogrešno (na)učila²¹. Kroz ovaj poklon, majka iz Novog Sada je zapravo izvršila dezideologizaciju roditeljstva budući da je raščinjavanjem vaspitnih praksi otvorila ćerki prostor za aktivno učešće u procesu socijalizacije, čime je omogućeno potencijalno preusmeravanje procesa u pravcu transformacije nasleđenih obrazaca roditeljstva, kao i rodno određenih normativa o „dobrom detetu“.

Iako sam u odgovorima subjekata istraživanja detektovala uticaj efekta socijalne poželjnosti pri odgovaranju na pitanja o idealnom vaspitavanju dece (sinova i ćerki) i efektima takvog vaspitavanja, ipak je bilo moguće iz kasnijeg toka intervjua identifikovati glavne razlike u normativima očeva i majki o „dobrom dečaku“ i „dobroj devojčici“. Pitanja koja su prouzrokovala ove razlike odnosila su se na pitanja o sramoti, poželjnim i nepoželjnim osobinama dečaka i devojčica, kao i o seksualnosti dece, pri čemu se glavna diferencijacija normativa „dobar dečak“ u odnosu na normativ „dobra devojčica“ događa na liniji aktivno/pasivno i smelo/moralno. Iako je u ovom potpoglavlju tek otvoreno pitanje o normativu „dobrog dečaka“, moguće je uvideti njegovu modifikaciju koja je u vezi sa teorijskom pretpostavkom o stavu roditelja prema percepiranim promenama u društvu. Naime, u porodicama u kojima postoji konsenzus roditelja u otporu prema promenama, iskazanom preko koncepata „dete kao projekt“ i detecentrična porodica, normativ „dobar dečak“ uključuje stavove u kojima je vidljiva reprodukcija patrijarhalne matrice, dok u porodicama u kojima je vidljivo razvijanje novih odgovora na percepirane društvene promene može se govoriti o stvaranju

²¹ Beleška sa terena.

konsezualnog porodičnog etosa o rodnosti u pravcu rodno egalitarnih praksi koje vode i detradicionalizaciji normativa „dobar dečak“.

Ovu pretpostavku ću detaljnije proveriti u narednom poglavlju.

7.1 Porodične prakse i prikazivanja

U ovom poglavlju analizu usmeravam na porodične prakse i prikazivanja, odnosno na sve ono što članovi i članice porodice čine, na njihove međusobne odnose i na načine na koje *prikazuju* drugima svoje prakse. Zbog kvalitativnog pristupa koji koristim u ovom istraživanju, vaspitne prakse analiziram preko dimenzija čija se interpretacija i operacionalizacija, na prvom mestu, oslanja na kvalitativne podatke, a budući da je reč o analizi konstrukcije rodnosti dečaka u procesu porodične socijalizacije odabrane su dve dimenzije najznačajnije za konstrukciju maskuliniteta i feminiteta, o čemu je već bilo reči u teorijskom delu rada. Tako analiza vaspitnih praksi obuhvata dve dimenzije: dimenziju brige i dimenziju kontrole. Kontrola obuhvata podatke o: disciplinovanju (kažnjavanju i nagrađivanju) deteta i samostalnosti deteta. Briga i nega dece obuhvata podatke o: zajedničkim aktivnostima roditelja i dece, roditeljskom poznavanju deteta, roditeljskom iskazivanju emocija u odnosima sa detetom i njihovoj komunikaciji. Ove podatke pratiće analiza načina na koje roditelji drugima prikazuju svoje prakse, odnosno načina na koje drugima objašnjavaju i pravdaju svoje postupke dajući im određena značenja. Prvo iznosim i interpretiram podatke po ove dve dimenzije dobijene stalnim uporednim metodom iz intervjua sa majkama, a zatim i iz intervjua sa očevima. U zaključnim razmatranjima nakon oba potpoglavlja interpretiram nalaze upoređujući majke i očeve, te njihove relacije sa sinovima u procesu rodne socijalizacije.

7.1.1 Briga

Brigu u ovom radu sagledavam kao celokupno bavljenje roditelja detetom koja ima sledeće poddimenzije: zajedničke aktivnosti, komunikaciju, bliskost sa detetom i poznavanje deteta. Zajedničke aktivnosti posmatram preko zajedničke igre roditelja i dece i drugih aktivnosti tokom zajedničkog provođenja vremena. Komunikaciju u ovom delu analize posmatram preko opšteg ohrabrivanja verbalizacije, kao i tema o kojima roditelji razgovaraju sa decom. Bliskost posmatram preko analize situacija u kojima se

dete u nevolji obraća roditelju, kao i načine reagovanja roditelja i deteta u tim situacijama. Sa bliskošću je povezano poznavanje deteta jer očekujem da je mogućnost rekonstrukcije svakodnevice deteta i poznavanje osobina deteta takođe pokazatelj bliskosti. Radi preglednosti analize prvo ću ove dimenzije prikazati preko odnosa majke sa decom (odvojeno sinom i ćerkom), a zatim odnosa oca sa decom (odvojeno sa sinom i ćerkom).

7.1.1.2 Zajedničke aktivnosti majki i sinova

U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) aktivno/pasivno i 2) dihotomija privatno/javno koje najviše odgovaraju konceptu „dobre majke“ koja je zadužena za poslove u okviru domaćinstva i ima ekspresivnu funkciju u porodici, kao što je već prikazano u prethodnim segmentima analize. Zajedničke aktivnosti majki sa sinovima zavise prvenstveno od uzrasta deteta. Što je sin mlađi to su zastupljenije aktivnosti koje se tiču razvoja motorike ili jednostavnog zabavljanja deteta, dok se na starijem uzrastu uključuju i druge aktivnosti, poput zajedničkog učenja: „Da, trogodišnji sin, onda on odma' kreće u akciju pošto je baš hiperaktivno dete, traži da jede, da se igra, gledamo crtaće.“ (majka, Beograd, sss, frizerka, ćerka 9, sin 3, sin 0.8 godina)

Na nižem uzrastu dece nastoje se zadovoljiti osnovne potrebe deteta, s tim da visoko obrazovane majke koje žive u urbanim sredinama i obavljaju službeničke ili stručnjačke delatnosti nastoje i da u zajedničkim aktivnostima prate potrebe sinova i u skladu sa tim osmišljavaju aktivnosti koje će ići u pravcu njihovog zadovoljenja: „Što se tiče sina konkretno najviše aktivnosti u poslednje vreme pogotovo što je sad dosta izostajao iz škole (...) onda to gledam da maksimalno se posvećujemo školi, vežbanju, učenju, domaćem.“ (majka, Beograd, sss, trgovkinja, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Na starijem uzrastu dece, zajedničke aktivnosti majki sa sinovima podrazumevaju i potrebe višeg reda, odnosno pre svega podršku koja će im pomoći u obavljanju određenih aktivnosti, kao i u individualnom razvoju. Ove aktivnosti su nezavisno od uzrasta sina rodno određene jer se najčešće dešavaju u okviru domaćinstva budući da to majkama omogućava da paralelno obavljaju poslove u privatnoj sferi. Uz

to, većina sagovornica svedoči da ne samo da nisu u mogućnosti da vreme sa sinom provode van kuće/stana, već da nisu ni vešte u aktivnostima koje su zanimljive dečacima (kao što su različiti sportovi). Ovakve nalaze potvrđuju i rezultati drugih istraživanja (Tomanović-Mihajlović, 1997; Milić et al, 2010c) koji ukazuju da očevi provode vreme sa decom u slobodnim aktivnostima (igri), dok se majke bave zahtevnijim aktivnostima staranja i brige o detetu i odgovaraju konceptima „dobre majke“ i „dobrog oca“ koji su prikazani u ovoj analizi.

Aktivnosti koje majke obavljaju sa sinovima najčešće ostaju u okviru rodno stereotipnih određenja, kao što svedoči majka iz Beograda: „Čitamo knjige. On obožava da čita knjige. (...) Voli on istorijske, vitezovi, čarobnjaštvo, mitologije, sve zna to.“ (majka, Beograd, sss, referent, sin 7, ćerka 4 godine)

Knjige za dečake obuhvataju teme u kojima se oni mogu identifikovati sa vitezovima, ratnicima ili čarobnjacima, odnosno muškarcima koji su snažni, hrabri ili moćni. Ukoliko nije reč o takvim junacima onda im se plasiraju dečaci sanjari, koji nikada neće odrasti i kojima će različite „ludosti“ uvek biti dozvoljene: „On strašno voli knjige isto i ono to baš od malena. (...) I legne uveče i onda moramo da stavimo knjigu pored jastuka da on spava sa „Petrom Panom“ i tako poslednjih dana... (...) Ja kažem već se plašim (smeh) zatvaramo prozore...“ (majka, Beograd, sss, trgovkinja, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Čitanje knjiga je zastupljeno u većini porodica, bilo pred spavanje ili tokom dana kao zajednička aktivnost majki i sinova. Rodno očitavanje ove aktivnosti vidljivo je i u njenom pasivnom karakteru, koji stoji nasuprot aktivnim igrama koje sinovi imaju sa očevima (kao što je sport koji se odigrava napolju kao što navodi sagovornica iz Zrenjanina). Ovakva rodna diferencijacija na liniji je dualizama priroda/kultura, odnosno unutra/spolja i svedoči o rodno jasno odvojenim sferama (Papić, 1997). Čitanje knjiga je najmanje zastupljeno kod majki sa završenom osnovnom školom koje žive u ruralnim oblastima, a najzastupljenije je kod visokoobrazovanih majki iz urbanih sredina. Ovakva podela u skladu je sa klasno-slojnim razlikama majki što je ranije potvrđeno u istraživanjima radničkih porodica i porodica koje pripadaju srednjem sloju u našoj zemlji (Tomanović-Mihajlović, 1997, Milić et al., 2010). Likovi o kojima se govori u knjigama ili filmovima koje majke gledaju sa sinovima omogućavaju

identifikaciju sa figurama dečaka koji su samostalni i nestalni, te majke primećuju da se ove osobine često preslikavaju u ponašanju sinova, kao što navodi majka iz Beograda, koja je zabrinuta da bi njen sin mogao da se povredi želeći da imitira junaka iz priče. Detetu se na ovaj način prikazuje „uzor za ugledanje koji je od ogromnog značaja za socijalizaciju s obzirom da ličnost junaka svojim osobinama i postupcima upečatljivo i jasno pokazuje kakvo bi ono trebalo da bude“ (Trebješanin, 1991: 342).

U porodicama u kojima postoji jasna rodna podela sfera, majke navode da češće provode vreme sa ćerkama, a da su sinovi sa ocem, kao i da to određuje i sadržaj zajedničkih aktivnosti: „Pa, retko kad izađemo samo ja i sin, on više izlazi sa ocem zato što vole ribe, pecanje... (...) a nama dvema je to dosadno, mi onda ostanemo kući i gledamo neku seriju...“ (majka, Novi Pazar, sss, agent prodaje, sin 10, ćerka 8 godina)

Odgovor majke iz Novog Pazara u skladu je sa podelom nadležnosti muškaraca i žena, odnosno podelom na javno i privatno u delovanju roditelja, te se kroz zajedničke aktivnosti sa decom reprodukuju obrasci o rodno odeljenim ulogama u porodici. Kao što je već rečeno, majke retko provode vreme sa sinovima izvan domaćinstva, već ove aktivnosti preuzimaju očevi. Očevi sa sinovima najčešće aktivno provode vreme (u sportskim aktivnostima, obavljanju različitih zaduženja izvan kuće itd.) dok prema svedočenjima većine majki, njihove aktivnosti sa ćerkama podrazumevaju pasivno provođenje vremena (u gledanju serija, čitanju knjiga itd.).

Kada je reč o aktivnostima sa sinom koje se događaju izvan domaćinstva, i druge sagovornice iz uzorka, poput majke iz Beograda, svedoče da takve radnje najčešće obuhvataju sadržaje koji su karakteristični za svakodnevni život majki, kao što je kupovina potrepština: „Kad imamo nekad slobodnog vremena, nekad idemo do grada. Uglavnom, ja volim da ih šetam po gradu, a oni nisu baš ljubitelji mnogo (...) tako kao prava žena po prodavnicama, što njima nije nešto zanimljivo mnogo, ali eto to je neki moj užitak.“ (majka, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Ovakva postavka u skladu je sa optimizacijom vremena, odnosno majke nastoje da zajedničko vreme sa sinovima iskoriste za obavljanje sopstvenih svakodnevni zaduženja. U porodicama u kojima žene svedoče o opterećenosti obavezama u domaćinstvu dečje potrebe uopšte nisu u prvom planu kada se planiraju zajedničke aktivnosti sa sinom. Majke koje su opterećene obavezama u domaćinstvu, pri čemu je

najteža pozicija majki iz proširenih porodica, zbog nedostatka slobodnog vremena najčešće nastoje da i sinove uključe u obavljanje kućevnih poslova, te ove aktivnosti najčešće podrazumevaju pomoć majkama u iznošenju smeća, usisavanju i slično: „Ako ja kuvam ručak on mora da stoji pored mene i da mi pomaže i ako (smeh) mi užasno smeta. Ako perem sudove ili pakujem sudove u mašinu on mora isto da ih stavlja, ako ih vadim onda on mora da ih vadi. Ako skupljam veš mora i on da bude sa mnom. Ako palim mašinu sa vešom mora on to da radi.“ (majka, Beograd, sss, frizerka, ćerka 9, sin 3, sin 0.8 godina)

Budući da je reč o zaduženjima koje majke obavljaju u domaćinstvu, pomoć sinova podrazumeva obavljanje rodno atipičnih aktivnosti, to jest aktivnosti koje su u datom domaćinstvu viđene kao zaduženja koje očevi ne treba i uopšte ni ne sprovode. Iako primarni motiv za ovakvu postavku nije promena rodno tipičnih porodičnih praksi, uvođenjem sinova u zaduženja u domaćinstvu majke potencijalno otvaraju prostor za njihovu transformaciju. Uporednom analizom atipičnih slučajeva u ovom istraživanju utvrđeno je da je još jedna dimenzija izuzetno značajna za obavljanje zajedničkih rodno atipičnih aktivnosti, a reč je o prvorodenosti sina.

„Moderatorka: Vidim da stariji sin ima i zaduženja oko mlađeg.

Odgovor: Pa da (...) u principu oko njega umeju sve. U principu znači, i to vole, vole sve i umeju da ga presvlače, on im je kao igračka im dođe.“ (majka, Beograd, sss, trgovkinja, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Iako su aktivnosti u domaćinstvu, a posebno aktivnosti nege i brige o deci percepirane kao aktivnosti koje treba da obavljaju i koje najčešće i obavljaju žene, u skladu sa konceptom „dobre majke“ prikazanim u ovom radu, do promena u praksi dolazi usled toga što zajedničko provođenje vremena majki i sinova podrazumeva aktivnosti u kojima žene provode najviše vremena. Majka dva sina i ćerke iz Beograda svedoči da do promena u porodičnim praksama dolazi pod uticajem prvorodenosti jer najstariji sin preuzima deo obaveza oko mlađe dece. Iz ovih aktivnosti nije izuzeta ni ćerka, ali je značajan podatak da najstariji sin vodi računa i o sestri i o mlađem bratu, što nije obrnut slučaj. U porodicama iz uzorka u kojima majke navode da su prvorodeni sinovi uključeni u aktivnosti nege i brige mlađe dece postoji i dogovor oko podele

obaveza u domaćinstvu između očeva i majki. Pretpostavka je da očevi daju pozitivan primer svojim sinovima, te da oni lakše prihvataju zaduženja u domaćinstvu ili ih čak i samoinicijativno preuzimaju (Cunningham, 2001: 197–198). Navedeno pitanje će biti detaljnije obrađeno u poglavlju o porodičnim odnosima.

7.1.1.2 Komunikacija majki i sinova

Majke komunikaciju vide kao sredstvo kojim se može postići bolji efekat u socijalizaciji nego kažnjavanjem ili drugim disciplinskim postupcima. Isto tako, smatraju da je komunikacija način da se deci pomogne u odrastanju, bilo davanjem saveta ili upućivanjem u različite situacije tokom njihovog odrastanja. Kategorije koje su izdvojene u ovom segmentu analize jesu: 1) zatvorenost komunikacije u okvir porodice što najviše odgovara konceptu familizma prema kojem je porodica jezgro u kojem pojedinac dobija podršku i zaštitu od opasnosti koje vrebaju iz šireg okruženja, ali viđenjem porodice kao „utočišta“ u haotičnom društvu (Milić, 2001) što ukazuje i na svojevrsan otpor prema promenama i 2) emotivna toplina koja najviše odgovara konceptu *dobre majke* koja ima ekspresivnu ulogu u porodici, odnosno razume decu i pruža im podršku u rešavanju problema tokom odrastanja.

Najčešća strategija majki za preveniranje negativnih ponašanja dece jeste razgovor i pokušaj objašnjenja da određeno ponašanje deteta nije dobro: „Mnogo mnogo bolje deca sazrevaju kad se više priča nego kad se više više bije, kažnjava i to.“ (majka, Zrenjanin, sss, nezaposlena, ćerka 10, sin 7 godina)

U skladu s tim, u situaciji kada dete nije nešto dobro uradilo, majke najčešće koriste verbalne grdnje i zabrane kao restriktivnu meru. Tek u nekoliko intervjuua se fizičko kažnjavanje pojavljuje kao sredstvo disciplinovanja u procesu socijalizacije i zastupljeno je kod sagovornica niskog obrazovnog nivoa koje žive u ruralnim područjima, o čemu će biti više reči u segmentu o kažnjavanju. Ovakav nalaz u saglasju je sa rezultatima novijeg istraživanja sprovedenog u Republici Srpskoj (Babović et al., 2016: 24) u kojem je uočeno da majke sve mere disciplinovanja primenjuju intenzivnije od očeva, osim teškog fizičkog kažnjavanja. Ovakav nalaz bi mogao biti dokaz o zastupljenosti koncepta „dobrog oca“ u vaspitnim praksama majki, budući da je otac onaj koji kažnjava i disciplinuje ostale članove porodice; on je „džin“, snažni muškarac.

Majke ohrabruju verbalizaciju sinova i smatraju da je iskrenost osnova za dobru komunikaciju roditelja i dece: „S detetom treba svaki dan pričati i razgovarati sa

detetom o životu o svemu šta ga očekuje.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

U ovoj komunikaciji majke iskazuju emotivnu podršku i brigu o dobrobiti dece koju bi da zaštite od rizika koji im se mogu dogoditi „u životu“.

„Jer uvek ta komunikacija kad ide među ljude je njemu problem. Ja kažem: e, sad da vidimo ko će biti tamo, biće ovaj, onaj pokazaće ti nešto na računaru, ti sigurno to ne znaš, onda ti slobodno pitaj njega šta te interesuje, ti otiđi tamo u sobu kod njega...“ (majka, sss, službenica, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Razgovorom i predočavanjem različitih situacija iz svakodnevnog života, majke žele da pripreme sinove na nove situacije kako bi im dali dodatnu podršku u odrastanju. Majka iz Čačka navodi da sa svojim sinom ide „korak po korak“ i nastoji da razvije njegove komunikacijske veštine pružajući mu konstantnu podršku jer smatra da bi mu to moglo pomoći u svakodnevnim odnosima sa drugim ljudima iz okruženja, ali i da bi moglo dodatno razviti njegovu ličnost.

Budući da komunikaciju vide kao bitan element u iskazivanju podrške sinovima, ali i kao disciplinsko sredstvo, majke otvorenu komunikaciju sa sinovima vide kao glavni pokazatelj kvaliteta odnosa roditelj–dete i ovaj parametar procene koriste bez obzira na uzrast deteta.

„Desilo se možda jednom ili dva puta, sin, ja bih to pre pripisala da nije imao snage da kaže, jednom za dvojku, jednom za jedinicu. (...) I da, rekla sam mu, naravno, da to prećutkivanje me poražava još više od loše ocene.“ (majka, sss, službenica, Čačak, sss, magacioner, ćerka 12, sin 11 godina)

Otvorena komunikacija je istovremeno i sredstvo kojim se nastoji unaprediti odnos majke i sina, kako navodi sagovornica iz Čačka, ali i sredstvo kontrole, budući da se konstantnim zahtevom za iskrenošću i transparentnošću može vršiti kontrola ponašanja deteta. Dimenzija kontrole se tako pokazuje veoma značajnom u konstrukciji poželjnog maskuliniteta kroz vaspitne prakse majki. Kada je reč o otvorenosti komunikacije, prema tabu temama koje postoje u pojedinim porodicama, a najčešće je reč o seksualnosti, zaključujem da ona zavisi od generalne atmosfere u porodici, pre

svega od partnerskih odnosa roditelja. Naime, ukoliko roditelji imaju međusobnu otvorenu komunikaciju, onda će i razgovori sa decom imati otvoren karakter i obratno. Najveća zatvorenost komunikacije, kao i njena rodna određenost vidljiva je u razgovorima o seksualnosti dece, te majke naglašavaju da očevi razgovaraju o ovoj temi sa sinovima, a one sa ćerkama. Već je ranije bilo reči o važnosti „muških priča“ za konstrukciju maskuliniteta (Tuzin, 2004), a u istraživanju vaspitnih praksi roditelja koje utiču na formiranje rodnog identiteta, Kejn (Kane, 2009) tvrdi da su roditelji svesni sopstvenog uticaja i da čak aktivno delaju u pravcu postavljanja jasnih granica maskulino/feminino kada je reč o seksualnosti, emocionalnoj distanci i izgledu, uključujući i komunikaciju o tome. Na ovaj način se reprodukuje stereotipna podela rodova u porodici i doprinosi tabuizaciji seksualnosti, a sa njom i drugih oblasti značajnih za rodnu socijalizaciju.

Komunikacija majke i sina ima i funkciju podrške, kao i iskazivanja emotivne privrženosti: „I ako imate neko pitanje, ne znate nešto, i ne samo sad, tako sam i rekla i kad porastete (...) uvek dođite kod nas i da pitate i da rešimo, da probamo zajedno da rešimo.“ (majka, Novi Sad, viša škola, vaspitačica, ćerka 6, sin 5 godina)

Poput majke iz Novog Sada i druge majke iskazuju stav prema kojem je savetodavna podrška porodice od presudnog značaja za dete, ističući da će jedino u porodici dobiti iskren savet i pomoć u rešavanju problema, a ne od druga, komšije ili ljudi iz okruženja. Ovakav stav najviše odgovara ideologiji familizma prema kojem je porodica jedino utočište i spas u društvu punom opasnosti, ali i vid otpora prema promenama koje se dešavaju u savremenom društvu (Bek, 2001). Majke najčešće ističu da bi poveravanje sinova ljudima izvan porodične zajednice shvatile kao nedostatak poverenja u podršku članova i članica porodice, kao i da bi bile razočarane zbog toga. Komunikaciju izvan porodice o problemima sa kojima se susreću karakterišu i kao naivnost budući da bi ljudi kojima se sinovi poveravaju mogli da zloupotrebe ta saznanja, čime se dodatno potvrđuje zaključak da majke svet izvan porodice vide kao neprijateljski i ugrožavajući, a porodičnu grupu kao jedinu stabilnu osnovu za razvoj pojedinca (Milić, 2001). Ovakav stav ukazuje na poimanje deteta kao „projekta“ koje treba sačuvati i pripremiti za funkcionalan život u društvu.

Uporednom analizom narativa roditelja, izdvajam dvojezične i etnički mešovite porodice kao atipični slučaj, budući da se u njima komunikacija vidi i kao sredstvo rasta i razvoja dece na intelektualnom nivou, ali i kao učenje o kulturološkim posebnostima koje članove i članice porodice otvara za promišljanje različitosti, kao i za otvorenost prema zajednici.

„Možda bih istakla tu dvojezičnost (...) čak i sin sad koji je tako mali sad i on već počeo da jako dobro razaznaje koji je koji jezik. (...) Zato što mislim da se deca obogaćuju time na razne načine to je jedna vrsta obrazovanja, razvijanja i fonda i jezičkog i nekih opet i neuroloških, opet fizički je l' i razvoj vrlo moguć. Te sinapse koje se u mozgu prave zbog dvojezičnosti su bitne kasnije u životu...“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Pored značaja koju dvojezičnost ima za razvoj neuroloških funkcija, majka iz Novog Sada ističe i značaj jezika za učenje o kulturološkim specifičnostima mešovitim porodica u određenom društvenom kontekstu. Sve majke iz porodica koje pripadaju jezičkim manjinskim grupama naglašavaju važnost poznavanja kulturoloških specifičnosti većinske zajednice, ali i usvajanja obrazaca manjinske kulture kojoj njihova deca takođe pripadaju: „zato što mislim da se deca obogaćuju time na razne načine to je jedna vrsta obrazovanja“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina).

Ovakav stav pre svega odlikuje inkluzivnost koja upućuje na otvorenost kako manjinske grupe ka društvu, tako i shvatanja da se time obogaćuje i data manjinska grupa, kao i društvo samo. Dato poimanje je potpuno suprotno stavu ugroženosti u haotičnom društvu koji je vidljiv u prethodno iznetom stavu druge majke iz Novog Sada i ukazuje na izvesnu otvorenost ka promenama do kojih dolazi u međuodnosu sa društvenom sredinom.

„Ja sam već kad sam počela u vrtić da idem ja sam znala srpski. Razumela sam par stvari pošto sam se igrala sa srpskom decom, a ovde sad u našoj ulici, a ne samo u našoj ulici nego uopšte u selu ne da se ne mešaju, nego deca se više ne igraju tako na ulicama kao što smo mi pre trideset godina igrali.“ (majka, Novi Sad, sss, novinarka, sin 5, ćerka 3 godine)

Kulturološke različitosti koje postoje u osnovi ovih porodica pokazuju se bitnom dimenzijom za otvorenost prema drugima, kao i za preispitivanje zadatih društvenih normi, te otvaraju prostor za emancipatorski pristup u odnosu sa decom, kako dečacima, tako i devojčicama i povezani su sa stavom prema uočenim promenama u društvenom okruženju.

7.1.1.3 Bliskost majki i sinova i poznavanje deteta

Majke navode da im se sinovi obraćaju tražeći savet u situacijama koje su im emotivno opterećujuće, kao i da to češće očekuju od njih nego od očeva. Takođe, neke majke smatraju da je to i put kojim se zbližavaju sa svojom decom i pomažu im da usvoje određene vrednosti. U ovoj fazi analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) porodična podrška, koja najviše odgovara konceptu familizma i 2) emotivna toplina koja najviše odgovara konceptu *dobre majke* koja je primarni roditelj u porodici i zadužena je za izražavanje podrške i ljubavi deci, a osnova ovakve uloge majke nalazi se u prirodnoj povezanosti majke sa detetom, kao što je izloženo u ranijim poglavljima analize.

Majke smatraju da je izražavanje nežnosti sa decom važno za uspostavljanje njihovog međusobnog odnosa: „Prosto zbog razvijanja odnosa sa detetom. (...) Smatram da na taj način i oni uče sutra kad budu imali decu. Da na taj način znači razvijaju znači tu neku prisnost i uopšte kontakt znači da... imaju taj neki otvoreni odnos sa roditeljima. (...) Na prvom mestu... po meni neki zdrav odnos.“ (majka, Beograd, sss, trgovkinja, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Na ovaj način se ističe i važnost dobrih odnosa u porodičnom domenu i njegova reprodukcija u narednoj generaciji, te je i u ovom segmentu intervjua familistička ideologija istaknuta kao značajan element vrednosti koje se u procesu porodične socijalizacije nastoje preneti na decu (i ćerke i sinove), pri čemu je heteronormativnost ponovo istaknuta preko naglašavanja „zdravog odnosa“, koji će sinovi i ćerke jednog dana imati sa svojom decom i partnerima.

Majke najčešće navode da je podrška koju daju sinovima primarno psihološke i savetodavne prirode i da im je neophodna za razvoj zrele i samostalne ličnosti.

„Danas je recimo došao – tako me i budio da me pita kako se majica slaže, jer mu je to nešto zasmetalo kako je to u ormaru sklonjeno, pa je on onda to izvukao i pokušavao da složi, pa mu se nije dopalo, pa je onda došao da me probudi da me pita kako to da uradi. (...) Onda sam ga ja zamolila prvo da proba on sam, pa da ja vidimo kako će to uspeti. I on je poslagaio majicu kako je on mislio da bi trebalo i bio zadovoljan time. Tako da ja

to nisam ispravljala. Naravno da ne liči uopšte na ono kako mi to radimo, ali mi nije smetalo prosto, izgledalo je uredno složeno i on je to odneo u svoj orman i eno sad tamo stoji.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Visokoobrazovane majke i majke na službeničkim i stručnjačkim pozicijama iz urbanih sredina u pružanju podrške sinovima nastoje da razviju njihovu samostalnost, bez obzira na uzrast dece, dok samostalnost uopšte nije zastupljena u narativima nižeobrazovanih majki iz ruralnih oblasti koje se u iskazivanju bliskosti sa sinovima zadržavaju na pružanju utehe i iskazivanju afektivnosti. Ovakav nalaz je ponovo u skladu sa drugim istraživanjima porodica u Srbiji u klasno-slojnom ključu (Tomanović-Mihajlović, 1997; Milić et al., 2010c).

Majke smatraju da je razmena nežnosti sa decom važna za uspostavljanje kvalitetnih međusobnih odnosa: „Isto tako primećujem, na primer, da nekako imam više odnosa sa sinom nego sa ćerkom, ali volim ih isto. (...) Ali, kažem, nikad ona nije došla, k'o da je zatvorenija, neće da pokazuje ljubav prema meni. (...) Dok mali hoće. Svaki put kad dođem kući: jao, mama, da te ljubim i tako.“ (majka, Zrenjanin, sss, knjigovođa, ćerka 10, sin 7 godina)

Majka iz Zrenjanina reaguje na razliku u senzibilitetu koji postoji između ćerke i sina očekujući da je devojčica otvorenija od dečaka, te je zbunjuje obrnuta situacija. Ovakav stav u skladu je sa konceptom „dobre devojčice“ koja je nežna i osećajna, za razliku od „dobrog dečaka“ koji je zatvoren kada je u pitanju iskazivanje emocija. Preko ove situacije majka takođe problematizuje mogućnost međusobnog iskazivanja ljubavi sa ćerkom. Poput majke iz Zrenjanina i druge majke iz uzorka smatraju da se bliskost majke i dece pre svega iskazuje preko uzajamne fizičke bliskosti. Kako sve majke iz uzorka naglašavaju da se bliskost majke i dece razvija još u periodu trudnoće kada su dete i majka bili telesno povezani, zaključujem da se stoga telo i prirodna povezanost majke sa decom (Papić, 1997) pojavljuju kao značajni i u kasnijem izražavanju bliskosti majke i dece (podjednako sinova i ćerki).

Kada je reč o samostalnosti sina, majka iz Čačka nastoji da razvije ovu stranu ličnosti sina izlažući ga situacijama koje od njega zahtevaju izlazak iz zone komfora: „On sigurno će dobiti na sigurnosti sopstvenoj jer zatvorenost jeste jednako nesigurnost.

Često kad razgovaram s njim kažem: ništa se ne boj, da uvek smo tu da ti pomognemo, da ti se nađemo u bilo kojoj situaciji, ništa se ne boj.“ (majka, sss, službenica Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Vaspitni cilj u ovoj situaciji je razvoj otvorenije ličnosti deteta za koju majka smatra da bi mu olakšala svakodnevni život. U ovoj situaciji dete se vidi kao projekt pri čemu se društvene okolnosti ne vide kao ugrožavajuće već se percipiraju kao izazovne za odrastanje dečaka, pa je neophodno razvijanja novih veština i prilagođavanja kako bi se odgovorilo na izazov. Za razliku od majki koje sinove žele da zaštite od života u društvu u kom vrebaju rizici, majka iz Čačka nastoji da razvije kompetentniju dejstvenost kod sina preko koje potvrđuje i uspešnost sopstvenih vaspitnih praksi, ali i sebe kao roditelja (Milić, 2001; Tomanović-Mihajlović, 1997).

U svom nastojanju, pruža sinu otvorenu podršku istovremeno očekujući od njega da deo aktivnosti sam sprovede. Ovakva praksa primetna je kod majki koje imaju otvorenu komunikaciju sa sinovima, poznaju njihove osobine i potrebe i svoje vaspitne prakse prilagođavaju novonastalim situacijama. To su majke koje „oslušuju“ svoje dete i koje koriguju sopstvene vaspitne prakse u dvosmernoj relaciji sa sinovima.

Majke iz uzorka navode različite situacije u kojima im se sinovi obraćaju za pomoć i te situacije idu od primera iz svakodnevnog života u domaćinstvu, poput situacije majke iz Novog Sada kojoj sin traži pomoć za slaganje odeće u ormar, pa do traženja pomoći u situacijama nasilja o kojima je nekoliko majki svedočilo tokom intervjua.

„On je njega maltretirao u vrtiću do te mere da mu je... (...) Krio mu garderobu, udarao ga, maltretirao ga, stvarno nam je taj dečak bio noćna mora, nismo znali šta ćemo više sa njim.“ (majka, Beograd, sss, referent, sin 7, ćerka 4 godine)

Majke smatraju da se sinovi češće njima obraćaju za pomoć nego očevima, a razlog za to većina ispitanica nalazi u izgrađenijem emotivnom odnosu majke i sina jer muškarci nisu u stanju da pokažu emocije na isti način kao majka. Takvu situaciju pravdaju prirodnom povezanošću majke i deteta, koja nastaje još u trudnoći, kao i sposobnošću žena da pokažu emocije bolje od muškaraca.

„Moderatorka: A, kako to da je sin Vama rekao za to?

Odgovor: Zato što sam ja nekako slobodnija od muža, znači pogotovo o tim temama...“
(majka, Beograd, sss, referent, sin 7, ćerka 4 godine)

Pojedine majke smatraju i da je otvorenost komunikacije majki i sinova razlog zbog koje im se sinovi češće poveravaju, kao i da to poverenje stvara dodatni osećaj bliskosti i otvorenosti u njihovom međusobnom odnosu. S obzirom da podržavaju dvosmernost komunikacije sa sinovima i da češće od očeva na sebe preuzimaju obaveze brige o deci, majke do tančina poznaju osobine sinova i mogu do detalja da rekonstruišu njihovu svakodnevicu.

„Jedno dete je ovakvo, a drugo je ovakvo, ne možemo sad svaki put isti princip primenjivati i na jednom i na drugo dete, prosto kad neće isto reagovati u istoj situaciji. (...) Mislim da je mnogo lakše možda primiti sad tako... (...) ima da se radi tako i tako, kako je oduvek bilo i kako je zacrtano... Ti se onda kao roditelj osećaš manje odgovoran i manje se jediš zbog svojih grešaka, a ima naravno mnogih grešaka, i veća je naravno mogućnost da ćeš pogrešiti ako tražiš svoj način, nego ako ideš nekim utabanim stazama.“ (majka, vss, menadžerka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Iako sve majke iz uzorka odlično poznaju svoju decu, razlika se javlja između niskoobrazovanih majki iz ruralnih oblasti i visokoobrazovanih majki iz urbanih sredina budući da visokoobrazovane majke nastoje da detetu ponude prostor za dodatni razvoj potencijala, dok nižeobrazovane majke nastoje da zadovolje trenutne potrebe deteta. Tip naselja u ovom slučaju igra značajnu ulogu jer daje više mogućnosti za zadovoljenje različitih potreba i deteta i roditelja. Visokoobrazovana majka iz Novog Sada pokazuje potencijal za nove obrasce socijalizacije sina koji potiču iz jednostavnog praćenja njegovih potreba i prilagođavanja sopstvenih vaspitnih praksi uočenim promenama u toku njegovog razvoja, što bi odgovaralo demokratskom vaspitnom stilu (Baumrind, 1967) u kojem postoji međusobno uvažavanje roditelja i dece, ali i procesu individualizacije, odnosno detradicionalizacije roditeljstva (Beck, Beck-Gernsheim, 2002). Majka iz Novog Sada aktivno preispituje svoje roditeljske prakse i fleksibilna je u odnosu sa decom (i sinom i ćerkom), te svoje prakse prilagođava novim situacijama,

za razliku od roditelja koji primenjuju naučene obrasce roditeljstva čak i kada primećuju promene u sopstvenom okruženju. Primećujem i da viđenje promena u socijalnoj sferi kao pozitivnih ili negativnih, takođe određuje stav majki prema osobina koje nastoje sopstvenim vaspitnim praksama da razviju kod dečaka, kao i njihove otvorenosti za prilagođavanje uočenim okolnostima i razvijanje novih odgovora na novonastale okolnosti.

7.1.1.4 Zajedničke aktivnosti majki i ćerki

Majke navode da sa ćerkama provode značajno više vremena nego što to očevi čine, kao i da zajedno najčešće učestvuju u aktivnostima u okviru domaćinstva. U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) dihotomija privatno/javno i 2) aktivno/pasivno koje najviše odgovaraju konceptu dobre majke čija je primarna sfera delovanja domaćinstvo i čija je uloga pre svega ekspresivnog karaktera.

Većina sagovornica iz uzorka navodi da sa ćerkama najčešće provodi vreme u obavljanju zaduženja u domaćinstvu: „Da nešto zajedno radimo (...) Možda zato što su kućevni poslovi moj domen pa onda i nju uvlačim u tu celu priču.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Ove radnje imaju funkciju pomoći majkama u obavljanju poslova, kao i uvođenje ćerki u rodnu ulogu žene domaćice. Većina sagovornica je kao zajedničke aktivnosti sa ćerkama isključivo navodila ovakve radnje, a tek nekoliko sagovornica navodi da sa ćerkama imaju i druge aktivnosti koje obavljaju u slobodno vreme, izvan domaćinstva (poput odlazaka u bioskop ili na koncerte itd.).

Majke koriste zajedničko vreme da ćerke socijalizuju za rodnu ulogu, nezavisno od njihovog uzrasta: „Nas dve, recimo, ako je vreme za ručanje, ona postavi ceo sto. Ona je veoma vredna devojčica. (...) I onda recimo ako zatreba donese sestri majičicu, šorc. Poslušaj, donosi sve.“ (majka, Vranje, sss, šnajderka, sin 7, ćerka 4, sin 2 godine)

Spram stava o uvođenju u određenu rodnu ulogu, što je u potpunosti u skladu sa određenjem koncepta dobre majke u stavovima subjekata istraživanja, majke im delegiraju određena zaduženja u okviru domaćinstva. Kada su ćerke na mlađem uzrastu, ove aktivnosti su jednostavnije, sudeći prema praksama većine sagovornica iz uzorka, a zatim se usložnjavaju sa starošću ćerke.

Majka iz Novog Pazara svedoči da joj je petogodišnja ćerka pomagala u kupanju brata koji je nepune tri godine mlađi od nje, te da očekuje da će joj pomagati u svim aktivnostima oko trećeg deteta čije rođenje očekuje: „A kad bi njega kupala ona bi mi posipala – djevojčica sve! (...) Na primer sad nema da brinem od nje ona će mi sve

posipat' i pomagat'." (majka, os, nezaposlena, Novi Pazar, osnovna škola, domaćica, ćerka 4, sin 2 godine)

Majka ćerku uvodi i u aktivnosti brige oko svekra koji je osoba sa invaliditetom. Majke koje su preopterećene obavezama u domaćinstvu, poput sagovornice iz Novog Pazara koja živi u proširenom domaćinstvu i brine o ostarelim i onemoćalim roditeljima supruga, neće imati dovoljno slobodnog vremena za druženje sa ćerkom već će nastojati da ćerke uključe u aktivnosti koje one same obavljaju kako bi im ćerke u tome pomagale. Zajedničke aktivnosti sa ćerkama u ovim situacijama najčešće će se obavljati u okviru domaćinstva i podrazumevaće obavljanje zaduženja, a veoma retko provođenje vremena u igri. Pošto su aktivnosti u domaćinstvu prvenstvena obaveza majki, prema većinski zastupljenom viđenju rodno određenog koncepta „dobre majke“, sagovornice smatraju da je onda isključivo njihova dužnost da ćerke steknu naviku u obavljanju ovih zaduženja od najranijeg doba: „Ne tražim ja sad od nje da ne znam ni ja šta da mi pomaže, ali da polako stekne tu naviku da i ona ima neku obavezu sem učenja. (...) Ne volim da mi je kaos u kući i smatram da to njoj ne priliči kao devojčici da ostavlja svoju sobu, da ostavi tako. (...) Ako sad ostavim ja mislim da će ona onda uvek biti takva.“ (majka, Zrenjanin, sss, knjigovođa, ćerka 10, sin 7 godina)

Obavljanje zaduženja u domaćinstvu direktno je povezano sa rodnim normama i na taj način se i prenosi u procesu socijalizacije: „njoj ne priliči kao devojčici“, dok takva situacija nije identifikovana u narativima majki o učešću sinova u kućevnim poslovima. Koncept „dobre devojčice“ se gradi preko zabrana (šta devojčice ne sme, ne treba, ne može itd.) pri čemu je sramota značajan element zabrana, a često i krivica, koje idu u skladu sa javnim moralnim nazorom o tome šta je muško, a šta žensko (Trebješanin, 1991).

I druge zajedničke aktivnosti sa ćerkama koje majke navode podrazumevaju uglavnom boravak unutar kuće: „Mi onda ostanemo kući i gledamo neku seriju (...) Pa, najčešće crtaće, Vinks...“ (majka, Novi Pazar, sss, agent prodaje, sin 10, ćerka 8 godina)

Aktivnosti sa ćerkama uglavnom podrazumevaju pasivno provođenje vremena, gledanje serija, filmova ili čitanje knjiga. Sadržaji ovih aktivnosti takođe su rodno određujući, kao što je i navela majka iz Novog Pazara koja zajedno sa ćerkom gleda

crtani film *Vinks* u kojem su glavne junakinje vile sa izrazito femininim karakteristikama sa kojima se devojčice najčešće identifikuju. Dok se dečacima nude modeli jakih i samostalnih muškaraca, dotle su modeli koji se nude devojčicama najčešće lepe i nežne ženske figure (poput Hajdi, *Vinks* vila, *Bratz* lutki, barbika ili junakinja crtanog filma *Princeze*). Iako ovo istraživanje nije podrazumevalo izvođenje intervjua sa decom, u beleškama sa terena zabeležila sam da je devojčica iz porodice u Novom Pazaru reagovala na poklon koji smo joj doneli kao zahvalnost za učešće njene porodice u istraživanju. Prilikom dogovora o terminu intervjua sa njenim roditeljima saznala sam da devojčica uskoro kreće u prvi razred te da bi roditeljima značilo ukoliko bismo joj kupili ranac, sveske i nekoliko nastavnih sredstava. Tom prilikom smo odabrali sveske koje su na koricama imale scene iz animiranog filma *Automobili (Cars)*. Vadeći sveske iz kese devojčica je pitala da li su sveske poklon za njenog brata pošto imaju automobile na korici, pa to stoga nije sveska za devojčice. Modeli sa kojima deca imaju priliku da se identifikuju u najranijem dobu imaju značajan uticaj na formiranje njihovih rodni identiteta te je stoga odabir sadržaja koji će biti prezentovani deci kroz porodičnu socijalizaciju od izuzetnog značaja za kasnije formiranje njihove ličnosti.

I aktivnosti koje se dešavaju izvan okvira domaćinstva imaju jasno rodno određenje: „Ćerka najviše voli da šeta. Ako imam slobodno vreme ja je izvedem malo po avliju, ulicom šetam je, tako malo na ljuljašku, onda neku lutkicu malo se poigramo ili meda, najviše voli meda, donesem joj ga ili ga stavimo da spava...“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Najčešće je reč o laganim aktivnostima kojima se ne ugrožava bezbednost ćerki (šetnja ili lagana igra) ili radnje kojima se ćerke uvode u rodnu ulogu negovateljice i brižne žene: „neku lutkicu malo se poigramo“, „ili meda...stavimo ga da spava“. Igre devojčica su takve da se u njima devojčice ne mogu povrediti, niti isprljati (Burdje, 2001), nisu dinamičkog karaktera, te nemaju za glavni cilj razvoj motoričkih sposobnosti, već uvođenje u određenu rodnu ulogu.

Karakter zajedničkog provođenja vremena majki i ćerki zavisi i od socijalnih kontakata, kao i od raspodele obaveza u domaćinstvu. Majke koje imaju rasterećeniji raspored uspevaće da sa ćerkama provedu vreme izvan domaćinstva u društvu svojih prijatelja te će i karakter tih aktivnosti biti zabavnog karaktera: „Ja sa drugaricom, onda

se ona igra sa tom najstarijom njihovom ćerkom i imaju mlađu ćerku koja je sad napunila šest godina, onda njih dve se igraju s barbikama, Bratz lutkama... Imaju zimi neke igrice kao „Ja imam talenat“, pa pevaju, igraju, glume, prave predstave...” (majka, Beograd, sss, frizerka, ćerka 9, sin 3, sin 0.8 godina)

Ipak, i ovakve aktivnosti su jasno rodno određene preko odabira igračaka za igranje i modela ponašanja koji se tom prilikom razvijaju, te podržavaju rodno određen koncept „dobre devojčice“.

Majke iz urbanih sredina imaju i više mogućnosti za raznovrsnije aktivnosti sa ćerkama u poređenju sa majkama iz ruralnih područja. Pritom, visokoobrazovane majke, za razliku od nižeobrazovanih majki iz uzorka, nastoje da prate potrebe svojih ćerki te da zajedničke aktivnosti osmišljavaju u pravcu zadovoljenja ćerkinih potreba, a ne u pravcu jednostavnog uključenja u aktivnosti koje bi inače imale u svakodnevnom funkcionisanju (poput odlaska kod prijateljica majke i tome slično): „Mi slušamo muziku, puno muzike slušamo kod kuće i kad ona čuje da će biti koncert nekog od bendova koje slušamo kod kuće jako voli da ode na to.“ (majka, vss, menadžerka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Ipak i u ovim aktivnostima, majke nastoje da obezbede potpunu bezbednost ćerke: „Uslov je uvek da je na otvorenom prostoru jer ja ne volim nju u koncertne sale da vodim, obično bude zagušljivo, puno nadimljenog i svega.“

7.1.1.5 Komunikacija majki i ćerki

U ovom segmentu analize izdvojene su dve kategorije: 1) podrška porodice, shvaćena kao osnova stabilnosti pojedinca što najviše odgovara konceptu familizma i 2) moralnost kao imperativ što je najbliže određenju *dobre majke* koja je zadužena da sačuva moralnost *dobre ćerke* te da na taj način potvrdi sopstvenu moralnost.

Majke iz uzorka navode da je za kvalitetan odnos sa ćerkama, kao i u odnosu sa sinovima, najbitnija otvorena komunikacija: „Znači, ne dozvoljavam laži, to ne. To sam joj i skrenula pažnju, za laži će biti kažnjena, a svaki problem može da se reši... Samo je bitno da govori istinu.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Većina majki iz uzorka, kao i majka iz Čačka, komunikaciju vidi ne samo kao sredstvo za unapređenje odnosa sa ćerkom, već i kao sredstvo kontrole, kao što je to bio slučaj i sa sinovima. Pred ćerke se stavlja zahtev za iskrenošću („za laži će biti kažnjena“), kao i za deljenjem iskustava iz svakodnevice jer majke smatraju da će na taj način moći da pomognu ćerkama u rešavanju bilo kog problema.

Majka iz Novog Pazara takođe ističe zahtev za iskrenošću u komunikaciji sa ćerkom, istovremeno naglašavajući da je porodica zajednica koja jedino može da pruži podršku u neprijateljskom svetu: „Ćerki govorim da kad god ima neki problem mora da bude iskrena, znači prvenstveno prema meni, jer niko ne može da joj pomogne i da reši problem kao što možemo ja i njen otac. (...) Da nema nikakvog zavaravanja, da očekuje pomoć od drugarice, od moje recimo neke prijateljice, od drugaričine majke, svaki problem koji ima znači tu je porodica, porodica je tu da reši.“ (Novi Pazar, majka, sss, nezaposlena, ćerka 11, sin 6 godina)

Komunikacija se tako otvara jedino prema porodici, dok je postavljen jasan zahtev da se intimne informacije ne dele sa širom zajednicom. Ovaj stav, koji dele sve sagovornice iz uzorka, najbliži je ideologiji familizma jer postavlja porodicu nasuprot svetu punom opasnosti. Međutim, u poređenju sa narativom o iskrenosti sinova u komunikaciji, narativ majki dobija jednu strožu notu kada govori o iskrenosti ćerki: „kad god ima neki problem mora da bude iskrena, znači prvenstveno prema meni“. Razumeva se da su problemi takvi da će podrazumevati narušavanje rodnog poretka

budući da ih je neophodno neizostavno saopštiti prvenstveno majci. Budeući da nijedna druga žena neće moći da reši taj problem kao njena majka, porodica se stavlja u protivstav sa ostatkom sveta, koji je ujedno i korigujući element za rodno neadekvatne prakse. Bitnu odliku komunikacije majki i ćerki tako predstavlja percepiranje problema koje ćerke mogu imati i u čijem rešavanju majke treba da im pomognu: „Meni je važno da ih držim kako bih rekla... da budu privrženi porodici, da taj osećaj uvek imaju negde i kad odrastu. (...) da uvek znaju da imaju neku sigurnu luku ma šta u životu radili i pravili i kako ih životni putevi odveli gde god. (...) Pogotovo s ćerkom. (...) ...da je iskrenost mnogo važna, da je istina makar i najgora bolja nego laž (...) Onda sam uvek govorila da ono što mi sad pričamo drugi niko neće znati, da ću ja najiskrenije, najbolje i najpoštenije da ti rešim problem kakav god da je i da je neophodno onda da znam celu istinu ma kakva god ona bila.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Majka iz Čačka takođe naglašava važnost porodične podrške u datoj problemskoj situaciji (familizam): „ono što mi pričamo drugi niko neće znati“. Ono o čemu se ne priča drugima u narativima majki je uvek povezano sa javnim moralnim nazorom i upućuje na probleme moralne prirode koje ćerke mogu imati. Zahtevom za iskrenošću ćerki u tom slučaju osigurava se mogućnost da se preduprede ponašanja koja se smatraju neadekvatnim za *dobre devojčice*, čime se ujedno čuva i potvrđuje moralnost *dobre majke*, kao i njena uspešnost kao roditelja.

„Kad dođe vreme, bolje da kaže meni da ima dečka, ako treba i cigarete ne dozvoljavam, ali ako se desi to bolje da znam ja nego da ide krijući neke stvari da radi ili nešto . Ili za tog dečka bolje da znam da ide sa jednim dečkom i sve kasnije kako bude teklo i ostalo što se tiče, nego da mi se smeju. Ne patim od toga šta će drugi da kažu, ali je roditelj poslednji saznaju neke stvari i bolje da sam ja upućena u njen život nego da se poverava drugarici. (...) Što ne kažem svašta može da se desi, niko ne zna. Ne znam šta će se desiti sa mnom sutra, a ne sa detetom.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Zahtev majki za iskrenošću ćerki, pored potrebe da ćerke budu zaštićene u različitim situacijama, istovremeno predstavlja i imperativ ispravnog ponašanja. Komunikacija često služi kao sredstvo za prenošenje rodni normi o tome kako devojčica treba „ispravno da se ponaša u datim situacijama“, jer će majka „na osnovu

svog iskustva uvek prozreti laž“ „za koju će (devojčica) biti kažnjena“. Narativ majki zapravo otkriva da je iskrena komunikacija sredstvo kontrole, a ređe podrške. Ovakav zahtev povezan je sa moralnošću majke koja vaspitava i koja kaže „bolje da znam...nego da mi se smeju“. Seksualnost žena je viđena kao neukrotiva, „divlja priroda“ („svašta može da se desi, niko ne zna. Ne znam šta će se desiti sa mnom sutra, a ne sa detetom“) i stoga je stalno treba kontrolisati.

Jezik je normiran stvarnošću, ali i on sam normira stvarnost jer se njime upisuju značenja u određene aktivnosti, poput poželjnog i nepoželjnog ponašanja, sramote za ćerke itd. U narativu majke iz Čačka vidljivo je da se socijalizacija ćerki odvija češće kroz komunikaciju u kojoj se postavljaju zabrane; ćerka nešto „ne sme“, usvaja šta „ne treba“ itd. te se na taj način i gradi koncept „dobre devojčice“, kao što je već ranije bilo reči: „Ja gledam da joj posvetim svu pažnju, da je uputim šta je dobro a šta ne, da ne sme uzeti tuđe, da u školi ako nešto nađe da ne sme da uzme, da može prijaviti kod učiteljice da ne sme da uzme, da ne sme da slaže...“ (majka, čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Dok se majke prema dečacima u komunikaciji postavljaju tako da ih podstaknu na osamostaljivanje, dotle je komunikacija sa ćerkama okrenuta u pravcu kontrole što je u skladu sa teorijama o neukrotivoj ženskoj prirodi koju je neophodno kontrolisati od najranijeg doba (Radulović, 2009).

Majke takođe primećuju da su ćerke otvorenije u komunikaciji sa njima nego sa očevima i da im se pre poveravaju, te da u tome veliku ulogu igra i stid koji ćerke osećaju u prisustvu muškaraca: „Namestimo krevet (...) onda se njoj posvetim da malo pričamo o simpatijama, o školi, o drugaricama, o nekim školskim obavezama. (...) ...što ne možemo dok su budni dečaci i ne možemo čak nekad ni pred tatom jer to prosto ona voli sa mnom da podeli. Verovatno ima malo... stid neki od oca prosto da priča takve stvari i ako tata zna da ona ima simpatiju.“ (majka, Beograd, sss, frizerka, ćerka 9, sin 3, sin 0.8 godina)

Stid ćerke u prisustvu muškarca, pa bio to i otac, ukazuje na formiranje određenog rodnog identiteta, koji je u skladu sa nalazima istraživanjima da se rodnost dece i njihovo rodno diferenciranje događa u najranijoj dobi, kao što je prikazano u

teorijskom delu ovog rada. Međutim, majke najčešće ne preduzimaju nikakve aktivnosti kojima bi promenile takvu situaciju, već najčešće podržavaju rodnu podelu prema kojoj majke razgovaraju o seksualnosti sa ćerkama, a očevi sa sinovima. Najčešće je i ta komunikacija sazdana od zabrana i moralnih načela te se njom dodatno potkrepljuje osećaj stida i krivice kod devojčica.

„Moderatorka: Zanima me šta je učite da je sramota?

Sagovornica: Na primer da se skida kad ima muško, muškarce kad je tu brat ili otac jer sramota je. Vičem „Krij se, obuči se, skrajni se!“ i tako.“ (majka, Novi Pazar, osnovna škola, domaćica, ćerka 4, sin 2 godine)

Niže obrazovane majke koje žive u ruralnim područjima ćerke uče da kriju svoju seksualnost od najranijeg doba. Majka iz Novog Pazara navodi primer poruka koje upućuje svojoj petogodišnjoj ćerki koje se tiču odnosa sa muškarcima iz porodice, uključujući i njenog dvogodišnjeg brata. Sagovornica na ovaj način ne zagovara promenu patrijarhalnih obrazaca, već je potvrđuje savetujući ćerku „da se sklanja“, „pokriva“ i izbegava situacije u kojima mogu biti narušeni nasleđeni obrasci ponašanja.

Za razliku od komunikacije sa sinovima, tema seksualnosti se često pominje u narativima sagovornica kada govore o komunikaciji sa ćerkama, što je u skladu sa konceptom *dobre majke*: „Onda čitamo po malo lektire, malo „1000 zašto 1000 zato“. Skoro je bilo: „Kako se beba stvorila u tvoj stomak?“ (...) Prvo sam pokušala da prećutim da joj ne odgovorim na to. Ona kaže: Pa, dobro ako ti nećeš, ja ću da pitam Gugla. Reko, dobro, mama će da ti objasni. (...) U tom momentu nisam znala šta da joj odgovorim, jer milion pitanja čovek mora malo da ne izleti nešto, ipak mora da se vodi računa. Barem ja lično vodim računa o nekom vaspitanju, nečemu da ne bude...“ (majka, Novi Pazar, sss, agent prodaje, sin 10, ćerka 8 godina)

Većina majki iz uzorka nastoji da kontroliše moralnost ćerki i tom prilikom vodi računa o informacijama koje će dati kako nešto „ne bi bilo“, odnosno da se ne dogodi da ćerke učine bilo šta nemoralno. Majke iz proširenih porodica, kao i majke koje imaju niže obrazovanje obraćanje ćerki za pomoć smatraju i ličnim pitanjem, te percepiranu veličinu problema doživljavaju lično, kao sopstvenu teškoću ili sopstveni neuspeh: „Pričati o dečku, o ljubljenju i tim stvarima muškim–ženskim (...) ne kažem ja da je to

dete krivo. Tu su krivi roditelji koji dozvoljavaju takve stvari. (...) Da je ona kriva, da ona pogreši da možda je to i moja greška..." (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Budući da majke iz ovih porodica smatraju da je primarna uloga majke da sačuva moralnost ćerke, bilo kakvo kršenje utvrđenih granica i postavljenih normativa, odnosno pravila ponašanja, smatraju sopstvenom „greškom“ i „krivicom“, pa se stoga direktno involviraju u njihovo rešavanje posebno stoga što ne postoje jasno uspostavljene lične granice u odnosu sa decom, ali ni sa ostalim članovima i članicama porodice.

Većina majki iz uzorka razgovara sa ćerkama o seksualnosti prenoseći im niz zabrana kojima će regulisati njihovo ponašanje: „Ona nema dečka, nego ona je to čula od te starije drugarice pa dečka, pa kako kreće zaljublivanje, pa kako kreće ljubljenje, da dalje ne pričamo o tim stvarima... Dok ja nisam sela sa njom i ispričala joj celu stvar, ja sam već sa njom razgovarala o tome da je to ružno, da je ona mala, da ne može imati dečka..." (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Komunikaciju sa ćerkama oslobođenu tabua imaju visokoobrazovane majke iz uzorka ili majke koje rade na stručnjačkim i službeničkim pozicijama koje pritom imaju otvorenu komunikaciju i sa partnerom, pa takvu komunikaciju praktikuju i sa ćerkama. Ove majke komunikaciju sa ćerkama koriste da bi im pružile dodatnu podršku i pomogle im u razvoju određenih veština.

„Nismo se još upoznali sa smrću, to je njima još jako nepoznato, ali mi puno pričamo o tome da postoji smrt. (...) Da ne bude tako da se to desi i onda ne znamo šta je to, i to je nešto jako loše. Mi uvek puno razgovaramo i pripremamo ih..." (majka, Novi Sad, sss, novinarka, sin 5, ćerka 3 godine)

Komunikacija majki sa ćerkama obuhvata raznovrsnije teme i različite oblasti života i životnih faza. Majka iz Novog Sada navodi da komunikaciju sa ćerkom koristi i da bi je upoznala sa različitim temama koje ona još uvek nema u svom iskustvu da bi joj pomogla da prevlada poteškoće koje se mogu staviti pred nju tokom odrastanja. Komunikaciju smatra vrlo bitnim sredstvom za pripremu ćerke za opasnosti koje joj mogu doći iz okruženja, te se i u narativu ove majke potvrđuje teza o društvu punom

opasnosti u kojem podrška dolazi iz porodice koja je centrirana oko deteta viđenog kao „projekt“.

Majka iz Novog Sada, za razliku od prethodno navedene sagovornice, prihvata svoju ćerku kao zasebnu individuu, pruža joj podršku i pomaže da nakon „vežbe na poligonu“ (sa roditeljima) bude u prilici da sama isproba „vožnju po ulici“, te da sama donosi odluke: „Nemoj pristajati na sve što ti neko kaže. (...) Negde roditelj treba da bude poligon za vežbanje isto kao u auto–školi, negde imaš, moraš imati mesto gde je to bezbedno pa sve isprobati, pa onda izađeš pa voziš po ulici.“ (majka, vss, menadžerka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Ovakav stav majke iz Novog Sada koji je atipičan primer narativa proizlazi iz ličnog iskustva sagovornice koja je zbog rane trudnoće (u 18. godini) bila u situaciji da se rano osamostali te nastoji da ćerku podrži u tom pravcu kako bi joj pružila veštine koje joj mogu koristiti tokom odrastanja. Narativ ove majke nije sačinjen od zabrana već od podrške i davanja slobode u ponašanju i odlukama, ali uz postavljanje jasnih pravila. U tome ima potpunu podršku partnera sa kojim razvija konsenzualni porodični etos u pravcu rodne egalitarnosti koji pre svega dolazi iz uviđanja važnosti međusobne podrške i davanja novih odgovora na novonastale promene u životu porodice.

Nekoliko majki iz uzorka smatra da je čitanje knjiga takođe način da se ćerke upoznaju sa različitim situacijama iz svakodnevnog života i da na taj način dođu do rešenja pojedinih situacija: „Ja recimo knjige koje biram ćerki su upravo te neke situacije interakcije (...) Ne kažem da mora tako, niti da je to model dobre prakse, ali možda ti nešto otvori neku vijugicu, pa nećeš histerisati, ili nećeš plakati, ili nećeš ne znam šta, nego ćeš shvatiti da su to normalne stvari.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Majka iz Novog Sada nastoji da ne insistira na razgovoru sa ćerkom ukoliko ona nije spremna da se određene teme baš tada otvore i da tu situaciju nadomešta odabirom knjiga koje joj mogu obezbediti dodatnu podršku u periodu odrastanja. Na ovaj način ispunjava svoju ekspresivnu ulogu u porodici pripremajući ćerku za različite situacije u svakodnevnom životu i ukazujući na važnost podrške porodice za izgradnju zdrave osnove ličnosti deteta.

7.1.1.6 Bliskost majki i ćerki i poznavanje deteta

S obzirom da majke češće od očeva preuzimaju obaveze brige i staranja o deci, one do tančina poznaju osobine ćerki i mogu detaljno da rekonstruišu njihovu svakodnevicu. Majke navode da im se ćerke poveravaju i da zajedno rešavaju probleme, te primećuju kada su ćerke nezadovoljne i tužne čak i kada im to one same ne kažu. U Najzastupljenije kategorije koje su izdvojene u ovom segmentu analize su: 1) emotivna toplina i 2) kontrola, koje najviše odgovaraju konceptu *dobre majke* čija je glavna uloga ekspresivnog karaktera i podrazumeva uvođenje ćerke u rodnu ulogu koja je najčešće sačinjena od zabrana. Kategorije koje su izdvojene kod dve majke iz uzorka jesu: 1) individualizacija i 2) podrška, koje najviše odgovaraju individualizaciji roditeljstva koje se kombinuje sa konceptom *dobre majke* koja pruža podršku deci u procesu njihovog odrastanja.

Sve majke iz uzorka smatraju da je otvorenost ćerki rezultat njihove otvorenosti i insistiranja na otvorenoj komunikaciji, što je u skladu i sa njihovim stavovima o majci kao osobi koja pruža nežnost, podršku, razumevanje i sigurnost: „Prosto mislim da bi trebalo isto tako da se priča o svemu i da mora (...) Prosto nekako mame zauzmu taj stav, valjda su nežnije šta li.“ (majka, Beograd, sss, frizerka, ćerka 9, sin 3, sin 0.8 godina)

Majke naglašavaju da se ćerke pre poveravaju njima nego oćevima jer su majke „nežnije“ i umeju više da ispolje emocije i bliskost sa detetom nego što to mogu oćevi.

Kod majki sa završenom osnovnom i srednjom školom zahtev za poštovanjem roditelja bazira se na principu neprikosnovenosti autoriteta, koji se postiže uspostavljanjem granica u odnosima sa ćerkom i nastojanjem da ćerkama budu model kako se treba ponašati, kako misliti, odnosno koje vrednosti poštovati: „Nisam ni za taj stav ono roditelji–deca ono drug–drugarica, ne, to mi se ne sviđa. (...) Jeste granica da postoji, mora poštovanje neko i tako dalje, ali se naravno razgovara o nekim temama, životnim temama znači.“ (majka, Beograd, sss, referent, sin 7, ćerka 4 godine)

Suprotno tome, visokoobrazovane majke smatraju da se „poštovanje mora i zaslužiti. Time što ćeš ti reći „Moraš poštovati mamu i tatu!“, ne mora da znači da će to

dete zaista, iskreno u sebi osećati to poštovanje.“ (majka, Novi Sad, vss, menadžerka, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Na ovaj način majka iz Novog Sada ruši krute postavke o autoritetu roditelja, te smatra da je umesto čvrstih postavljanja granica u odnosima sa ćerkom potrebno da raditi na razvoju zdravog autoriteta koji se bazira na davanju „pozitivnog primera“.

Zaštitnički stav i porodne granice u odnosu sa ćerkama imaju isključivo majke nižeg obrazovnog nivoa (osnovna škola) koje žive u proširenim porodicama, budući da su i same u situaciji da često bivaju primorane da svoje potrebe ostave po strani i da potrebe drugih članova i članica porodice stave na prvo mesto, te je prelaženje sopstvenih granica čest slučaj u njihovom iskustvu.

Majke odlično poznaju karakterne osobine svojih ćerki i sposobne su da do detalja opišu njihovu ličnost i da rekonstruišu njihovu svakodnevicu. Međutim, majke na pitanje o osobinama ćerke najčešće odgovaraju tako što svoj opis baziraju na poređenju ili sa poželjnim modelom osobina i ponašanja ćerke ili na poređenju sa drugom decom u porodici (najčešće sinom, a nekada i sa drugom ćerkom). Stoga je opis ćerki najčešće bogat rodnim određenjima, a manje idiosinkretskim detaljima koji se vezuju isključivo za ličnost ćerke: „Oboje su jako pametni i jako inteligentni, ali na drukčije i rešavat' će isti problem verovatno istom brzinom samo na drukčiji način. (...) A moram da ih upoređujem jer prosto, njih, mislim, oni su mi onako – centar sveta da tako kažem, prosto, ne znam, nisam očekivala da je to moguće da toliko budu različita deca u istoj porodici pod istim uslovima.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Većina majki iz uzorka, poput majke iz Čačka, smatraju da je majka tu da pruži podršku, ali da je neophodno i da postavi granicu u odnosu sa ćerkom: „Sve majke imaju te kapacitete znate u sebi... (...) One su snažan vetar u leđa deci, ako ih s ljubavlju, ali guraju da kažem uvek su tu ali da ih puste i da plivaju sami, da im daju tu samostalnost.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Na taj način uče ćerke samostalnosti, pre svega pripremajući ih za kompetentno obavljanje rodne uloge, a tek u nekoliko primera majki i za kompetentan život u zajednici. Majke preko zaduženja koja daju ćerkama nastoje da ih što pre uvedu u

odgovarajuću rodnu ulogu žene, tom prilikom postavljajući jasne zahteve i granice za njihovo ispunjenje: „ako sad ostavim (...) ona će uvek biti takva“. Vaspitne prakse u kojima su postavljene jake granice imaju za cilj jasnu rodnu usmerenost procesa socijalizacije i ovakve stavove najčešće imaju majke iz uzorka sa završenom osnovnom ili srednjom školom koje žive u ruralnim područjima i obavljaju radnička zanimanja ili su nezaposlene. Budući da je primarna funkcija takvih vaspitnih praksi rodna diferencijacija ćerki i sinova, navedene majke nemaju individualizovan pristup deci, odnosno svoje prakse ne prilagođavaju specifičnim karakteristikama deteta već je njihov pristup prvenstveno zasnovan na rodu. Poznavanje osobina ćerke u tom slučaju najčešće koriste kako bi podržale njihove dobre strane, a neutralisale one karakteristike koje se ne uklapaju u zamišljeni rodni model.

„Oni su potpuno različita deca. Ona je strašno dobro dete, ali malo tvrdoglava ali dobro nadam se da ćemo uspeti neke stvari da iskorigujemo. (...) Šta mu god zatražite on će vas poslušati, sada od dve godine, što se ja iznenađujem jer neke stvari što ja sada tražim njoj djevojčici... on je to meni već doneo.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Majka iz Čačka reaguje na rodno neadekvatno ponašanje devojčice jer se od nje očekuje da razvije osobine poslušnosti i trpeljivosti koje će kasnije primenjivati u svom porodičnom životu. Nastojanje da ćerku uvede u određenu rodnu ulogu biva pojačano poželjnim ponašanjem mlađeg sina, što stavlja dodatni kriterijum za korekciju ćerke. U ovim situacijama komunikacija majke i ćerke koristi se za dodatno kontrolisanje ponašanja.

Visokoobrazovane majke i majke koje obavljaju službeničke poslove iz urbanih sredina nastoje da poput primera majke iz Čačka podrže ćerke na putu ka samostalnosti, kao i da im poput majke iz Novog Sada budu „poligon za vežbu“ sa kog će one dalje nastupati u društvu: „U redu je da se suprotstaviš, ali nemoj na blanko. Ako nešto kažeš da nećeš da uradiš moraš da mi obrazložiš zašto nećeš da uradiš. Savršeno je u redu da se ti sa mnom raspravljaš. (...) Mislim da je to jako važno kasnije u životu i za partnersko i za poslovni život. (...) Nemoj pristajati na sve što ti neko kaže.“ (majka, vss, menadžer, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Praksa ove dve majke najviše odgovara konceptu detradicionalizacije roditeljstva budući da podrazumeva jasno postavljanje granice u odnosu sa ćerkama, što predstavlja raskid sa žrtvenim modelom majčinstva, ali i jasno izraženom emotivnom podrškom u pravcu razvoja samostalnosti ćerke, što je karakteristično za demokratski vaspitni stil i individualizaciju roditeljstva. Obe majke pristupaju ćerkama otvoreno, procenjujući njihove osobine i nastojeći da razviju njihove potencijale koji nisu rodno određeni, već predstavljaju veštine koje će im olakšati snalaženje i u „partnerskom i u poslovnom životu“.

7.1.1.7 Zajedničke aktivnosti očeva i sinova

U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) dihotomija privatno/javno i 2) dihotomija aktivno/pasivno, koje najviše odgovaraju konceptu *dobrog oca* koji je zadužen za poslove izvan domaćinstva i koji uvodi sina u rodnu ulogu predvodnika.

Očevi sa sinovima najčešće provode vreme izvan domaćinstva i uključuju ih u obaveze koje oni sami imaju ili se zajedno bave sportskim aktivnostima, šetaju, voze bicikl ili motor, čitaju knjige, gledaju animirane filmove itd.

„Bašta, to da, selo, onda šetnja... Pa, osim tog nekog... šetnje, onda veruj mi nemam vremena. Žao mi je, ali nemam vremena. Voleo bih kad bi imao vremena malo da odem ja i on da se poigramo malo košarke, ovoga–onoga, ali stvarno nemam. Eto, trudim se da sve što ja radim da je on tu da mi pomogne, eto ako radim nešto oko auta, ako nešto, znaš da mi doda da ovo da ono...eto tako, nekad...“ (otac, Čačak, sss, magacioner, ćerka 12, sin 11 godina)

Narativ očeva najčešće odgovara konceptu *odsutnog oca*, odnosno oca koji nema dovoljno vremena za odnose sa decom budući da je glavni hranilac porodice i obavlja poslove izvan domaćinstva (Tomanović-Mihajlović, 1997). Očevi stoga, kao i majke, sinove uključuju u aktivnosti koje inače obavljaju u svakodnevnom životu, uvodeći ih na taj način u rodnu ulogu muškarca.

„Pa, slabo šta čitamo, to onako voli, ali ne traje dugo, tako, niti je njemu očigledno zanimljivo, niti meni. (...) Imam utisak da bi trebalo više vremena da provedem sa njima, pa što zbog ono realne potrebe, što zbog griže savesti, trudim se da odvojim što više vremena.“ (otac, ss, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Očevi najčešće provode vreme sa sinovima u aktivnim radnjama, a ne u pasivnom primanju sadržaja (poput gledanja filmova ili čitanja knjiga, što je slučaj sa zajedničkim aktivnostima majki i sinova). Najčešće je reč o sportskim aktivnostima (košarka, fudbal itd.) ili aktivnostima koje mogu biti i ugrožavajuće po bezbednost sinova, poput vožnje motora po brdima: „To nam je isto i on to voli, znači od svega isto

i on to kad ja krenem negde s motorom to on voli.“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obućar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine) ili „Vozimo ga na motor malo skuterčić, u kolima, tako. Kad dobijem slobodno vreme vozim ga na bicikli...“ (otac, Čačak, zanatska škola, pekar, ćerka 8, sin 2 godine) Ovakav narativ u suprotnosti je sa aktivnostima koje majke imaju sa sinovima, ali i sa ćerkama, budući da i kada navode aktivnosti sa ćerkama izvan domaćinstva kao njihov najbitniji element navode važnost obezbeđenja bezbednosti ćerki.

„Sinu sam morao da napravim testeru od drveta, motornu testeru, znate šta je motorna pila? E, njemu sam to mor'o da napravim od drveta. E (smeh) isto tako orginal i on ti po cio dan izađe tamo na ova drva ili ove reže drva, piri...(…) Znači vidi mene što ja radim i znači nešto ga to privuklo, šta znam, ja i on po cio dan barabar sa mnom tamo znači.“ (otac, Novi Pazar, sss, krojač, ćerka 4, sin 2 godine)

Očevi najčešće navode da nemaju dovoljno slobodnog vremena za druženje sa sinom zbog opterećenosti poslovnim obavezama. Neki od njih nastoje da to vreme nadomeste tako što će sina uključiti u aktivnosti koje obavljaju u okviru domaćinstva. Za pojedine očeve ovo je dobra prilika da sinove uvedu u rodnu ulogu, poput oca iz Novog Pazara koji svog dvogodišnjeg sina uči testerisanju drva ili drugog oca iz Novog Pazara koji svog petogodišnjeg sina uči obućarskim poslovima ili vožnji motora, kao i oca iz Čačka koji sina uči automehaničarskim radovima.

„Ide sa mnom dosta vremena, dosta često ako ja idem kod nekog kupca ili bilo šta i znam da je to tri–četiri sata, pet sati to nije previše, ide sa mnom. (...) To možda sad izgleda oštro, ne znam kako da definišem, znaš ne igraš se sa svojim detetom, ali ne želim da bude vezan za mene. Ako hoćeš da se igraš nađi vršnjaka jer ćete imati iste probleme.“ (otac, Čačak, zanatska škola, voćar, sin 10, ćerka 7 godina)

Nezavisno od uzrasta sinova, očevi nastoje da ih što pre uvedu u rodnu ulogu i da ih osnaže za budućnost. Snažan muškarac koji ume da se izbori sa problemima je imperativ socijalizacije dečaka u narativu očeva.

„Mi smo ranije pokušavali kada je on imao 4–5 godina da ga upišemo u neku školicu sporta ali on je... na tom treningu on se nešto vrteo i neke grčke mitologije, uopšte nije mogao da se skoncentriše na sport. Ta ga lopta nije interesovala i onda glava mu je bila

puna tih bogova, ne znam koječega, voli da mašta on i sad to. Ja ga opominjem: smiri se, smiri! On non-stop vitla neke mačeve, nešto.“ (otac, Beograd, sss, sistem administrator, sin 7, ćerka 4 godine)

Očevi prvenstveno primećuju i reaguju na ponašanja sinova koja se, prema njihovom mišljenju, ne uklapaju u njihovo viđenje rodni uloga, a iskazuju radost kada sinovi svojim ponašanjem i interesovanjima pokazuju poklapanje sa normativima o ulozi muškaraca. U narativima očeva nije primećen nijedan atipični slučaj zajedničkih aktivnosti sa sinovima, te se može zaključiti da se sinovi u rodnu ulogu uvode dosledno i čvrsto od strane očeva iz uzorka.

7.1.1.8 Komunikacija očeva i sinova

U ovom segmentu analize najzastupljenije su sledeće kategorije: 1) heteronormativnost i 2) snažna ličnost deteta, koje najviše odgovaraju konceptu *dobrog oca* koji je glava porodice koji se suprotstavlja zamišljenim ili stvarnim neprijateljima kako bi odbranio sopstvene i interese ukućana. U narativu jednog oca iz uzorka izdvojene su sledeće kategorije: 1) individualizacija i 2) snažna ličnost deteta, koje najviše odgovaraju individualizovanom roditeljstvu koje se jednim delom kombinuje sa konceptom *dobrog oca* koji sina uvodi u određenu rodnu ulogu.

Većina očeva komunikaciju sa sinovima prvenstveno vidi kao sredstvo za prenošenje normativa o rodnoj ulozi muškaraca, a tek nekoliko očeva iz uzorka komunikaciju vidi kao sredstvo da se njihovi međusobni odnosi unaprede.

„Jer ja već sada sa sinom pričam u tom pravcu. Pa o tim seksualnim odnosima. Ja sam to njemu objasnio. (...) Rek'o to je jedna nezdrava priča potpuno, koja jednostavno ne može kod mene da prođe. Zašto? Zato da je to ispravno i zdravo, zdravo kako treba, to bi od Boga bilo od prvog dana odobreno i bilo kako treba.“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Bitnu odliku komunikacije očeva i sinova predstavlja heteronormativnost kojom se nastoje preneti rodne norme o tome kako „zdrav“ i „normalan“ muškarac treba da se ponaša i koje vrednosti treba da ima. Ovakva postavka povezana je sa prirodnošću, odnosno sa rodnošću koja je propisana biologijom i rođenjem. Tema seksualnosti je najčešća tema o kojoj očevi razgovaraju sa sinovima te se preko nje najviše nastoje preneti rodni normativi u procesu porodične socijalizacije dečaka.

„To smo pričali i prije kako da se dete usmerava u kom pravcu da ne bude homoseksualac ili tako nešto. Da mi ne imitira tu, bilo je to kao alke ili suknja ili šminka se i vidi kako radi svoja sestra... Pa, lepo mu objasnim to su ženske (...) ali muški to ne nose. (...) 'Ajde, kažem, isprobaj, vidiš, e to skini, to je ružno, smejaće ti se drugari, i to sve. (...) U tom smislu da moram da ga usmeravam...“ (otac, Zrenjanin, sss, stomatološki tehničar, ćerka 10, sin 7 godina)

Preko razgovora o temi seksualnosti očevi nastoje da normiraju stavove i ponašanje sinova. U razgovoru o homoseksualnosti, a u skladu sa heteronormativom koji zastupaju, očevi ističu zabrane takvog ponašanja za sinove. Tom prilikom koriste iste reči koje majke koriste kako bi sprečile razvoj promiskuitetnog seksualnog ponašanja ćerki: „to je ružno“ ili pozivanjem na javni moralni nazor kao korigujuće sredstvo: „smejaće ti se drugari“. „Mehanizam koji konstituiše maskulinitet nije jednostavno homofobija, već diskurs o *pederima* (koji ne mora čak ni imati uvek seksualne konotacije) u odnosu na koji se postavljaju parametri muškosti. *Pederi* predstavljaju penetrirani maskulinitet koji je abdicirao od moći čime predstavlja pretnju društvenom poretku zasnovanom na rodnom nejednakostima.“ (Stanojević, 2015)

Iako nekoliko očeva naglašava da bi morali da se pomire sa saznanjem o homoseksualnoj orijentaciji sina, samo jedan otac iz uzorka potpuno otvoreno prihvata takvu mogućnost:

„Ja kažem ako on postane peder, neka postane peder, pa šta. Mislim da je to moderno shvaćanje, da ga ja neću mrzeti zbog toga... (...) Ja imam u pozorištu homoseksualaca, to su mi drugovi, jedan čak već i otiš'o da ide u sukunjama i šta ja znam. Mi idemo zajedno, u bioskop smo išli, svi nas gledaju i šta sad...“ (otac, Zrenjanin, vss, glumac, sin 5, ćerka 3 godine)

Visoko obrazovanje u kombinaciji sa većom socijalnom mrežom koju poseduje otac iz Zrenjanina razlog je otvorenosti za promene u stavovima koje daju potencijal i za nove obrasce očinstva. Karakter socijalne mreže koju poseduje otac iz Zrenjanina pogoduje otvorenijem odnosu prema drugačijim normama o tome kako pravi muškarac treba da se ponaša budući da je umetnik po struci, kao i to što je vrsta umetnosti kojom se bavi otvorenija za različite identitete i „igranje različitih uloga“.

Očevi, kao i majke, smatraju da se deca (i sinovi i ćerke) češće obraćaju majkama kada imaju neki problem, a da su očevi tu da im pomognu oko praktičnih pitanja, što je u skladu sa konceptom dobrog oca koji ima instrumentalnu ulogu i konceptom dobre majke koja ima ekspresivnu ulogu u domaćinstvu.

„Meni se obraćaju za praktične stvari, počevši od onog imam problem da ne znam to da uradim. Igračka kad im se slomi, naravno, donesu meni da zalepim. Pa, da ne može da

piški, je l' se upetljao oko majice, učkura, ovo–ono. Tako da kad je uvek tako nešto stani–pani, tu je tata, a kad god im ono treba pažnja, kad se nešto osete nesigurni, e onda je: mama, mama.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

S obzirom na primarnu funkciju oca u porodici, očevi komunikaciju sa decom retko koriste za učvršćivanje međusobnih odnosa, a češće za rešavanje tekućih problema sa kojima im se sinovi obraćaju. Saveti koje očevi daju sinovima razlikuju se u zavisnosti od toga koliki stepen kontrole izražavaju u svojim vaspitnim praksama. Očevi koji praktikuju izrazitu kontrolu u odnosu sa sinom nastoje da savetima u potpunosti usmere ponašanje sinova, te da ih usmere u pravcu uloge u kojoj će biti snažni i nepokolebljivi, muškarci koje drugi neće uspeti da „pređu“ ili „zafrknu“: „A sinu moramo stalno da pričamo, eto kad se konkretno desi ta situacija da ga neko, nešto eto da kažem zafrkne nešto ga pređe onda mu kažem: „Eto vidiš sad te taj tu preš'o zbog toga i toga!“ (...) Znači, kad se malo povučem onda mu obrazložim celu situaciju tanano gde ga je taj pokušao da ga pređe i tako dalje, eto.“ (otac, Beograd, vss, nastavnik, sin 5, ćerka 3 godine)

Odmeravanje snaga sa drugim muškarcima ili dokazivanje snage, dokaz je i uslov prihvatanja u muškim grupama i jedan od važnijih elemenata konstrukcije maskuliniteta (Burdje, 2001; Tuzin, 2004). S druge strane, očevi koji su bliži demokratskom vaspitnom stilu (izražavanje emocija i podrške uz jasno postavljanje granica) daju savete koji uvažavaju ličnost sina i pružaju podršku da se on sam okuša u različitim situacijama.

„Jedna je stvar boriti se za svoje mesto, a druga je stvar pristati na dato mesto u zajednici. Eto počevši, s jedne strane, insistirati da se ništa ne pita, da se sve prihvata, a s druge strane insistirati na tome da se do nečeg dođe sa potrebnim ono znanjima i raspoloživim informacijama...“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Otac iz Novog Sada ima otvorenu komunikaciju sa svojom partnerkom, te nastoji da takav obrazac prenese i na komunikaciju sa sinom.

„Ima samo jednu vrstu kazne, i to ovde u dnevnoj sobi teba da stoji i zabranjen mu je kontakt sa svim osobama u kući. I stvarno stoji tu po kazni, to mu je jedina kazna i vrlo je primenjiva, jer njega ne drži mesto (...) U prvoj fazi je užasno besan, u drugoj fazi sve

mu je drugo zanimljivo, problem ne postoji, i u trećoj fazi dolazi do toga da traži pomoć da problem reši, onda zove mamu, pa onda sednemo pa porazgovaramo.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Otvorena komunikacija između partnera omogućuje otvaranje prostora za otvorene odnose i sa decom. U ovoj situaciji komunikacija postaje sredstvo i podrške i disciplinovanja sina. Ovim putem detetu se nastoji pojasniti celokupna situacija i kroz komunikaciju nanovo uspostaviti odnos u pravcu jasnih pravila ponašanja i očekivanja roditelja, ali uz izraženu podršku u pravcu željene promene. Time se zahteva prilagođavanje i roditelja (supružnika iz Novog Sada iz ovog primera) (koji zajedno učestvuju u procesu disciplinovanja, pa je na delu kohezivnost njihovih vaspitnih praksi) i deteta koje aktivno učestvuje u procesu socijalizacije. Ovakav model najbliži je individualizaciji roditeljstva i ukazuje na stalno prilagođavanje sopstvenih odgovora u procesu rodne socijalizacije dečaka.

7.1.1.9 Bliskost očeva i sinova

U ovom segmentu analize najzastupljenije su sledeće kategorije: 1) snažan muškarac i 2) patrilinarnost koje najviše odgovaraju konceptu *dobrog oca* koji je zaštitnik porodice. U narativu jednog oca iz uzorka izdvojene su sledeće kategorije: 1) individualizacija i 2) podrška, koje najviše odgovaraju individualizovanom roditeljstvu koje se jednim delom kombinuje sa konceptom *dobrog oca* koji sina uvodi u određenu rodnu ulogu.

Većina očeva iz uzorka smatra da prema sinovima treba biti oštrij, te u skladu sa ovim stavom nastoje da u odnosu sa sinovima ne pokazuju previše naklonosti i uopšte emotivne topline. Očevi nižeg obrazovnog nivoa (završena osnovna škola) zaposleni na poziciji radnika ne dozvoljavaju ni sinovima da pokazuju emocije. Ovi očevi smatraju da „pravi muškarac“ treba da bude snažan, što odgovara narativu o *dobrom ocu* koji je zaštitnik porodice, te je nužno da bude nepokolebljiv i emotivno hladan.

„Moderator: Po vama je li u redu da dečaci plaču?

Sagovornik: Nije. Osim dok je mali. Moj sin voli pomalo ponekad bez potrebe da plače, što to izuzetno mi smeta, znači bespotrebno je.“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obučar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Očevi nižeg obrazovnog nivoa iz uzorka smatraju da je izražavanje emocija dozvoljeno sinovima na nižem uzrastu, ali i tada sinovi ne treba da pokazuju emocije „bespotrebno“, već da se uče jednoj disciplini i nepokolebljivosti koja će ih izgraditi u snažne muškarce, a ne u „seka-perse“, odnosno „meke“ osobe, osobe koje od: „udaraca sa svih strana i ovakvih i onakvih, ne treba da poklekne i da posrne i da odma' traži neku pomoć, da se obraća nekom drugom za koga se pretpostavlja da ima tu moć da pomogne.“ (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina)

Kontrola emocija na prvom mestu određuje šta znači “biti muško” (Kivel, 2009: 83). Disciplinovanje se postiže ili nagradama ili manje-više nasilnim disciplinskim postupcima roditelja (posebno oca) ili vršnjaka. „Ovakva struktura identiteta podrazumeva u značajnoj meri autoritarnu ličnost jer postavlja zahteve za dostizanjem

pozicije autoriteta, ali i za submisivnom samokontrolom u hijerarhiji (muške) moći, čime se dečaci pripremaju za život u *piramidi* ekonomske i političke moći“ (Stanojević, 2015: 55).

„Pa uvek se nađe neko rivalstvo ili degradacija, znači kao što ne može jabuka da se podeli idealno na dva jednaka dela tako ne može ništa da se podeli na dva jednaka dela. Znači, ne može čak ni ljubav da se podeli na dva jednaka dela bez obzira što su nam oba deteta i mila i draga i rođena i sve to.“ (otac, Beograd, vss, nastavnik, sin 5, ćerka 3 godine)

Očevi češće od majki govore da imaju različite emocije prema deci i da su se različito obradovali rođenju sina i ćerke. Ovakav stav karakterističan je za skoro sve očeve iz uzorka, čime se ističe visoko vrednovanje rođenja sina isključivo zbog patrilinarnih motiva.

„Prva tri meseca oni su svi mnogo bili više srećniji. Više bila moja majka srećna što je dobila unuku (...) nego što sam ja. Ja sam tek kad je to dijete počelo već više malo da se smeje, da nešto, ja sam tad sazn'o da je volim. (...) Pa očekiv'o sam sina, znači, sad vidim da sam griješio...“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obućar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Različito vrednovanje ćerki i sinova u direktnoj je vezi sa patrijarhalnošću. Muškarci su oni koji nastavljaju porodičnu lozu, prenose prezime i slave krsnu slavu, dok su žene „tuđe večere“. Ovakav stav najčešće izražavaju očevi nižeg obrazovnog nivoa (završena osnovna škola) koji žive u ruralnoj sredini. Žarko Trebješanin (Trebješanin, 1991) ističe da je u srpskom društvu primetno favorizovanje sina, te u prilog ovoj tvrdnji navodi brojne obrede vezane za rođenje sina, blagoslove i kletve, kao i predstave žene i muškarca u ideologiji patrijarhalne kulture. Kroz priče, mitove i legende koji se pripovedaju deci, prenosi se određeni sistem vrednosti čime se omogućava reprodukcija patrijarhalne matrice koja proizvodi nejednaku distribuciju moći između polova.

Kada je reč o poznavanju osobina sinova i mogućnosti da rekonstruišu dečakovu svakodnevicu, očekivano, očevi koji su provodili više vremena sa svojim sinovima i nastojali da upoznaju njihove osobenosti umeju i bolje da ih opišu. Reč je o očevima

koji imaju otvorenu komunikaciju sa sinovima i koji „oslušuju“ decu, te su stoga i bliskiji sa njima. Ipak, postoje i očevi koji nisu u stanju da navedu osnovne karakteristike ličnosti deteta: „On je suviše mali da ga ja opišem. Ja ne mogu da vodim neki ozbiljan razgovor sa njim.“ (otac, Vranje, sss, magacioner, sin 7, ćerka 4, sin 2 godine)

Otac iz Vranja navodi da nije u stanju da opiše sedmogodišnjeg sina pravdajući to njegovim uzrastom. Nemogućnost da opišu sinove očevi često pravdaju i svojom odsutnošću iz porodice, odnosno zaposlenošću izvan domaćinstva, pa stoga nedostatku vremena da svoju decu „upoznaju“.

„Ne treba vaspitati devojčicu kao dečaka (...) Evo, pre neki dan smo videli da ona perfektno ume da stavi pelenu, bez ikakve greške. Što smatram da je to u njoj duboko izražen materinski instinkt. To sin do sad nije nikad ni pokušao, niti smo mu kad rekli da treba da stavi pelenu.“ (otac, Beograd, vss, nastavnik, sin 5, ćerka 3 godine, ćerka ima 3, a sin 5 godina)

Većina očeva iz uzorka svoj odnos prema sinovima zasniva na predstavi o tome kakve osobine i kakvo ponašanje treba da ima dobar dečak. Zbog toga najčešće na pitanje o osobinama sinova odgovaraju u pravcu toga koje osobine nastoje da razviju kod njih ili koje osobine bi želeli da imaju njihovi sinovi, a ređe daju realan opis osobina. Ovakva strategija očeva nije uvek svesna i svrsishodna. Kon (Kon, 1991) smatra da se u svakom društvu od dece različitog pola očekuju različite osobine i da se sa njima zbog toga postupa različito. Razlika socijalizacije dečaka i devojčica zavisi od polnog simbolizma, odnosno od toga kakve se moralno–psihološke osobine nastoje razviti kod dece, kao i za kakvu se delatnost deca pripremaju (Ibidem).

Drugačiju praksu ima otac iz Novog Sada koji *oslušuje* svoju decu i upoznat je sa njihovim potrebama i senzibilitetom. Uz to ima otvorenu komunikaciju i sa svojom partnerkom, što nastoji da prenese i u odnos sa sinom.

Čak i kada senzibilitet sina ne odgovara striktno postavljenim rodnim ulogama: „on je po prirodi... nežniji“, otac iz Novog Sada nastoji da neguje otvorene odnose i da ide u susret dečjim potrebama: „Ne mogu prosto i kad zauzmem taj stav: da treba da budem oštriji prema dečaku, nežniji prema devojčici, ne mogu da budem previše oštar i

previše nežan, jer se njihovi karakteri u to potpuno ne uklapaju. (...) Prema njemu koliko god da sam oštar, to ne može da zameni to što je on po prirodi... nežniji, što će doći svaki put da se pomazi sa mnom i sa mamom..." (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Budući da otac iz Novog Sada neguje otvoreno izražavanje emocija i u partnerskom odnosu, kao i sa svojim prijateljima i sa porodicom porekla, emocionalnu inteligenciju visoko ceni i smatra je bitnim elementom u međuljudskim odnosima: „Smatram da je to jako važno u ovim društvenim odnosima. Da je užasno važno za jednu osobu da može da ulazi u zdrave emotivne veze.“ Stoga ispoljavanje emocija ne smešta na rodnom kontinuumu već ga smatra osobenošću koja je jednako svojstvena i muškarcima i ženama, čime prevazilazi tradicionalne obrasce roditeljstva i razvija individualizovan pristup u socijalizaciji sina.

Prema istraživanju o praksama i identitetima očinstva koje je sproveo Dragan Stanojević ovaj nivo postaje izuzetno značajan za obrise rađanja novog očinstva: „Dok se otac može uključivati u poslove oko dece i kao ispomoć majci, ostvarivanje direktnog odnosa razmene mišljenja i emocija svedoči o rađanju novog senzibiliteta očeva prema svojoj deci koji je u značajnoj vezi sa vrednosnim sistemom.“ (Stanojević, 2015: 171)

7.1.1.10 Zajedničke aktivnosti očeva i ćerki

U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) dihotomija privatno/javno i 2) odsutnost oca, koje odgovaraju konceptu *dobrog oca* koji je zadužen za obavljanje poslova izvan domaćinstva, te je stoga pomažući roditelj.

Očevi ređe od majki navode da provode vreme sa ćerkama, a zajedničke aktivnosti koje tom prilikom imaju su najčešće pomoć u izradi domaćih zadataka, gledanje animiranih filmova ili rad u bašti. Može se zaključiti da je reč o svojevrsnom indirektnom uvođenju ćerki u rodnu ulogu, budući da je izostanak aktivnosti sa očevima zapravo upućivanje na provođenje slobodnog vremena sa majkama, kako bi ih one uputile u rodnu ulogu žene u porodici (o čemu je već bilo reči u prethodnom poglavlju).

„Uglavnom kad radimo nešto zajedno, to je baš u slobodno vreme, pa tako zajedno smo juče recimo otišli na tvrđavu pa šetali i šta ja znam. To su neke stvari koje nam prijaju. Ali ovako u sklopu svakodnevnih aktivnosti nemamo puno vremena da nešto radimo zajedno, baš možda zbog te podele posla.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Otac iz Novog Sada navodi da je glavni razlog za to što ne provodi dovoljno vremena sa svojom ćerkom „podela posla“ u domaćinstvu. Pored pravdanja nedostatkom vremena usled odsutnosti iz domaćinstva, sagovornik istovremeno iznosi posredni stav da aktivnosti sa ćerkom „potpadaju“ pod nadležnost majke.

„Pa igramo se sa loptom, sport! Uglavnom je to sport, sport, trčanje, voženje rolera... Ali, biciklom, ali igranje sa lutkom, to ne priliče meni... nisam u tom svetu uopšte, po pitanju sa lutkom. (...) Pa više je za to zadužena supruga, ona to. Jednostavno smatram da jeste žensko i da treba da joj približi neke stvari kroz tu igru.“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Rodno segregisane sfere određuju i sadržaj aktivnosti koje očevi imaju sa ćerkama. Uverenje da majka treba da uvodi devojčicu u rodnu ulogu žene ograničava mogućnosti provođenja zajedničkog vremena oca sa ćerkom i u izvesnom smislu predstavlja svesnu odluku oca.

„Ja i ćerka sad se i slabije igramo, više pričamo, više učimo. Uzme recimo svesku mi donese pa je ja preslišavam, tu uz knjigu, pa preslišavam nešto.“ (otac, Beograd, sss, preduzetnik, ćerka 9, sin 3, sin 0.8 godina)

Aktivnosti skoro svih očeva iz uzorka sa ćerkama retko uključuju vreme provedeno u igri već su koncentrisane na aktivnosti pomoći u školskim zadacima ili pasivno gledanje televizije. Čak se i trenuci provedeni u igri mogu pre svrstati u trenutni karakter aktivnosti sa ćerkama, nego planirano provedeno vreme oca i ćerke: „Vrlo retko smo odvojeni u smislu da ja samo sa njom odem u grad, da ja samo sa njom idem u šetnju, da ja samo sa njom se igram ispred zgrade. (...) I to je vrlo retko, vrlo retko smo odvojeni u tim nekim zabavnim stvarima.“ (otac, Čačak, zanatska škola, voćar, sin 10, ćerka 7 godina)

„Moram da priznam da je put kroz školu od prvog do četvrtog razreda uglavnom bila zadužena supruga. Ja sam na poslu, dosta radim, imam pos'o malo naporan... Rad sa ljudima, prenapregnut sam što se posla tiče, onda je za to ona bila zadužena. Kad negde zapne možda kod nekog zadatka onda se ja uključim...“ (otac, Vranje, sss, policajac, ćerka 11, sin 6 godina)

I otac iz Vranja svedoči o sekundarnoj ulozi oca u procesu socijalizacije ćerke kako zbog odsustva iz domaćinstva zbog zaposlenosti, tako i zbog rodne podele sfera prema kojoj je privatni domen namenjen nadležnosti žena. Čak i kada se uključuje u aktivnosti sa ćerkom, otac iz Vranja navodi da ima instrumentalnu ulogu, te da se ona vidi u rešavanju problema koje majka nije u mogućnosti.

„Sa ćerkom je više supruga, a ja sam više sa sinom. Tako i kad krenem nekad više ih ostavim nju sa mamom, a povedem sina. Možda ne bi trebalo, ali više tako radimo, više sina vodim. A nju ostavim sa mamom, da ona s mamom bude u kući, da kad sprema neki kolači voli to tako to sa mamom, onda malo mesi hleba... (...) Obično sam sa ćerkom slabo idem, znači ili smo svi zajedno ili sam ja samo sa sinom.“ (otac, Vranje, sss, kv radnik, sin 5, ćerka 3 godine)

Što ću ćerke starije, to će većina očeva iz uzorka sve manje vremena provoditi sa njima u slobodnim aktivnostima. Zajedničke aktivnosti koje opstaju su zajednički rad i

to najčešće cele porodice u polju, u bašti i samo u nekoliko porodica zajednički odmor, šetnja, odlasci na koncerte itd.

„Mi ovde živimo, ja sam inače iz sela gore. E, onda oni ovde pomognu mi kad sređujemo dvorište. Nekad ogrebe lišće, ali vikendom uglavnom idemo u selo... (...) Na primer, kada smo sejali baštu ona i žena su sadile luk, ja i sin smo sadili krompir, onda kad je... išli smo da plevimo i tako.“ (otac, Čačak, sss, magacioner, ćerka 12, sin 11 godina)

Većina očeva iz uzorka veoma malo vremena provodi u zasebnim aktivnostima sa svojim ćerkama. S obzirom na nalaze ovog istraživanja, zaključujem da nakon odsutnosti u aktivnostima brige i nege dok su ćerke na nižem uzrastu, odsutnost oca se nastavlja i tokom perioda odrastanja ćerke te se sindrom odsutnog oca sve više produbljuje. Težište brige, nege i učešća u odrastanju ćerki ostaje isključiva nadležnost majki.

7.1.1.11 Komunikacija očeva i ćerki

U ovom segmentu analize najbrojnije su sledeće kategorije: 1) moralnost ćerki i 2) zatvorenost komunikacije, koje najviše odgovaraju konceptu *dobrog oca* koji je kontrolor moralnosti žena i odsutni roditelj, te stoga ima samo pomažuću ulogu u procesu porodične socijalizacije. U narativu nekoliko očeva izdvojene su i sledeće kategorije: 1) otvorena komunikacija i 2) podrška, koje najviše odgovaraju demokratskom vaspitnom stilu, te u jednom segmentu i detradicionalizaciji roditeljstva budući da se ovakvim pristupom u socijalizaciji devojčica ruše striktne rodne podele između majki i očeva u brizi i staranju o deci.

Većina očeva iz uzorka komunikaciju sa ćerkama koristi za njihovo direktno uvođenje u rodnu ulogu. Ova komunikacija je najčešće jednosmernog karaktera i u njoj očevi nastoje da ćerkama predoče različite normative koji se vezuju za ulogu žene, pri čemu je većina u vezi sa moralnošću. Takva praksa ne menja svoj sadržaj u odnosu na uzrast ćerki.

„Kažem joj: ne smiješ da gledaš de se dvoje ljube, de se dvoje grle, de ulaze u sobu radu intim... seksualne stvari, jer to nije lijepo za tebe.“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obučar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Dok regulisanje seksualnosti sinova očevi vrše u pravcu heteronormativnosti, dotle je regulisanje seksualnosti ćerki usmereno u pravcu aseksualnosti. Ovakva praksa posebno je izražena u narativima očeva nižeg obrazovnog nivoa koji žive u proširenoj porodici i obavljaju radnička zanimanja. Takva praksa u komunikaciji se prepoznaje kroz attribute nečega što „nije lijepo za nju“ ili nešto što ćerke „treba da izbegavaju“, ne samo u ponašanju, već i na nivou saznanja o seksualnosti.

„Što se tiče scena seksa na tv-u, mi se često smejemo... (...) Ono iz šale zatvorite oči, i njima je to ostalo. (...) Već zna toliko da se skloni ako smo svi mi tu, ona se skloni i on isto.“ (otac, Čačak, sss, magacioner, ćerka 12, sin 11 godina)

Tema seksualnosti često postaje tabu tema u navedenim porodicama, a kada se o njoj govori sa ćerkama onda joj se obavezno dodaje set zabrana. Očevi iz ovih porodica smatraju da ćerke jedino sa majkama mogu otvoreno da razgovaraju o ovoj temi.

„Zabranim da se gledaju neke serije, one američke, one latinske, one koje su stvarno ljubavne i to jer to je za moje vaspitanje dece je to mnogo loše. A isto i moja supruga to ne voli. Znači pod broj jedan u vaspitanju ne volim da mi devojčica ima nokte, eto ako je to nešto bitno. Isto moja supruga je s te strane, mi, ja sam njojzi pojasnio, znači lično moje principe, ne volim da ima nokte, ne volim to.“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obučar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Očevi nižeg obrazovnog nivoa (završena osnovna škola) koji žive u ruralnim oblastima smatraju da su majke odgovorne za moralnost ćerki. Ovi očevi nastoje da zaustave bilo kakvu verbalizaciju ćerki o temi seksualnosti, prebacujući odgovornost na majku. Ranije je već bilo reči o komunikaciji majki sa ćerkama o temi seksualnosti, te je zaključeno da se dati razgovori baziraju pre svega na prenošenju rodnih normativa, a ređe na davanje potpunih informacija o datoj temi. Stoga ćerke u ovim razgovorima zapravo ne dobijaju neophodne informacije o sopstvenoj seksualnosti, svom telu, zaštiti od neželjene trudnoće i slično, već je isključivo reč o socijalizaciji za stereotipno viđenju rodnu ulogu žene koja se sastoji isključivo od zabrana određenih ponašanja.

„Simpatija naravno prva ljubav zaborava nema. Ona se oko njega, a on nije zainteresovan. Pošto je ona došla kući, vidim ja po njoj da nije u redu, pošto uglavnom je ona pričljiva osoba, pa ćuti. Pa ja pitam sve šta je, šta je, dok se nije rasplakala. E sad šta je, onda kroz suze, dok je ona izgovorila šta je kako je, pa sam ja probao da je posavetujem. Znači sa moje strane kakvi smo mi muški, uglavnom i sve to, pa sam probao da uvidi malo situaciju, da se smiri i tako.“ (otac, sss, Novi Sad, zanatska škola, kv radnik, ćerka 12, sin 11, ćerka 8 godina)

Drugačiju praksu pokazuju očevi koji imaju otvorenu komunikaciju sa svojom partnerkom, te nastoje da i komunikacija sa ćerkama bude bez tabua. Stoga se čini da je porodična dinamika dimenzija od velikog značaja za pitanje komunikacije očeva sa ćerkama. U ovakvim porodicama dolazi do dekonstrukcije „muških“ i „ženskih“ priča

iako i sami očevi o komunikaciji sa ćerkama govore iz „muškog ugla“: „pa sam ja probao da je posavetujem. Znači sa moje strane kakvi smo mi muški“.

„Za početak, užasno smo društveni i žena i ja. To nam je bilo jako važno, da razvije socijalne veštine. Kako će komunicirati, kako će svoje potrebe komunicirati, kako će razumeti druge. (...) Mislím da je kod ćerke to onako išlo mnogo lakše, zato što je ona vodila računa o tome, ostavljala utisak da to sve razume, ne da razume šta se od nje traži, nego da oseća potpunu pozadinu svega toga, jer smo mi uvek sa njom nadugačko i naširoko popričali.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

U porodicama u kojima je partnerski odnos baziran na otvorenoj dvosmernoj komunikaciji, očevi socijalne veštine vide kao važan element u razvoju ćerki. Komunikacija u slučaju oca iz Novog Sada nije samo sredstvo kojim će ćerka komunicirati sopstvene potrebe, već i način da razume potrebe drugih. Kako je reč o dvojezičnoj porodici, učenje i razumevanje oba jezika i obe kulture, a sa njima i ljudi koji tim kulturama pripadaju čini osnovu socijalizacijskih obrazaca u ovoj porodici, te se mešoviti brakovi, kao atipičan slučaj u ovom istraživanju, pokazuju kao značajna varijabla kojom se potencijalno otvara prostor za promenu porodičnih praksi.

7.1.1.12 Bliskost očeva i ćerki i poznavanje deteta

U ovom segmentu analize izdvojene su kategorije: 1) odsutni otac i 2) krhkost devojčica, koje najviše odgovaraju konceptu dobrog oca koji je zaštitnik i hranilac porodice i ima pomažuću ulogu u procesu porodične socijalizacije.

Skoro svi očevi iz uzorka teže rekonstruišu svakodnevicu svojih ćerki u poređenju sa majkama. Opisi većine očeva su šturi, jednolični i lišeni sadržaja. Suštinu njihovih opisa čini taksativno nabranje kretanja ćerki, njihove ishrane i vremenske dinamike aktivnosti u toku dana.

„Sina kad gledam mislim da je fizički ovako i čvršći je, drugačije, neće mu trebati niko da ga mazi. (...) A ona je ipak ta kako da ti kažem, devojčica je devojčica, ona opet traži zaštitu. Mislim bar ja tako gledam prema ženama. Znači da si uvek tu da pomogneš i da ti poturiš svoja leđa...“ (otac, Zrenjanin, zanatska škola, moler, ćerka 10, sin 7 godina)

Većina očeva iz uzorka svoje ćerke vidi kao nežnije i nezaštićenije od sinova, te zbog toga očevi imaju zaštitnički stav prema ćerkama. Ipak, ovde zapravo nije reč o bliskosti sa detetom jer poznavanje realnih osobina ličnosti ćerki najčešće izostaje, opisi su bazirani na floskulama („devojčica je devojčica“), a očevi se u svojim opisima vode pre svega normativom o ženama kao nežnijim bićima od muškaraca.

„E, ne znam baš tako da se mazim sa njima ko supruga. Prirodno valjda, ne znam. Znači, oni legnu sve troje tamo na krevet i onda se šćućure, gledaju, maze. Ja to nekako nisam, ja mogu s njima da se zezam. Ali čini mi se da su oni intimniji.“ (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina)

Očevi koji smatraju da muškarac ne treba da pokazuje emocije i da je to „prirodna“ odlika žena, neće nastojati da razviju na taj način vezu sa svojim ćerkama. Ovakav stav je većinom prisutan kod očeva nižeg obrazovnog nivoa koji smatraju da je imperativ muškarca da bude ratnik, zaštitnik porodice, a uloga majke da pruža ljubav i podršku deci. Polne razlike, polni odnosi i polna dihotomija u narativu ovih očeva predstavljaju rezultat, ali i dokaz neupitnih prirodnih svojstava muškaraca i žena. Niže

obrazovani očevi koji žive u ruralnom području čak smatraju da izražavanje emocija i bliskosti škodi deci.

„A, ja bi samo rek'o da su deca mnogo razmažena, jer nas ranije dedo i nana nisu mnogo mazili ko sa' što mazu ovu decu. (...) I mnogo se deca razmazuju i mnogo se deca štetu u vezi toga.“ (otac, Novi Pazar, sss, krojač, ćerka 4, sin 2 godine)

Različito vrednovanje sinova i ćerki od strane očeva iz uzorka ima svoje efekte i na proces njihovog zbližavanja.

„Ja ti kažem prva tri meseca oni su svi mnogo bili više srećniji, više bila moja majka srećna što je dobila unuku (...) ja sam tek kad je to dijete počelo već više malo da se smeje ja sam tad sazn'o da je volim...“ (otac, Novi Pazar, sss, krojač, ćerka 4, sin 2 godine)

Deci koju otac vrednuje više posvećivaće i više vremena te će biti bolje upoznat sa njihovom svakodnevicom. Međutim, deca su u milosti oca sve dok poštuju postavljene norme. Sa njihovim kršenjem opada i naklonost oca prema deci: „roditelj nijedan ne može da oseti neku slabost nego preko deteta (...) košta to roditelja“ (otac, Novi Pazar, sss, krojač, ćerka 4, sin 2 godine)

Budući da očevi u proširenim porodicama nastoje da tradicionalne obrasce ponašanja i mišljenja primenjuju dosledno, oni smatraju da poštovanje normativa predstavlja potvrdu uspeha njihovih vaspitnih praksi i obratno, bilo koje kršenje normativa od strane ćerki može da „košta roditelja“ odnosno da utiče na njegov ugled, kao i na ugled ostalih članova porodice jer se snaga i funkcionalnost porodične zajednice drugima predstavlja jasno definisanim i dosledno odigranim ulogama svih njenih lanova i članica.

„Znaš koji joj se jako dopao, Korelajn, animirani film, on je onako baš... o odnosu devojčice sa roditeljima, baš je onako karakterističan za njen uzrast. I to je pogledala prošle nedelje, čini mi se da ga je gledala desetak puta sigurno. Od tih desetak puta, najmanje pet–šest puta smo mi gledali sa njom i baš je izgleda onako pogodilo... (...) Zato što je ta devojčica onako prilično osobena. Malo je čudna za okolinu, ima čak jednog čudnog drugara i ima tako malo distancirane roditelje. Pretpostavljam da je ona

prepoznala nas dvoje kad smo u obavezama i šta ja znam. (...) Mislim da je tu negde napravila vezu s našom porodicom..." (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Detaljnije opise svakodnevice ćerki i njihovih osobina daju roditelji koji praktikuju otvorenu komunikaciju sa ćerkama i provode vreme u različitim aktivnostima sa njima. Otac iz Novog Sada aktivno preispituje svoje roditeljske prakse i prilagođava ih novonastalim situacijama. On prati ćerkin razvoj i daje joj primere koji će joj omogućiti da i ona sama proceni njegove roditeljske prakse. Na taj način otac omogućava dvosmernost socijalizacije i obostrani razvoj, u kojem je ostvarivanje bliskosti posredni efekat.

7.1.2 Kontrola

7.1.2.1 Samostalnost (na liniji odnosa majka–sin)

U ovom segmentu analize najzastupljenije su sledeće kategorije: 1) permisivnost i 2) emotivna podrška, koje najviše odgovaraju konceptu dobre majke čija je glavna uloga ekspresivnog karaktera i sastoji se u izražavanju emotivne topline i podrške deci u odrastanju. U narativima dve majke izdvojene su sledeće kategorije: 1) podrška, koja najviše odgovara konceptu dobre majke čija je glavna uloga ekspresivnog karaktera i 2) prevazilaženje dihotomije privatno/javno, čime se dolazi do detradicionalizacije roditeljstva budući da se napušta striktna rodna podela sfera između *dobrog oca i dobre majke*.

Majke najčešće nastoje da samostalnost sinova prvenstveno razviju preko učešća u obavljanju zaduženja u domaćinstvu, a znatno ređe preko podrške u samostalnom obavljanju aktivnosti izvan domaćinstva. Ovakva podela u skladu je sa normativom o majci čiju nadležnost predstavlja privatna sfera i komplementarnom ulogom oca u javnoj sferi društva (Parsons, 2009). Aktivnosti u kojima sinovi učestvuju prilagođene su njihovom uzrastu i najčešće podrazumevaju raspremanje dečje sobe, skupljanje igračaka ili pospremanje stola nakon obroka, a u kasnijem uzrastu dece i složenije aktivnosti poput kupovine potrepština za domaćinstvo ili u slučaju prvorođenih sinova – brige o mlađoj deci (braći i/ili sestrama).

„Svi radimo podjednako, svi nešto moramo da radimo da nečemu doprinesemo koliko god. Srazmerno godinama i mogućnostima.

Moderator: A čemu doprinose oni tim aktivnostima u kući?

Odgovor: ‘Ajde da budem sebična, pa da kažem ‘ajde olakšaju meni. (...) A i zbog njih samih. Prvo sam njega, ‘ajde što je on stariji svemu učila šta radim i kako se radi da (...) bi mogli da funkcionišu sami.“ (majka, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Majke navode da putem zaduženja u domaćinstvu omogućavaju sebi podršku i rasterećenje u obavljanju svakodnevnih zaduženja. S druge strane ističu važnost ovih

aktivnosti za razvoj samostalnosti sinova kako bi oni mogli da se snađu u situaciji zaposlenosti majke ili majčinog odsustva iz domaćinstva usled nekih drugih razloga, pri čemu prvorodenost sinova igra značajnu ulogu u ranijem uvođenju u date aktivnosti.

Majke koje su u neravnopravnom položaju u domaćinstvima (u kojima ne postoji dogovor o raspodeli obaveza između partnera, već sve poslove u domaćinstvu obavlja žena), nastoje da svoju decu zaštite, kako one kažu, od obaveza i problema koji će im doći sa odrastanjem: „Pa eto, smatram da su još deca, da još žele da se igraju, da ima još vremena, da će oni da shvate kad imaju svoja zaduženja, obaveze...“ (majka, Vranje, zanatska škola, spremačica, ćerka 9, sin 6 godina).

Ovakav stav zapravo je pokazatelj njihove situacije iz koje ne vide izlaz, te stoga smatraju da ne postoji mogućnost promene ni kroz drugačije prakse u procesu socijalizacije dece. Ove majke smatraju da zaduženja u domaćinstvu ne razvijaju nikakvu veštinu, već da je reč o dodatnom opterećivanju dece: „Biće im dosta problema, aj neka ih još su mali.“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine).

Navedeni stav majki, kao i sledstvena praksa najprisutniji su kod majki sa nižim nivoom obrazovanja (osnovna škola) koje žive u proširenoj porodici. Budući da je njihov svakodnevni život orijentisan na decu, najčešće usled nezaposlenosti, majke iz ovih porodica imaju zaštitnički stav prema njima. U ovim slučajevima identitet žene je najčešće izjednačen sa identitetom majke te se uspehom u polju roditeljstva one potvrđuju i kao žene (Tomanović-Mihajlović, 1997). Stoga smatraju da će blagošću prema deci uspeti da poboljšaju međusobne odnose, kao i da će ih deca zbog toga više ceniti, pa stoga zauzimaju zaštitnički stav u roditeljstvu. Ovakve prakse nisu uvek svesne, već često predstavljaju i rezultat iscrpljenosti kapaciteta majke što se pokazuje kroz permisivni vaspitni stil (Baumrind, 1967).

„Moderatorka: A da li ste mu davali neka zaduženja?“

Odgovor: Da i nikad ništa nije uradio.

Moderatorka: I kako ste Vi reagovali?

Odgovor: Pa, ljutila sam se i onda smo se i dogovarali i plaćali i ucenjivali, međutim to kod njega ne pomaže. Kod nje sve može i sve hoće.“ (majka, sss, nezaposlena, Zrenjanin, sss, nezaposlena, ćerka 10, sin 7 godina)

Zaduženja u domaćinstvu nisu tako čvrsto postavljena za sina kao što je to slučaj sa ćerkama, te uviđam da su obaveze u domaćinstvu u stavovima majki viđene pre svega kao rodna uloga devojčica, a ne dečaka, pa se zato razlikuju i reakcije majke na njihovo (ne)uspešno obavljanje. Majka iz Zrenjanina, nakon pokušaja ispravke navedenog ponašanja korišćenjem različitih metoda, odustaje smatrajući ovaj segment delovanja prvenstvenim domenom ćerke kod koje „sve može i (ona) sve hoće“. Baš zato što se sfera domaćinstva ne smatra obavezom muškaraca, metode koje se koriste da bi se sinovi privoleli da ih obavljaju obuhvataju permisivne tehnike: dogovor, plaćanje itd. za razliku od tehnika sa ćerkama koje se dosledno uvode u rodnu ulogu žene domaćice, pa se neposlušnost i neizvršavanje obaveza kažnjava ili se za negativno ponašanje vezuje stid ili usađuje krivica.

Niže obrazovane majke (sa završenom osnovnom školom ili zanatom) koje rade na radničkim pozicijama ili su nezaposlene i žive u ruralnoj sredini samostalnost sinova ne vide kao poželjnu osobinu, posebno na mlađem uzrastu dece.

„Ta neka zlatna sredina (...) znaju granicu, znaju dokle smeju da idu...“ (majka, Čačak, sss, trgovkinja, ćerka 8, sin 2 godine)

Zlatna sredina – „apstraktno mesto društvenog središta, u narativima majki opisano je kao pouzdano, solidno i sigurno nasuprot rizicima koji ga okružuju“ (Ćeriman, 2017: 161). Porodica je centrirana oko dece koja se nastoje zaštititi od gubitaka. Stav „Kad radite nešto u vrtiću ili u životu, nek’ da budete u zlatnoj sredini (...) ako padne jako će se udariti“ determinisan je strahom koji „zauzima ulogu regulativnog načela društvene stvarnosti“ (Ibidem, str. 162). U polju „zlatne sredine“ poseže se za homogenizacijom iskustava i vrednosti: „i u zlatnu sredinu uvek ćeš naći nešto i tako sam ja svugde“. Sredokrača između dva ekstrema se dostiže strogom regulacijom i jasnim stavljanjem u okvire: „znaju dokle smeju da idu, do koje granice prosto smeju da nas iznerviraju, a već po pogledima znaju kad su preterali“.

Drugačije prakse pokazuju visokoobrazovane majke koje kroz zaduženja sinova u domaćinstvu nastoje da razviju njihovu samostalnost, kao i majke čiji supružnici učestvuju u obavljanju poslova u domaćinstvu te se na ovaj vid aktivnosti gleda kao na uzajamno poštovanje i međusobno pomaganje članovima i članicama porodice, čime se razvija čitav set pozitivnih osobina kod sinova.

„Valjda i ja očekujem od svoje dece da nauče da vode domaćinstvo sami, u smislu odselićeš se jednog dana (...) te neke stvari valjda moraš naučiti, a možeš ih naučiti tako što ćeš proći kroz sve te neke stvari, proći kod kuće i provežbati.“ (majka, vss, menadžerka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Majka iz Novog Sada ne vidi poslove u domaćinstvu kao isključivu nadležnost žena, budući da njen suprug učestvuje u obavljanju dela zaduženja, uključujući i brigu o deci. Sagovornica smatra da je sfera porodičnog delovanja pogodno mesto da deca (i sinovi i ćerke) steknu veštine samostalnog snalaženja izvan kuće i u kasnijem životu, pa na taj način tretira i obavljanje kućnih poslova.

„Volela bih da je otvoreniji i komunikativniji, eto to bih volela, definitivno nema te osobine. (...) Sigurno će dobiti na sigurnosti sopstvenoj, jer zatvorenost jeste jednako nesigurnost.“ (majka, Čačak, sss, trgovkinja, ćerka 12, sin 11 godina)

Majke iz porodica u kojima postoji uzajamna podrška partnera i otvorena komunikacija navode da samostalnost sinova nastoje da razviju kroz pružanje konstantne podrške, posebno u situacijama koje sinovi smatraju izazovnim i zahtevnim. Narativ majki iz ovih porodica obavezno uključuje i druge članove i članice porodice „(mi) smo tu da ti pomognemo, da ti se nađemo...“. Naglašavanjem zajedništva prevazilaze se rodna određenja te se u ovom slučaju podrška ne pruža jer se samostalnost muškaraca visoko vrednuje, već stoga što je reč o vrednosti kojom se rukovode članovi i članice porodica u kojima postoji međusobna podrška za svakoga. Majke iz ovih porodica imaju individualizovan pristup roditeljstvu te osobine sinova, uključujući i samostalnost, nastoje da razviju na osnovu njihovih procenjenih potencijala, nezavisno od rodne uloge.

7.1.2.2 Kažnjavanje i nagrađivanje sinova (od strane majki)

Kada je reč o kažnjavanju i nagrađivanju kao disciplinskim postupcima, na osnovu podataka prikupljenih u ovom istraživanju nisam mogla da zaključujem o frekvenciji tipova nagrađivanja i kažnjavanja jer su pitanja u intervjuu o ovoj temi postavljena tako da su roditelji govorili o situacijama u kojima su poslednji put kaznili i nagradili ili pohvalili dete. Iako je pretpostavka da su navedeni vidovi nagrađivanja i kažnjavanja u njihovim odgovorima ujedno i najčešći oblici disciplinskih postupaka koje roditelji iz uzorka koriste, smatram da bi takav zaključak ipak bio nepouzdan jer nije obuhvaćena celina interakcija roditelja i dece u sličnim situacijama. S druge strane, u skladu sa ciljem ovog istraživanja, interesuju me stavovi koji stoje u osnovi vaspitnih praksi roditelja, kao i značenja koja im sami roditelji pripisuju, te će u ovom poglavlju, kao i u drugim poglavljima u ovom radu koji obrađuju temu discipline, fokus biti na tom aspektu.

U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) slab autoritet i 2) podrška, koje najviše odgovaraju konceptu *dobre majke* koja ima ekspresivnu ulogu u domaćinstvu, nasuprot ocu koji je snažan i kontrolišući akter u domaćinstvu.

Majke najčešće koriste uskraćivanje kao sredstvo kažnjavanja sinova, a nekoliko majki iz uzorka (nisko obrazovane, nezaposlene ili zaposlene na radničkim pozicijama, iz ruralnih područja) primenjuju fizičko kažnjavanje sinova za počinjene prekršaje, nezavisno od uzrasta deteta.

„Nešto što je njima bitno (...) znači danas nećeš da igraš kompjuter, nećeš da gledaš crtani i nećeš da izađeš napolje, to je kazna, jer je to ono što je njima trenutno bitno.“
(majka, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Majke uskraćivanje uglavnom praktikuju u situaciji kada su sinovi napravili propust u vezi sa školskim zaduženjima (pripremom za kontrolni na kom su dobili slabu ocenu, kašnjenjem sa izradom domaćih zadataka itd). Najčešće se smatra da je provođenje vremena za kompjuterom ili u igri razlog kašnjenja u obavljanju školskih obaveza ili razlog slabijih ocena, te se stoga njihovim uskraćivanjem nastoji podstaći ponašanje deteta u suprotnom pravcu.

„Uzela prutić, šibala ga malo i opet, kazniš ga i ništa.“ (majka, oš, nezaposlena, Novi Pazar, osnovna škola, domaćica, ćerka 4, sin 2 godine)

Majke koje su u nepovoljnom položaju u domaćinstvu, nezaposlene su i/ili su opterećene svakodnevnim obavezama i usklađivanjem poslovnih (rade na radničkim pozicijama) i porodičnih obaveza pribegavaju fizičkim merama kažnjavanja u situacijama kada smatraju da su sinovi prešli granicu koja podrazumeva ugrožavanje lične bezbednosti deteta (poput veranja na traktor dvogodišnjeg sina u slučaju majke iz Novog Pazara). Majke navode da usled iscrpljenosti ličnih resursa nemaju strpljenja, niti kapacitet za drugačije mere vaspitavanja, što predstavlja pre pokazatelj njihove nemoći u datim situacijama, a ne promišljenog vaspitnog delovanja. Ovakva reakcija na dečje prekršaje česta je u domaćinstvima u kojima postoji nejednaka raspodela moći između partnera u korist muškarca, što dovodi do iscrpljivanja kapaciteta žena.

„Što se kazne tiče taj odlazak svako u svoju sobu kod mene je to znači. Ako su jako bučni, ako ima nekih problema, nesuglasica onda to razrešim i vičem: 'ajde dosta je više bilo, svako u svoju sobu! (...) I onda to im traje jedno 15–20 minuta, pola sata zavisi kad. To mene brzo prođe i onda pustim...“ (majka, Vranje, sss, nezaposlena, ćerka 11, sin 6 godina)

Isrpljenost ličnih resursa majki rezultuje nedoslednošću u primeni kazni. Iako majke primećuju da nedoslednost u primeni kazni rezultira nedelotvornošću kazni, majke u čijem je narativu izdvojena nedoslednost u primeni disciplinskih mera navode da nisu sposobne za promenu vlastitih vaspitnih praksi. Uvid u intervjuje otkriva da je nedoslednost zapravo pokazatelj nemoći majki usled nedostatka samopouzdanja koje bi im olakšalo postavljanje jasnih granica. Razlog tome je iskustvo kršenja njihovih ličnih granica, bilo u partnerskom odnosu ili u odnosima sa drugim članovima porodice zbog čega često svesno ili nesvesno pribegavaju permisivnom vaspitnom stilu.

Delimično modifikovanu praksu kažnjavanja pokazuju visokoobrazovane majke koje kao metod kažnjavanja takođe primenjuju uskraćivanje, ali u vidu „izostanka nagrade“, odnosno određena aktivnost se „izdiže kao nešto jako dobro i jako lepo“, posmatra se njena korisnost za pojedinca, te se nagrađuje ponašanje koje podržava obavljanje date aktivnosti, a izostanak nagrade automatski znači kaznu.

Najčešći vid nagrađivanja sinova koje majke iz uzorka primenjuju je materijalna nagrada (kupovina igračke, odlazak na sladoled i tome slično). Majke sinove najčešće nagrađuju za poslušnost, kada su na nižem uzrastu, a zatim za dobar uspeh u školi, na starijem uzrastu deteta.

„Evo danas smo bili u bolnicu, dobila sam bratanca i bili smo u bolnici, baš sam ga pohvalila da je dobar, da me sluša. Pa, eto, bio je u hodniku miran, nije pravio probleme, slušao je mamu. (...) Najviše vole sladoled, pa će to da kupe.“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Verbalne pohvale, prema svedočenju majki, retko čine nagradu po sebi i najčešće ih prati materijalna nagrada. Verbalne nagrade su često usputne i uglavnom se upućuju sinovima na nižem uzrastu.

„Bravo majstore, ljubim te! (...)Da bi se on pokrenuo što je on više to, jao (smeh) kao mekušac neki i onda malo da ga trgnem, da on oseti tu neku malo snažniju reč, poređenje: care! Nije: ljubi te majka! (smeh) Kažem: ljubi te majka, ti si mamina devojčica, mislim ne mogu tako nešto...“ (majka, Beograd, sss, referent, sin 7, ćerka 4 godine)

Majka iz Beograda nastoji i da u jezik unese ciljeve koje želi da postigne socijalizacijom dece. Njena refleksija na sopstveni narativ usmerena je na pohvale koje upućuje sinu i ćerki, a koje su rodno određene: bravo, care! (za sina) i ti si mamina devojčica (za ćerku). Utemeljenje i opravdanje za ovakvu upotrebu jezika majka nalazi u društveno normiranim odnosima te je i sama svesna jačine koju reči mogu da proizvedu na decu. Koristeći jači pojam za pohvale sina majka nastoji da ga dodatno osnaži, te ih svesno i ciljano koristi kako bi sina usmerila u pravcu određene rodne uloge, odnosno poželjnog modela maskuliniteti.

Majka iz Beograda primenjuje drugačije mere nagrađivanja sina, te u tom smislu predstavlja atipični slučaj u ovom istraživanju: „Na primer, kad je sin u pitanju ne mora to ni da bude petica, uvek ga pohvalim kad vidim da se potrudio. Znači ne mora to da ima neki proizvod, prosto da kažem i dokaz, ali prosto da ja vidim da se on potrudio.“ (majka, sss, trgovkinja, Beograd, sss, trgovkinja, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Naime, majka iz Beograda smatra da je neophodno nagraditi i proces, a ne samo krajnji rezultat, „proizvod“. Na ovaj način majka zapravo nagrađuje proces rasta i razvoja deteta dajući mu podstrek da ide dalje. Ipak uvidom u celokupni narativ ove majke, moguće je videti da ovakve vaspitne prakse ne primenjuje sa ćerkom, te da je specifičan odnos sa sinom razvijen usled situacije njegovog izostajanja sa nastave zbog bolesti. Budući da je sin prilično vremenski izostajao iz škole zbog operacije krajnika i da i inače ima poteškoće u savladavanju školskog gradiva, majka mu pruža konstantnu podršku kako bi ga ohrabrila u procesu sticanja obrazovanja.

7.1.2.3 Samostalnost ćerki (na liniji odnosa majka–ćerka)

U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) poštovanje pravila i 2) uvođenje u rodnu ulogu, koje odgovaraju konceptu *dobre majke* čija je uloga da ćerku uvede u određenu rodnu ulogu postavljajući se kao model i kontrolišući njeno ponašanje. U narativu dve sagovornice izdvojene su sledeće kategorije: 1) podrška i 2) individualizacija, koje najviše odgovaraju individualizaciji roditeljstva.

Majke češće očekuju da ćerke budu autonomnije u svakodnevnom životu, nego što je to zahtev koji se postavlja pred sinove, pre svega zato što većina majki očekuje da se ćerke što ranije pripreme za rodnu ulogu žene domaćice. Većina sagovornica zauzima prema ćerkama rodno stereotipan stav zanemarujući njihove individualne karakteristike i birajući sopstvene vaspitne prakse prema generalizovanim tvrdnjama o „zrelosti“ devojčica i dečacima koji „kasnije sazrevaju“.

„Mislim ne mogu da kažem, nije ona zapostavljena nikad bila. Mislim, mi smo stvarno radili s njom, ali mnogo manje nego sa sinom. Ona je dosta naučila iz našeg odnosa prema sinu. Ona je sama odrastala...“ (majka, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Zahtev za samostalnošću ćerki posebno je izražen ukoliko se uporede podaci o samostalnosti drugorođenih ćerki i sinova. Majka iz Beograda svedoči da je njena ćerka učila od starijeg brata kako treba da se ponaša, te da je praktično „sama odrastala“, odnosno da je svoju samostalnost stekla upravo stoga što joj nije bilo posvećeno dovoljno pažnje te je nastojala da brata „stigne“.

„Čak se dešavalo da ostane sama kada je svekrva radila, dešavalo se da ostane da spava sama na spratu. Dete koje ima dve godine da ostane da sama spava na spratu, a jetrva je na prizemlju. I kad se probudi igra se u krevetu ili siđe posle sama niz unutrašnje stepenice... a njega na trenutak ne smem ostaviti samog.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Majka iz Čačka, slično majci iz Beograda, svedoči o samostalnosti ćerke i nesamostalnosti sina (koji je u ovoj porodici drugorođeno dete). Suprotno prethodnom primeru, od drugorođenog sina se ne očekuje da „sam odrasta“ već, naprotiv, majka iz

Čačka navodi da je sa njim opreznija jer su dečaci po prirodi nestašni, a devojčice su samostalnije, posebno ukoliko su prvorodne. Rodno određene osobine ćerki koje se smatraju poželjnim za devojčice: smirenost i poslušnost, usađuju se od najranijeg doba devojčica kroz vaspitne prakse roditelja i ukoliko ih ćerke usvoje onda bivaju percipirane kao „zrele“ ili bar „zrelije“ od dečaka. Majke navode da ćerke „brže sazrevaju“ što povezuje sa sistemom zabrana, koje su striktno postavljene i dosledno se primenjuju i kojima se devojčice vrlo rano pokušavaju uvesti u rodnu ulogu.

„Ja nju nešto ne savetujem (...) ona to nešto ume sama. Njega sam iz straha, on je dečak...“ (majka, Beograd, ćerka 12, sin 8 godina, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Zahtevi za samostalnošću devojčica rastu sa njihovim uzrastom. Majka iz Beograda očekuje od svoje dvanaestogodišnje ćerke da već ume sama da se snađe u svakodnevnim situacijama, ali da njen četiri godine mlađi brat i dalje zahteva podršku i savetovanje majke. Zrelost devojčica se često postavlja kao normativ i pokušava se postići preko razvoja određenih osobina devojčica: smernosti, poslušnosti, vrednoće i tome slično. Zapravo se vaspitne prakse većine majki iz uzorka u pogledu samostalnosti ćerki mogu posmatrati kao uvođenje u određenu rodnu ulogu, a kod manjeg broja majki kao razvoj ličnih potencijala devojčica koje će im pomagati u svakodnevnom funkcionisanju u različitim situacijama.

„Moderatorka: Zašto je to važno, zašto je važno da pospremi, da bude uredna?“

Odgovor: Prosto tako je mene moja mama učila i mislim da je to sasvim u redu, da ima svoje neke pod broj jedan obavezu, a drugo da ne bude znači baš u svinjcu znači da ne bude kaos.“ (majka, Beograd, sss, frizerka, ćerka 9, sin 3, sin 0.8 godina)

Ćerke nemaju redovna zaduženja jedino u proširenim porodicama iz uzorka jer majke imaju stav da će im „biti dosta obaveza“ kad odrastu, o čemu je već bilo reči u prethodnim poglavljima. U drugim porodicama zaduženja ćerki imaju jasnu funkciju uvođenja u rodnu ulogu žene, domaćice te je stoga zahtev za samostalnošću ćerki u njihovom obavljanju striktno postavljen.

„Koliko god da ima deset godina, koliko god da vidimo po njenim interesovanjima da je ona već u tom nekom, ako ne u pubertetskom, ali predpubertetskom dobu, opet vidimo da možda na nekim tačkama da ne očekujem od nje da bude odrasla sa deset godina. (...) Volim da sednemo sa njom da razgovaramo, kažemo joj: nismo bezgrešni, mi smo ljudi iako smo roditelji, mi se trudimo... (...) Tako da s njom se može lepo razgovarati, ali mislim da je jako bitno za dobar odnos, odgoj dece, da se i roditelji preispitaju između sebe.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Samo nekoliko majki iz uzorka je govorilo o sposobnosti refleksije i preispitivanja sopstvene uloge roditelja. Majka iz Novog Sada je spremna da svoje prakse i stavove preispita, samostalno ili sa partnerom i da u odnosu sa ćerkom koriguje svoje ponašanje. Ćerku aktivno uključuje u proces socijalizacije i prilagođava svoje ponašanje njenim reakcijama. Zaključujem da je specifična situacija tranzicije u roditeljstvo, koja je dodatno osnažila ovaj roditeljski par, doprinela iskoraku majke iz Novog Sada iz naučenih modela roditeljstva u porodici porekla u pravcu stvaranja novih socijalizacijskih obrazaca. Porodična dinamika je i kod drugih majki koje preispituju svoje roditeljstvo važan element. Otvorena komunikacija i donošenje zajedničkih odluka sa partnerom putem dogovaranja čine da i u odnosu sa decom neguju takvu praksu.

„Majke su snažan vetar u leđa deci, ako ih s ljubavlju guraju, uvek su tu ali da ih puste i da plivaju sami, da im daju tu samostalnost.“ (Majka, Čačak, sss, službenica, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Praksa majke iz Čačka, kao i majke iz Novog Sada, najviše odgovara konceptu detradicionalizacije roditeljstva budući da podrazumeva jasno postavljanje granice u odnosu sa ćerkama, što predstavlja raskid sa žrtvenim modelom majčinstva, ali i jasno izraženom emotivnom podrškom u pravcu razvoja samostalnosti ćerke, što je karakteristično za demokratski vaspitni stil i individualizaciju roditeljstva.

7.1.2.4 Kažnjavanje i nagrađivanje ćerki (od strane majki)

Majke iz uzorka najčešće kažnjavaju ćerke zbog neposlušnosti, a zatim zbog lošeg uspeha u školi ili nediscipline u obavljanju školskih obaveza. Najčešće kazne su uskraćivanje gledanja animiranih filmova, korišćenja kompjutera, druženja sa prijateljima ili izlazaka radi druženja. U nekoliko situacija bilo je prisutno i fizičko kažnjavanje, ali i ponižavanje, što nije bila situacija u postupcima disciplinovanja sinova kod majki iz ovog uzorka.

U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) kontrola ponašanja ćerke i 2) uvođenje u rodnu ulogu, što najviše odgovara konceptu *dobre majke*, koja ćerku doslednim postupcima i kontrolom priprema za određenu rodnu ulogu, odnosno za uvođenje u poželjan feminini model.

„U vrtiću kao rezervnu kombinaciju ima trenerku i muške gaće, ako se upiški onda nosi to muško za kaznu (smeh). (...) Muške gaće, mislim jesu sinovljeve sa dinosaurusima, dečje lepe gaće, ali nisu ženske sa višnjicama (smeh) (...) Ali jednog trenutka mi je to palo na pamet zato što njoj puno znači garderoba, baš joj puno znači. Pa sam htela malo da je uplašim time, ali nije uspelo (smeh)“ (majka, Beograd, sss, referent, sin 7, ćerka 4 godine)

Budući da ovaj tip kazne nije navođen za sinove, zaključujem da je reč o svojevrsnom izlaganju neprijatnim situacijama koje u svojoj osnovi imaju stid koji se nastoji proizvesti kod ćerki uključivanjem javnosti. Javni moralni nazor je sredstvo koje se koristi kako bi se žensko ponašanje korigovalo unutar patrijarhalne matrice (Trebješanin, 1991). Iako je javnost ovde posredno uključena (vaspitačica će presvući dete u vrtiću) pretnja njome je dovoljna da se ćerke socijalizuju za određeno ponašanje. Posledica ovakve kazne su krivica i sramota, koje čine dva najvažnija elementa i za usvajanja normativa o „pristojnom“ ponašanju devojčica.

„Šta da joj radim, da je kažnjavam ne pada mi na pamet. Reko: Mico, kaznila si se već sama. Sedi, nauči, pomoći ću ti šta god ti treba. Sutra se javi ako možeš da ispraviš, ako ne na sledećem pismenom dobiješ pet, sve će biti u redu. ...Ali recimo kad bih ja videla da se ona ne nervira, onda bi se ja nervirala umesto nje gledala način da je motivišem ili

kaznim ili nagradim ili šta god samo da se to nekako zahukta.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Najčešća kazna koju majke iz uzorka primenjuju je uskraćivanje obavljanja određenih zabavnih aktivnosti jer smatraju da će na taj način najbolje inhibirati nepoželjno ponašanje ćerki (uskraćivanjem onoga što im je bitno), posebno jer smatraju da su baš te aktivnosti doprinele njihovom ponašanju (nezavršavanje obaveza na vreme, loša ocena u školi, odvlačenje pažnje od zaduženja itd.).

„Jer se igrala u blatu i cela se isprljala, a mi nismo imali vode, u stvari nemamo kao što vidite, i ona je devojčica i stvarno sramota. Vi ste došli a ona da bude prljava...“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

U zavisnosti od toga koliko su jaki rodni normativi koje majke podržavaju, zavisice i vrsta aktivnosti zbog kojih će kažnjavati ćerke. Niže obrazovane majke iz proširenih porodica svoje kazne najčešće primenjuju u situacijama u kojima ćerke iskazuju izlazak izvan čvrsto postavljenih rodnih normi, bez obzira na njihov uzrast. Ćerkama se nastoji preneti normativ koji od njih zahteva da su čiste, tihe i plahovite, naročito kada je uključen sud javnosti (dolazak istraživača u domaćinstvo).

„Vraćam se sad na staro opet, ako ja kažem ne može – ne može izaći iz sobe i dođe drugarica, ja kažem: izvini sine, ona je kažnjena. (...) Moj suprug ide za mnom i kaže: pusti je, zašto je ne pustiš, idi sine, tog trenutka treba kazniti i njega.“ (majka, sss, radnica, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

Porodična dinamika se pokazuje kao značajan faktor prilikom disciplinovanja ćerki. Majka iz Čačka ukazuje na važnost doslednosti u vaspitnim praksama, ne samo u okviru majčinstva, već i u okviru koherentnog pristupa roditeljskog para procesu socijalizacije devojčica. U ovoj situaciji, zaštitnički odnos oca prema ćerki prouzrokovan je njegovim stavom o devojčicama koje su slabiji pol, te ih je stoga potrebno zaštititi u porodici porekla jer će „kasnije imati težak život“. Ovakav stav najzastupljeniji je kod očeva iz uzorka koji obavljaju radnička zanimanja i žive u proširenoj porodici u ruralnom području.

Atipični slučaj predstavlja visokoobrazovana majka iz Novog Sada, kao što je već bilo reči u segmentu o bliskosti majki i ćerki, jer ima drugačiju praksu kažnjavanja (izostanak nagrade je zapravo kazna u slučaju majke). Ova sagovornica svoje vaspitne prakse zasniva na stalnoj, otvorenoj komunikaciji sa ćerkom i proceni njenih potreba i osećanja. Sagovornica navodi situaciju u kojoj je ćerka dobila lošu ocenu u školi. Budući da je već sama bila vidno potrešena jer se prvi put našla u situaciji da dobije negativnu ocenu, sagovornica je procenila da će ćerki veće usmerenje biti podrška nego kazna. Takvo roditeljstvo, prema mišljenju sagovornice, zahteva veće napore i resurse, iskaz? nego kada je zasnovano na upotrebama imperativa i tzv. ograničenom komunikacionom kodu (Tomanović–Mihajlović, 1997: 120), budući da zahteva prilagođavanje sopstvenih vaspitnih praksi novonastalim situacijama, a ne jednostavnu primenu naučenih obrazaca roditeljstva.

Kada je reč o nagrađivanju ćerki, najviše majki kao osnovni oblik nagrađivanja koristi kupovinu nekog poklona, a manji broj majki koristi pozitivno potkrepljenje poput tepanja, ljubljenja, maženja sa ćerkom i tome slično.

„Kao da je najbolja devojka, ćerka, da je najviše volim i tako.“ (majka, Novi Pazar, osnovna škola, domaćica, ćerka 4, sin 2 godine)

Kao što su zabrane normirane jezikom, tako su i pohvale normirane; ćerke su *najbolje devojke, princeze*, dok su sinovi: *carevi, majstori* itd. Majke pohvalama ćerki isto tako nastoje da prenesu rodne normative birajući izraze koji pokrivaju određenu grupu osobina i nastojeći da na taj način dodatno uokvire ponašanje i identitet devojčica i dečaka.

„Dobila peticu na flauti na polugodištu tako nešto (...) Ona je rekla: „Volela bih da mi stavite Baha na moj mp3 plejer“. (...) I ona je samo to dobila kao nagradu. E sad, to bi nekom roditelju možda tamo sa strane delovalo suludo i kao da smo mi škrtice, ali dete je to želelo kao nagradu. Zašto ja sad da njoj namećem još nešto, da je šaljem na izlet negde ili da joj kupim nešto, ako ona to sad u ovom momentu ne želi.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Isto kao što praktikuju uskraćivanje onoga što smatraju da je ćerkama važno kako bi ih kaznile za određeno ponašanje, tako najveći broj majki u uzorku

potkrepljenje usmerava ka onome što je ćerkama od značaja. Kada je reč o kupovini materijalnih poklona ili drugoj vrsti nagrade za pozitivno ponašanje, majke najčešće konsultuju želje ćerki, što je i uradila majka iz Novog Sada, smatrajući da će obezbeđenjem tih predmeta najbolje postići postavljene vaspitne ciljeve.

Samo jedna majka u uzorku, koja predstavlja atipičan slučaj, navodi da ćerku ne nagrađuje, smatrajući da takav vid potkrepljenja nije u skladu sa njenim vaspitnim ciljevima, već da ćerka treba određene zadatke da obavlja zbog intrinzičkih vrednosti, a ne materijalne ili nematerijalne nagrade: „Znači da se ne naviknu na to da zbog toga, zbog nagrade trebaju nešto da urade ili ne urade nego zbog sebe na prvom mestu.“ (majka, Beograd, sss, trgovkinja, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

7.1.2.5 Samostalnost sinova (na liniji odnosa otac–sin)

Kada je reč o samostalnosti sinova, narativi očeva su manjkavi informacijama. Razlog može biti taj što sam ovu dimenziju merila preko zaduženja koja očevi daju sinovima u domaćinstvu, kao i preko podataka o drugim zajedničkim aktivnostima očeva i sinova. Već je bilo reči o tome da očevi slabo participiraju u kućnim poslovima, te da u ovoj sferi nisu ni upoznati sa aktivnostima koje imaju njihovi sinovi. Drugi značajan podatak za ovakav pregled situacije je to što očevi u čijim stavovima je najzastupljenija patrijarhalna matrica, očekuju od sinova da slede njihov primer i da se uklope u postavljene rodne standarde koji su pre svega situirani u javnoj sferi. U toj situaciji, na samostalnost sinova, odnosno na njihov otpor ustanovljenim normama ne gleda se pozitivno, bez obzira na uzrast sinova, te se nastoje različitim vaspitnim praksama očeva pre kontrolisati, a ne podržati u pravcu osamostaljenja (o tome će biti više reči u delu o disciplini – nagrađivanju i kažnjavanju).

U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) dihotomija privatno/javno i 2) kolektivizam, koji najviše odgovaraju konceptu *dobrog oca* koji prvenstveno dela u javnoj sferi i čija je uloga da sina uvede u „društveni život“ jer on treba da nastavi tradiciju sledeći primer oca. U narativu samo jednog oca izdvojene su sledeće kategorije: 1) podrška i 2) individualizacija, koje odgovaraju konstruktivnoj individualizaciji roditeljstva.

Očevi najčešće odgovaraju da njihovi sinovi nemaju nikakva zaduženja u domaćinstvu ili da se ona svode na obavljanje rutinskih aktivnosti, poput nameštanja kreveta, prikupljanja igraćaka i knjiga ili sređivanja dečje sobe, kao i pomoći majci u obavljanju poslova u domaćinstvu: „Pa isto počinje kao ćerki, znači lična higijena, umivanje, pranje zubića. (...) Posteljina, da se složi jastuk i to da se ponese u ormaru, šta može. Znači to je pod broj jedan, da i on pomogne sestri, da donese majci ako može koje drvo da donese, da i pripomogne, znači to je ova zaduženja.“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obučar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Aktivnosti u domaćinstvu su svedene na minimalno angažovanje sina i uglavnom su pomažuće ženama koje imaju najviše nadležnosti u ovom domenu društva: „da pomogne sestri“, „da pripomogne majci“. Takav stav najviše odgovara konceptu *dobrog oca* koji pripada javnoj sferi, „spoljašnjem svetu“ i koji retko, ako uopšte, pomaže partnerki u obavljanju zaduženja u domaćinstvu.

Raspodela zaduženja u domaćinstvu između dece prati ustanovljenu podelu rodnih uloga između roditelja:

„Moderator: Recite mi, Vaš sin da li i kako on najčešće provodi dan? Je l' ima on neka zaduženja po kući?

Odgovor: Ne, ne, ne, on je povlašćen. On je tatin mezimac.“ (otac, Vranje, sss, policajac, ćerka 11, sin 6 godina)

Pritom, različito vrednovanje sinova i ćerki koje je prisutno u narativima pojedinih očeva, vidljivo je i u odgovorima na ova pitanja. Budući da je „tatin mezimac“ sin nema nikakve obaveze jer zauzima povlašćenu poziciju u porodičnoj rodnoj hijerarhiji.

U porodicama u kojima su poslovi u domaćinstvu i obaveze staranja i brige o deci prvenstveno obaveza žene, očevi smatraju da je odgovornost za neprihvatljiva ponašanja dece upravo na majkama: „Mislim da su možda previše na kompjuteru (...) ali mislim da često, dosta vremena provodi. To sam im'o i sa ženom dosta i... i rasprave i svađe jedno vreme. Nekad je bio u stanju osam sati da provede na kompjuteru. (...) Znači to mi je strahovito smetalo i imao sam pravo da ti kažem i dobre rasprave sa suprugom zbog toga.“ (otac, Zrenjanin, zanatska škola, moler, ćerka 10, sin 7 godina)

Korišćenje kompjutera je u narativima pojedinih očeva iz uzorka viđeno kao problematično, prvenstveno stoga što je tehnologija problem sama po sebi, pa se korigovanje ovakvih praksi očekuje od majki jer je na njima glavnica vaspitavanja dece i zbog toga snose krivicu za nekorektno ponašanje sinova, posebno jer se data aktivnost obavlja u okviru porodične sfere koja je u nadležnosti žena.

Očevi koji ne podržavaju samostalnost sinova iskazuju težnju za poštovanjem vrednosti kolektivizma koja se očitava u nastojanju da sin živi u okviru istog domaćinstva i da na taj način nastavi tradiciju: „Volio bih da porodica po tom nekom tradicionalnom osnovu živi, zajedno otac, sin i znaš ono što se kaže u jednoj kući.“ (otac, Zrenjanin, zanatska škola, moler, ćerka 10, sin 7 godina)

Ovakav stav karakterističan je za niže obrazovane očeve (sa završenom osnovnom školom ili zanatom) koji obavljaju radničke poslove i žive u ruralnom

području. U narativima ovih očeva iskazana je i jaka familistička orijentacija koja se ogleda u nastojanju da sin u osnivanju sopstvene porodice određenja sledi primer heteronormativnog modela iz porodice porekla, pa krajnju posledicu loše socijalizacije vide u zamonašenju sina, odnosno njegovom potpunom odlasku ne samo iz okvira ovako zamišljenog domaćinstva, već i iz celokupnosti društvenih odnosa.

Drugačiju praksu ima otac iz Novog Sada čiju porodičnu dinamiku odlikuje otvoren odnos i dvosmerna komunikacija sa partnerkom, pa ovaj model nastoji da prenese i na odnos sa sinom.

„Na prvom mestu sposobno da se snađe, ima dovoljno samopouzdanja da sam traži rešenja, a ne boji se da traži pomoć. To bi po meni onako bilo sasvim dovoljno da pruži osnovu za sve ono životne situacije.“ (otac, sss, službenik, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Otac iz Novog Sada posmatra samostalnost sina izvan rodnih određenja, smatrajući da veština snalaženja i prilagođavanja različitim životnim situacijama može sina samo opremiti za bolje funkcionisanje u svakodnevnom životu. Pritom, u svojim vaspitnim praksama on pristupa otvoreno i bez jakih granica te od sina ne očekuje snagu koja „prilici jednom mušakarcu“, već smatra da je samostalnost i veština snalaženja i u traženju pomoći. Ovaj otac ima pozitivan stav prema razvoju emocionalne i socijalne inteligencije i nastoji konstantnom podrškom da je razvije kod svog sina. Ovakav stav najviše odgovara konstruktivnoj individualizaciji roditeljstva jer otac smatra da je „zdrava ličnost“ ona koja je sposobna da se snađe u današnjem svetu i koja poseduje veštinu prilagođavanja („da traži rešenja, da traži pomoć“), odnosno da je sposobna da transformiše postojeće obrasce i da iznalazi nove odgovore na novonastale situacije.

7.1.2.6 Kažnjavanje i nagrađivanje sinova (od strane očeva)

U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) autoritet i 2) rodna identifikacija, koje najviše odgovaraju konceptu *dobrog oca*, koji poseduje snažan

autoritet u porodici, a glavna uloga u procesu porodične socijalizacije je da sina uvede u određeni rodni model.

Očevi češće od majki u ovom istraživanju fizički kažnjavaju sinove, a isto tako i sinove češće kažnjavaju od ćerki. Očevi koji primenjuju fizičku kaznu ističu da je kod nje važnije da sin shvati značenje udarca, a ne njegovu fizičku jačinu.

„Znači, mnogo jače udarim, na primer, dete u igri (...) nego što ga udarim po kazni. Uopšte ne pravi problem, znači niti kuka da ga boli...

Moderator: U čemu je kazna?

Odgovor: Pa mislim kazna. (smeh) Roditelj se naroguši.“ (otac, Beograd, vss, nastavnik, sin 5, ćerka 3 godine)

Rezultat fizičkog kažnjavanja ne treba da bude bol, već strah sina. Putem zastrašivanja otac održava i svoj status roditelja koji je autoritet i glava porodice, što odgovara većinskom konceptu *dobrog oca* iz ovog istraživanja. Fizičko kažnjavanje i njegova visoka zastupljenost u disciplinovanju sinova od strane očeva predstavljaju odliku patrijarhalne kulture. Brojni autori (Erlih, 1971; Trebješanin, 1991) ukazuju da je ovakav tip kazni karakterističan za balkanske narode. U Srbiji je najjača „ratnička tradicija, a empirijski podaci pokazuju da ukoliko je u jednoj kulturi snažniji borbeni duh, utoliko je i češće i surovije telesno kažnjavanje“ (Trebješanin, 1991: 324). U prilog ovoj tvrdnji ide i narativ očeva o fizičkom kažnjavanju sinova: „Ako mu 3 puta kažem nešto da uradi i on ne uradi, znači, tu može da me razbesni, ako sam ja nešto loše raspoložen (...) Znači, može da me iznervira svaka sitnica. (...) Pa, recimo nekad, kad se tako iznerviram znam da ga pustim 2–3 puta ja rukom. Ali, znam i da uzmem kaiš nekad, samo k'o fol da uzmem kaiš samo da ga zaplaši.“ (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina)

Batine se relativizuju, pa se koriste izrazi poput „*lupio sam ga po guzi*“ (otac, sss, sistem administrator, sin 7, ćerka 4 godine, Beograd), a od sinova se očekuje da stoički „kao pravi muškarci“ podnesu kaznu.

„Pa znate kako, nije on sad nešto da plače, da kmeči, zna da je kriv i prihvati muški. (...) Znači ne plače nego ćuti i čeka da prođe i to je to.“ (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina)

Narativ oćeva o batinama se menja kada govore o tome kako sinovi podnose kaznu. Najednom se izraz „lupnem ga po guzi“ i stav da udarci u igri više bole menjaju u „u'vatiš, pa namlatiš“ (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina). Upoređivanjem narativa oćeva zaključujem da je reć o svojevrsnoj istovremenoj potvrdi i „onog ko mlati“ i „onog kojeg mlate“ jer veliki i moćni otac s jedne strane mora imati dostojnog naslednika s druge strane. U ovom svojevrsnom procesu inicijacije nema stvarnog mećusobnog odnosa. Njega odigravaju krhki subjekti po već utvrćenim pravilima, zagledani u imaginarne modele kojima zapravo ostvaruju pravi cilj ove prakse – izmicanje od suoćavanja sa krhkošću sopstvenog identiteta za koji nemaju i nisu u stanju da ponude drugaćiji odgovor ni sebi, a ni drugima. Rod nije nešto što bi bilo u sebi omećena, supstancijalna realnost, kao stvar-po-sebi, već je 'dogaćaj', proces, on se konstruiše u svakodnevnim interakcijama, ukljućujući i proces disciplinovanja sina. Umesto potrage za 'sućtinama' koje omećuju rod, Brubejker (Brubaker, 2002: 169) smatra da treba da „analiziramo organizacijski i diskurzivni život kategorija – procese kroz koje one postaju institucionalizirane“. U slućaju oca iz Beograda fizićko kaźnjavanje je veoma bitan element u uvoćenju sina u rodnu ulogu, jer sin mora svaki put da podnese batine „muški“ dokazućuji na taj naćin da praksa kaźnjavanja takoćde ima efekta na njegovo osnaźivanje na putu od *dećaka* ka *muškarcu*.

Fizićko kaźnjavanje praktikuju oćevi koji u svojim vaspitnim praksama primenjuju strogu kontrolu bez prućanja psihološke podrške detetu. To su oćevi koji veoma malo vremena provode sa decom, te stoga nisu upoznati ni sa njihovim potrebama, niti nastoje da svoje vaspitne prakse prilagode novonastalim situacijama. Ovi oćevi lako naću povod za kaźnjavanje sinova i demonstraciju moći, što pravdaju „lošim raspoloćenjem“ (do ćega moće doći i kada omiljeni fudbalski klub izgubi utakmicu, prema svedoćenju oca iz Beograda).

Svi oćevi iz uzorka smatraju da je kaźnjavanje bitan deo disciplinskih postupaka, a pojedini ćak smatraju da je vaźnije i od nagraćivanja: „Jednostavno smatram da je

kazna prava i jedina ispravna stvar za odgajanje jednog čoveka.“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Manji broj očeva primenjuje uskraćivanje kao kaznu za neželjeno ponašanje sinova koje se manifestuje kroz loše ocene u školi, ostajanje sa društvom napolju duže od dozvoljenog vremena, svađom sa braćom ili sestrama i tome slično. U slučaju jednog oca, koji predstavlja atipičan slučaj, kažnjavanje trogodišnjeg sina bazira se na njegovom samostalnom suočavanju sa učinjenim i razmišljanju o tome, a zatim na komunikaciji sa roditeljima o problemu.

„Pa, sin ima samo jednu vrstu kazne. I to ovde u dnevnoj sobi teba da stoji i zabranjen mu je kontakt sa svim osobama u kući. (...) Nikad ne traje kazna duže od desetak minuta. U prvoj fazi je užasno besan, u drugoj fazi, sve mu je drugo zanimljivo, problem ne postoji. I u trećoj fazi dolazi do toga da traži pomoć da problem reši, onda zove mamu, pa onda sednemo, pa porazgovaramo.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

U ovoj porodici, partnerski odnosi, a onda i vaspitne prakse roditelja su zasnovani na otvorenoj dvosmernoj komunikaciji. Uskraćivanje komunikacije sa ostalim ukućanima, pa makar i na nekoliko minuta, čini da se dečak iz primera suoči sa drugačijom situacijom u domaćinstvu na koju reaguje već naučenim modelima (tražeći komunikaciju sa ostalima). Na ovaj način roditelji postavljaju granicu njegovom ponašanju, ali na njegovu potrebu da komunicira problem reaguju neophodnom podrškom i učešćem u zajedničkom rešavanju problema.

Očevi iz uzorka najčešće nagrađuju sinove materijalnim potkrepljenjima, što je u skladu sa normativom o ocu kao „hraniocu porodice“.

„Pa, ako me sasluša, na primer, odradi nešto posluša u prodavnicu, odma' dobija ili za sladoled, ili za krem...“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obučar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Većina očeva iz uzorka najčešće nagrađuje poslušnost, te su ovi podaci u skladu sa prethodno prikazanim rezultatima o nepodsticanju samostalnosti sinova. Drugi razlog

za nagrađivanje je postignuće, a sinovi se nagrađuju za odličan uspeh u školi, pokazane talente ili veštine itd.

„I vidim tamo su i klinci stariji od njega bili u tom bazenu i igrali se i vidim da je on najspretniji među tim klincima što se tog plivanja, okretanja u vodi tiče. I onda sam bio ponosan i kad smo došli kući, onda je i on pričao svoj doživljaj, kako je ronio, ovo ono i onda ga ja ovako ljubim i kao tata je baš ponosan na tebe...“ (otac, Novi Sad, visoka stručna sprema, glumac, sin 5, ćerka 3 godine)

Pohvale su najčešće usmerene na potkrepljenje rodno stereotipnih uloga i osobina i njih očevi daju sinovima ukoliko se pokažu snažnijima, spretnijima i veštijima od drugih dečaka, koji su prema mišljenju očeva u „višoj kategoriji“: stariji, krupniji itd.

„Nedavno mi se pohvalio sin da je udario drugara. (...) Moram da priznam da mi je čak i bilo kao, eto, drago, što je moj sin imao hrabrosti da udari drugara.“ (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina)

Dečaci se unutar porodice često odgajaju pod „maskulinim-ratničkim narativima“ koji se manifestuju kroz reprodukciju sukoba i međusobno nadmetanje (Jordan, Cowan, 2009). Na ovaj način potvrđuju svoj maskulini identitet i pozicioniraju se na lestvici moći.

Kao i u slučaju majki, očevi prilikom formulacija pohvala koriste izraze kojima dodatno učvršćuju sinove u normativu o „pravom“ muškarcu: „*Bravo majstore, legendo, super!*“ (otac, Čačak, zanatska škola, voćar, sin 10, ćerka 7 godina). Ovakve prakse zastupljenije su kod očeva iz uzorka koji su nižeg obrazovanja (osnovna ili zanatska škola) i koji obavljaju radnička zanimanja.

Visokoobrazovani očevi i očevi čiju porodičnu dinamiku karakterišu međusobni odnosi podrške primenjuju drugačije vaspitne prakse.

„Završi nivo u video igrici, pa se svi obraduju, zajedno sa njim proslave, pohvalimo (...) tu smo da ga podržavamo.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Otac iz Novog Sada naglašava da sina podržava u razvoju, s tim da njegov narativ ukazuje na međusobnu podršku svih članova i članica porodice: „svi se

obraduju“, „zajedno sa njim proslave“, „pohvalimo (ga)“. Na ovaj način, sagovornik ukazuje da pohvale sina nisu rodno određene, kao u prethodnom primeru, te da idu u pravcu razvoja pojedinačnih potencijala deteta što najviše odgovara konstruktivnoj individualizaciji roditeljstva.

7.1.2.7 Samostalnost ćerki (na liniji odnosa otac–ćerka)

U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) dihotomija privatno/javno i 2) poštovanje pravila, koje najviše odgovaraju konceptu *dobrog oca* koji je pre svega zadužen za aktivnosti u javnoj sferi i koji predstavlja glavni autoritet u porodici.

I u ovom segmentu analize, kao i za samostalnost sina, narativi očeva su bili manjkavi sa podacima, budući da se samostalnost ćerki posmatra preko obavljanja zaduženja u domaćinstvu koja nisu primarna nadležnost očeva. Očevi stoga u ove aktivnosti nemaju uvid, što je pojačano u većini slučajeva očeva iz uzorka stavljanjem primata majke na aktivnosti vaspitavanja ćerki. Ipak, na osnovu dostupnih podataka, uporednom analizom narativa utvrdila sam da zahtev za samostalnošću očevi pre postavljaju pred ćerke, nego pred sinove. Ipak, njihov zahtev za samostalnošću ćerki se ogleda prvenstveno u očekivanju da ćerke preuzmu više zaduženja u domaćinstvu ili da pomažu majkama u njihovom obavljanju. Jedan deo očeva smatra da je to način da se ćerke pripreme za budućnost i odlazak iz domaćinstva koji dolazi sa udajom.

„Dobro je da se odvojiš. (...) Mislim da se dobije na nekoj čvrstini, malo saznavanje za svet van mame i tate i ne znam, kućnog okruženja. Mislim da to dosta znači deci da ne budu razmažena, da ne budu svojevolsna, odnosno da slušaju malo šta im drugi kažu, a ne samo da se drže svojih nekih stavova.“ (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina)

Separacija ćerki i na fizičkom i na simboličkom nivou, u okviru rodne uloge, lakše se podnosi i na nju se gleda kao na *prirodni sled* događaja: ćerke će se jednog dana udati i otići iz domaćinstva, a da bi uspešno funkcionisale u nekom drugom svetu, neophodno je da usvoje sve veštine za koje očevi smatraju da će im biti neophodne: „da ne bude svojevolsna“, „da malo sluša šta im drugi kažu“.

„To pokušavamo da joj usadimo, ono kad ustane da namesti krevet, da napravi reda. (...) Gledamo pošto je sad dovoljno stara da pripomogne oko kuće... Pa širenje veša, recimo skupljanje veša, eto kad ima malo sudova da se opere, da se malo usisa, prebriše i tako nešto. Keru da natoči vode...“ (otac, Novi Sad, zanatska škola, kv radnik, ćerka 12, sin 11, ćerka 8 godina)

Učenje neophodnih veština, znanja i ponašanja odigrava se u okviru rodno tipiziranih uloga imajući u vidu krajnji cilj samostalnosti – normativ o „pravoj ženi“ koji je u direktnoj vezi sa konceptom familizma, budući da „prava žena“ ima određenu funkciju u domaćinstvu i neophodno je da je zna obavljati.

„Na prvom mestu sposobno da se snađe, ima dovoljno samopouzdanja da traži rešenja, a ne boji se da traži pomoć. To bi po meni onako bilo sasvim dovoljno da pruži osnovu za sve ono životne situacije.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Drugačija praksa primetna je u porodicama u kojima se porodična dinamika zasniva na međusobnom podržavanju svih članova domaćinstva, te se i samostalnost ćerke, kao u primeru oca iz Novog Sada posmatra u okviru celokupnih odnosa i aktivnosti u svakodnevnom životu i mogućih životnih pravaca. Sopstvenim vaspitnim praksama sagovornik nastoji da razvije kod ćerke znanja, veštine i sposobnosti koje će joj dati osnovu „za sve životne situacije“, a ne samo za rodno definisanu ulogu buduće supruge i majke, čime se potencijalno otvara prostor za transformaciju nasleđenih obrazaca roditeljstva.

7.1.2.8 Kažnjavanje i nagrađivanje ćerki (od strane očeva)

U ovom segmentu analize izdvojene su sledeće kategorije: 1) poštovanje autoriteta oca i 2) nežnost devojčica, što najviše odgovara konceptu dobrog oca koji je

glavni autoritet i zaštitnik porodice i koji ima blag pristup u odnosu sa ćerkama jer su one „nežniji pol“.

U odnosu na fizičko kažnjavanje sinova, očevi ređe primenjuju fizičko kažnjavanje ćerki, mada nastoje svojim vaspitnim praksama da i kod ćerki razviju strah neophodan za očuvanje očinskog autoriteta. Ovakva praksa je u skladu sa njihovim stavovima o ženama kao o nežnijim bićima. Ukoliko do fizičkog kažnjavanja ćerki ipak dođe, batine se relativizuju pa se o njima govori još blaže nego što je to slučaj kada je reč o fizičkom kažnjavanju sinova.

„Sina sam do sad jedno dva puta, tri, možda malo istuk'o. A ćerku nisam. Ona nekako i kad krenem da je udarim ona nekako se umiljava i to nekako mi drugačije.“ (otac, Novi Pazar, sss, policajac, sin 10, ćerka 8 godina)

Očevi praktikuju kažnjavanje ćerki ukoliko nisu poslušne, nezavisno od njihovog uzrasta, što je u skladu sa prethodno prikazanim podacima o poželjnim osobinama za ćerku. Ipak, najčešće, očevi koriste uskraćivanje kao metodu kažnjavanja i to u situacijama kada nisu obavile zaduženja u domaćinstvu, kada nisu na vreme završile školske obaveze ili su se zadržale napolju duže od dozvoljenog vremena.

„Sagovornik: Isto je bilo kašnjenje sa tog druženja. (...) Tri dana nije išla na te njihove sastanke.

Moderator: Kažete, revoltirana je bila?

Sagovornik: Da, ono: „Jedva čekam da porastem!“ (otac, Čačak, sss, magacioner, ćerka 12, sin 11 godina)

U primeru oca iz Čačka značajna je reakcija ćerke na kaznu. Ćerka pokazuje bunt i pretnjom da će odrasti zapravo pokazuje otpor prema očevom autoritetu koji će u jednom trenutku uspeti da preraste. I u primeru oca iz Novog Sada reakcija ćerke na kaznu daje povratnu informaciju o njegovim vaspitnim praksama: „Ona u stvari jako stoički podnosi kazne i tu negde se gubi poenta kažnjavanja. Jer, ona ne fokusira se na rešavanje problema i sam problem, nego odbrojava dane. Ako joj kažem nedelju dana ne sme niko, onda ona broji bukvalno dan po dan do momenta kad će moći i ne treba joj

ni kalendar ni ništa, dođe pa kaže: e, sutra mi ističe kazna.“ (otac, Novi Sad, sss, službenik, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina).

Reakcija ćerki na kaznu iz ova dva primera zahteva od očeva razmišljanje o drugačijim pristupima u vaspitanju, pa se devojčice pokazuju kao aktivne učesnice socijalizacijskog procesa i potencijalne akterke koje mogu dovesti do transformacije vaspitnih praksi roditelja.

„Ja sam i u njegovom i u njenom slučaju bio ubeđen da mi radimo onako baš po nekim načelima koje smatramo idealnim, da bi se onda negde, ono kao dan D u tom razvijanju događaja ispostavilo da smo u koječemu grešili (...) jer sve što smo smatrali idealnim u vezi za ćerku, to kako smo dozvolili da razvija svoju ličnost, samostalnost, svoje ja, kako bi imala ono što više samopouzdanja i tako te stvari, sve to u nekom trenutku smo počeli da posmatramo sa druge strane. Ja naspram onog momenta kad se postavila tako naspram nas, ove godine se suočavamo sa svim tim. (...) Tako da ima tu stvari koje možda nisu problem, možda su samo logična posledica...“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Otac iz Novog Sada govori da je svojim vaspitnim praksama zapravo načinio pun krug jer su vaspitni postupci koje je primenjivao zajedno sa suprugom doveli do razvoja određenih osobina i veština kod ćerki koje se u novonastalim situacijama pokazuju otpornim prema do tada primenjivanim merama disciplinovanja. Iako ovaj otac dosledno primenjuje disciplinske postupke u socijalizaciji, pred njega je stavljen novi izazov budući da doslednost ne nosi sa sobom i delotvornost kazne. S druge strane, nedoslednost u primeni kazni glavni je problem njihove nedelotvornosti u okviru vaspitnih postupaka majki kod kojih je primećen takav trend u uzorku (deca su prozrela njihovu nedoslednost pa od pretnje prave šale).

U skladu sa razlozima kažnjavanja, očevi najčešće nagrađuju ćerke za poslušnost i uspešno obavljanje kućnih i školskih zaduženja.

„Uradi na primer kažem joj donesi vode ili poslušaj majku. (...) Ona odradi i odma' bude nagrađena. Ja sam ženi isto rek'o kad nisam tu, kad odradu tako dobro, slobodno smiješ da im daš i za sladoled da odu i za sokić sve šta treba.“ (otac, Novi Pazar, zanatska škola, obućar, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Nagrađivanjem ćerki za poslušnost očevi potkrepljuju stereotipnu rodnu ulogu dobre žene koju odlikuje poštenje, poslušnost i vrednoća, koja je oličena i u normativu „dobre majke“ koja je poslušna mužu i bez njegovog odobrenja ne preuzima nijednu aktivnost u domaćinstvu: *Moram da priznam da bih više voleo da sam je pohvalio koji put kako je raspremila sobu ili pomogla mami da postavi sto, ali to se ređe dešava.* (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina)

Ovakav stav i praksa koja je prati najzastupljeniji su među očevima sa nižim nivoom obrazovanja (osnovna škola).

„Već sledećeg trenutka počne da se preispituje i dođe u onu fazu: a, čime sam ja to zaslužila? (...) Imamo tako tih stvari koje nju malo pretpostavljam zbog ličnih nesigurnosti malo onako kopkaju i trudimo se da ostvarimo direktnu komunikaciju sa njom, pa onda mogu samo da se nadam da će je shvatiti na pravi način, da ona misli da je prosto zaslužila sve to.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Preispitivanje ćerke o zasluženosti nagrade zapravo potvrđuje da se rod nanovo proizvodi u svakodnevnoj interakciji sa važnim drugima, a ne da postoji priroda roda koja je svima unapred data. Reakcija oca na ponašanje ćerke zapravo je u neku ruku poziv da se rod razume kao konstrukcija, kao kategorija koja se neprestano reelaborira i obnavlja; rod je stoga performativan i dinamičan (Batler, 2000: 22). Proces kreiranja roda traje celi ljudski život. U ovoj interakciji proizvodi se i Drugi, u ovom slučaju otac, čime dvosmernost procesa socijalizacije dobija svoju punu potvrdu i potencijalno može uticati na transformaciju obrazaca roditeljstva.

U skladu sa osnovnom teorijskom pretpostavkom da su stavovi roditelja oblikovani društvenim i kulturnim kontekstom Srbije sa specifičnim normativnim rodnim poretom, pretpostavka je da će reprodukovanje patrijarhalne matrice u stavovima roditelja, odrediti i varijacije u vaspitnim praksama u procesu rodne socijalizacije dece. U tom smislu, stalnom uporednom metodom odgovora očeva i majki po dve najznačajnije dimenzije vaspitnih praksi u ovom istraživanju: brige i kontrole, utvrđeno je da koncepti „dobar dečak“ i „dobra devojčica“ stoje u vezi sa konceptima „dobra majka“ i „dobar otac“ koji su prikazani u prethodnom poglavlju.

Naime, utvrdila sam da su dve najzastupljenije kategorije značajne za konstrukciju koncepta „dobar dečak“: 1) dihotomija privatno/javno i uz nju supripadajuće dihotomije aktivno/pasivno i snažno/slabo, kao i 2) heteronormativnost. Obe kategorije odgovaraju konceptu „dobrog oca“ čija je primarna sfera delovanja izvan domaćinstva i koji ima instrumentalnu funkciju u porodici.

Najzastupljenije kategorije značajne za konstrukciju koncepta „dobra devojčica“ su: 1) dihotomija privatno/javno i uz nju supripadajuće dihotomije aktivno/pasivno, snažno/slabo, instrumentalno/ekspresivno, kao i 2) heteronormativnost, koje odgovaraju konceptu „dobre majke“ koja je zadužena za poslove u okviru domaćinstva i ima ekspresivnu funkciju u porodici.

Većinski zastupljen koncept „dobrog dečaka“ u ovom istraživanju podrazumeva razvoj snažne ličnosti i fizički spretne osobe, pri čemu je snagu, koja čini maskulini autoritet kako na stvarnom tako i na simboličkom nivou, neophodno dokazivati i potvrđivati suprotstavljanjem sa zamišljenim ili stvarnim konkurentima, neretko neprijateljima, u spoljašnjem svetu (maskulini-ratnički narativi videti Jordan, Cowan, 2009). Samostalnost se postiže poštovanjem svih navedenih zahteva koji se stavljaju pred dečake i nastojanjem da se dostignu postavljeni kriterijumi čime bi se dosegle više lestvice u hijerarhiji sa kojih je onda moguće donositi odluke. Bitnu odliku konstrukcije ovakvog poželjnog maskuliniteta predstavlja heteronormativnost koja se pre svega iskazuje kroz „poželjnu, zdravu, normalnu“ seksualnost. Najveća rodna diferencijacija između dva koncepta: „dobar dečak“ i „dobra devojčica“ nalazi se u značenju seksualnosti koju roditelji pridaju većinski zastupljenim normativima o maskulinom i femininom. Dok je moralnost, čestitost glavno značenje koje se dodeljuje seksualnosti dobre devojčice, dotle seksualnost dobrog dečaka implicitno nosi u sebi potvrdu i „muško uvažavanje“ (Jordan, Cowan, 2009). Otuda su i ove sfere jasno odeljene i smeštene u „muške i ženske priče“ u narativima očeva i majki.

Kada je reč o dimenziji brige, ovakav koncept očevi i majke nastoje da razviju svakodnevnim aktivnostima sa sinom, koje se u skladu sa rodno segregisanim ulogama partnera odvijaju u odvojenim sferama (privatno/javno). Sa uzrastom sina raste i težnja da se on što doslednije uvede u jasno diferenciranu rodnu ulogu. Uporedna analiza narativa očeva pokazala je da vaspitne prakse očeva u ovom segmentu rodne

socijalizacije dečaka najčešće odgovaraju konceptu *odsutnog oca* (Tomanović-Mihajlović, 1997), odnosno oca koji nema dovoljno vremena za odnose sa decom budući da je glavni hranilac porodice i da obavlja poslove izvan domaćinstva, te sinove uključuje u aktivnosti koje inače obavlja u svakodnevnom životu uvodeći ih na taj način u rodnu ulogu muškarca. Očevi najčešće provode vreme sa sinovima u aktivnim radnjama, a ne u pasivnom primanju sadržaja (poput gledanja filmova ili čitanja knjiga, što je slučaj sa zajedničkim aktivnostima majki i sinova). Najčešće je reč o sportskim aktivnostima (košarka, fudbal itd.) ili aktivnostima koje mogu biti i ugrožavajuće po bezbednost sinova. Ovakav narativ u suprotnosti je sa aktivnostima koje majke imaju sa sinovima, ali i sa ćerkama, budući da i kada navode aktivnosti sa ćerkama izvan domaćinstva kao njihov najbitniji element navode važnost obezbeđenja bezbednosti ćerki. Ipak, ovako segregirana podela sfera omogućava i izvesne promene praksi usled toga što zajedničko provođenje vremena majki i sinova podrazumeva aktivnosti u kojima žene provode najviše vremena u domaćinstvu. Uporednom analizom narativa utvrdila sam da prvorodenost sinova igra bitnu dimenziju za izmene rodno tipiziranih praksi u pogledu aktivnosti nege i brige o mlađoj deci u porodici, te ovde uočavam raskorak u implicitnim pedagogijama majki i očeva između normativa o rodno odeljenim sferama i praktičnog vršenja aktivnosti brige o mlađoj deci koja se stavlja u zadatak prvorodenim sinovima. U porodicama iz uzorka u kojima majke navode da su prvorodeni sinovi uključeni u aktivnosti nege i brige mlađe dece postoji i dogovor oko podele obaveza u domaćinstvu između očeva i majki, s tim da ovaj aspekt nije prisutan u intervjuima sa očevima. Pretpostavka je da očevi daju pozitivan primer svojim sinovima, te da oni lakše prihvataju zaduženja u domaćinstvu (Cunningham, 2001: 197–198). Preko obavljanja zaduženja u domaćinstvu majke još i nastoje da razviju samostalnost sinova s tim da ovo nastojanje uglavnom imaju visokoobrazovane majke i majke na službeničkim i stručnjačkim pozicijama iz urbanih sredina, kao i majke čiji supružnici učestvuju u obavljanju poslova u domaćinstvu te se na ovaj vid aktivnosti gleda kao na uzajamno poštovanje i međusobno pomaganje. Očevi ovu sferu ne vide presudnom za razvoj samostalnosti sinova, te podaci o ovim aktivnostima izostaju iz intervjua koji su obavljeni sa njima. Samostalnost kao kategorija uopšte nije zastupljena u narativima nižeobrazovanih majki iz ruralnih oblasti.

Kada je reč o dimenziji kontrole, glavni uticaj na vaspitne prakse roditelja igra njihov odnos prema uočenim promenama u okruženju. Naime, ukoliko roditelji (očevi i majke) društvo vide kao haotično i sa brojnim izazovima, prema sinovima će se odnositi sa većim stepenom zaštite i kontrole, te će u svojim vaspitnim praksama pribegavati strožem sistemu nagrada i kazni kako bi sina držali u okviru jasno propisanih granica. U porodicama u kojima postoji saglasnost u pogledu ovog pitanja između očeva i majki, porodični etos rodnosti kreće se u pravcu konstrukcije maskuliniteta koja odgovara naučenim i preskriptivnim obrascima. I suprotno, u porodicama u kojima se percepirane društvene promene ne vide kao ugrožavajuće, već samo izazovne, očevi i majke će nastojati da prilagode svoje odgovore na njih, odnosno da modifikuju vaspitne prakse te će se one kretati od društvene poželjnosti do novih formi maskuliniteta koji se očitavaju i u međusobnim odnosima partnera. U porodicama koje su se uporednom analizom narativa očeva i majki istakle kao atipične u odnosu na većinski zastupljen koncept dobrog dečaka, najvažniji element čini emocionalna socijalizacija. Budući da se nalazi na drugom kraju kontrole kojom „pravi muškarac“ treba da ovlada (Kivel, 2009: 83), ispoljavanje emocija postaje neophodni element za rađanje novog senzibiliteta očeva prema deci koji omogućava rađanje „novog očinstva“ budući da stoji u vezi sa određenim vrednosnim sistemom, čime bi i proces rodne socijalizacije dečaka u porodici potencijalno mogao da zauzme novi pravac.

7.2 Porodični odnosi: odnosi sa porodicom porekla

U ovom poglavlju interpretiram podatke o odnosima subjekata istraživanja sa porodicom porekla, kao i povezanosti ovih odnosa sa njihovim partnerskim odnosima, kao i sa vaspitnim praksama u procesu rodne socijalizacije dečaka. Namera mi je i da u

ovom poglavlju interpretiram podatke o diversifikaciji vaspitnih praksi roditelja s obzirom na tip domaćinstva u kojem žive (proširena ili nuklearna porodica).

Analiza u ovom poglavlju zasniva se na odgovorima subjekata istraživanja na sledeća pitanja: Da li Vam neko čuva decu? Ko Vam čuva decu? Kako ste se odlučili da Vam baš ona/on čuva decu? Kako je došlo do toga da odaberete baš tu ustanovu? Kakva očekivanja imate od tih osoba/ustanova u pogledu čuvanja/brige o detetu?

U analizi su izdvojena dva obrasca koji se odnose na temu porodičnih odnosa. Prvi obrazac karakterišu sledeće kategorije: 1) hijerarhije i 2) nostalgija prema tradiciji, koji predstavljaju elemente patrijarhalne matrice i ukazuju na reprodukciju nasleđenih obrazaca roditeljstva u vaspitnim praksama roditelja; dok drugi obrazac ukazuje na detradicionalizaciju roditeljstva, a karakterišu ga sledeće kategorije: 1) aktivan stav prema promenama i 2) zdravi autoriteti.

Iskustva svih subjekata istraživanja ukazuju na spor proces osamostaljenja od porodice porekla. Skoro svi sagovornici i sagovornice iz uzorka su u periodu sklapanja braka i tranzicije u roditeljstvo živeli sa roditeljima, a pet porodica i dalje živi u istom domaćinstvu sa njima. Dinamika porodičnih međugeneracijskih odnosa pokazuje se kao značajan element u oceni vlastitih iskustava (i roditeljskih i partnerskih) budući da je na snazi stalno poređenje sa vaspitnim praksama iz porodice porekla, kao i učešće članova i članica proširene porodice u procesu socijalizacije dece.

Otac iz Beograda navodi da je često „morao da vaga“ između porodice porekla i porodice određenja, kao i da ga je to onemogućavalo u zauzimanju jasne pozicije u proširenom domaćinstvu: „Moja porodica koju sam ja stvorio, živi sa porodicom iz koje sam ja potekao. (...) Nisam mogao da gradim svoju intimu, nisam mogao da gradim svoju priču jer je to zajednica. (...) E sad vi treba da vagate tu. Između njih i nje. Da pravite odnos. To je jako teško...“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

O uticaju članova i članica proširenog domaćinstva na vaspitne prakse roditelja svedoče i drugi subjekti istraživanja. Majka iz Novog Pazara navodi da je roditelji supruga onemogućavaju u doslednom primenjivanju vaspitnih praksi, pre svega disciplinovanja dece: „Uvek gde postoje stariji baba, deda, uvek više razmaze decu, i

onda majka se malo pita ili otac u vaspitavanju“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine), dok majka iz Čačka navodi da je u odlučivanju o tome da li će deca ići u vrtić svekrva imala presudnu ulogu.

Subjekti istraživanja koji žive u proširenoj porodici smatraju da je muškarac zadužen za vezu između dve zajednice – porodice porekla i porodice određenja. Tu vezu muškarac gradi kao starešina porodice, osoba koja i na simboličkom nivou miri i usklađuje dve zajednice u jednu. Muškarac ima moć da uskladi, ali i da razdvoji dve sfere, da postavi jasnu granicu: „Ja moram da stavim do znanja mojoj porodici iz koje sam potekao da meni sad je na prvom mestu porodica koju sam ja napravio.“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Kvalitet porodičnih odnosa u proširenoj porodici utiče i na percepciju procesa tranzicije u roditeljstvo: „Još smo živeli tamo kod moje mame i još je moja baka bila živa (...) moja baka napravila svaki dan ručak, moja mama oprala sve one pelene, male odeće i opeglala, ja sam bila samo s detetom. (...) To je bila fantastičan period, ja sam provela vreme samo sa mužem i sa bebom.“ (majka, Novi Sad, viša škola, vaspitačica, ćerka 6, sin 5 godina)

Sagovornici i sagovornice koji su imali emotivnu i organizacionu podršku porodice porekla lakše su se snašli sa obavezama i promenama koje donosi rođenje deteta jer su mogli da se u potpunosti posvete novoj ulozi, što je u skladu sa rezultatima skorašnjeg istraživanja o tranziciji u roditeljstvo u Srbiji u kojem je pokazano da resursi koji roditeljima stoje na raspolaganju bilo individualno, bilo kao porodičnoj grupi determinišu njihove vaspitne prakse (videti Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016: 93–121).

Svi subjekti istraživanja koji su imali materijalne poteškoće na početku zajedničkog života pribegli su strategiji korišćenja resursa u okviru proširene porodice: „I moj tata tu više: zašto ja da plaćam stan, pa nemam nameru ja da plaćam stan (...) moja kuća je slobodna. (...) Tu smo prešli sa njima da živimo, živeli smo četiri–pet godina. (...) I onda kažem da smo mi tu prešli, onda su se oni malo prepucavali: Milan se prizetio, on je prizet.“ (majka, Vranje, sss, nezaposlena, ćerka 11, sin 6 godina)

Kao i sagovornica iz Vranja i ostali roditelji navode da se u ovim situacijama uvek očekivalo da se zajednički život nastavi u okviru domaćinstva muža. Sagovornica iz Vranja svedoči o normativu koji od sina zahteva da nastavi zajednički život sa roditeljima i nakon sklapanja braka, te da na taj način reprodukuje dotadašnji poredak. Jezik normira i samu stvarnost i predstave o stvarnosti pa se prakse kojima se unose promene u svakodnevni život nastoje i ovim putem korigovati (Burdje, 2001). Rečima „on se prizetio, on je prizet“ nastoji se sankcionisati izlazak muškarca izvan ustaljenog poretka (dominacije muškarca i subordinacije žene), kako bi se održala ideologija privilegovanih grupa ili pojedinaca u datoj zajednici.

Iako roditelji koji žive u proširenoj porodici imaju različite nesuglasice sa članovima i članicama domaćinstva, oni ipak nastoje da primene naučene obrasce roditeljstva iz prethodne generacije: „Opet krećem od toga da dete ima osnovno kućno vaspitanje, da se zna ko je stariji, prvo da ima poštovanje prema roditeljima to je pod broj jedan, prema babi prema dedi (...) da se zna ko mu je kum.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine)

U njihovim narativima je iskazana nostalgija za tradicijom i „prošlim vremenima“ u kojima je vaspitavanje dece imalo znatno drugačiji karakter od savremenih porodičnih praksi koje imaju priliku da vide u svom okruženju. Majka iz Čačka ističe zahtev za poštovanjem starosnih hijerarhija i tradicije („da se zna ko mu je kum“), odnosno želju za usvajanjem „osnovnog kućnog vaspitanja“ na kojem se dalje gradi karakter deteta. Set osobina i ponašanja koji se od dece očekuje u ovim porodicama najčešće uključuje poslušnost, konformizam i poštovanje starijih kojima se ne sme „uzvratiti pogrešna reč“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine).

Dok se od muškarca očekuje da podrži tradiciju i nastavi je igrajući aktivnu ulogu starešine porodice, nastavljača krsne slave, prezimena i tome slično, dotle žene imaju ulogu da pokažu i nauče decu o tome *kako treba* (...da se ponaša). Majka iz Beograda naglašava važnost poštovanja porodice kao takve, te njeni stavovi odgovaraju najviše ideologiji familizma u kojoj je uzrasna hijerarhija viđena kao vrednost od značaja za socijalizaciju deteta: „Nosimo isto prezime, od iste smo krvi, valjda treba da se poštujemo... da jedni druge pomažemo. (...) Toga više i nema danas. (...) Nekad sa

tim tradicionalnim vaspitanjem se znalo i dede i babe i... to je nešto što smatram da je bilo dobro. Znači da se familija poštovala kao familija.“ (majka, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

Sagovornica ističe nostalgiju prema tradiciji i nastoji da u svojim vaspitnim praksama sačuva poštovanje usvojenih vrednosti. Negujući svoju majku, koja je do smrti živela u istom domaćinstvu sa njima, nastojala je da deci da primer kako treba poštovati roditelje „bez obzira kakvi su oni kao ljudi“.

„Pa da znaju tradiciju da se ne prekine, (...) slava, običaji, šta smo mi radili pa oni da nastave.“ (majka, Vranje, zanatska škola, spremačica, ćerka 9, sin 6 godina)

Pored roditelja iz proširenih porodica, nostalgiju za tradicijom i zahtev za reprodukcijom naučenih modela ponašanja („šta smo mi radili pa oni da nastave“) iskazuju roditelji nižeg obrazovanja (osnovna i srednja stručna sprema), nezaposleni, kao i zaposleni na radničkim pozicijama, koji žive u ruralnoj sredini. U ovakvim porodicama izražena je jasna rodna segregacija uloga muškaraca i žena u porodici, a starosna hijerarhija predstavlja prvi kriterijum odlučivanja i organizacije porodičnog života što utiče i na vaspitne prakse roditelja.

U proširenim porodicama navedene hijerarhije dobijaju svoj pun izraz i predstavljaju glavni model po kojem funkcioniše svakodnevni život: „Kod nas snaha mora da bude uvek zadnja i da bude uvek nasmejana i vesela, jer svako prvo gleda da sve bude pod konac i snaha uvek mora da bude uz sudoperu, da bude nasmejana, vesela, da uvek služi i uvek da nema komentara.“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

U proširenim porodicama najmlađi i ženski članovi domaćinstva imaju najmanje moći, a ukoliko i postoji nezadovoljstvo postojećom situacijom ono se skoro nikada ne artikuliše. Najmanje artikulisano nezadovoljstvo uslovima života u proširenoj porodici primetno je kod niskoobrazovanih žena iz ruralnih oblasti te mi se čini da je reč o svojevrsnom mirenju sa pozicijom žene koja ne vidi mogućnost promene jer ne poseduje dovoljno resursa koji bi joj omogućili izlazak iz date situacije. Dugoročni ostanak u ovakvoj situaciji dodatno oslabljuje kapacitete žena i može narušiti i njihovo fizičko i mentalno zdravlje (Fiket, 2018). Ukoliko se mogućnosti izlaska iz strogo

hijerarhizovanog sistema ne naziru, žene u proširenim porodicama nastoje da se pomire sa datom situacijom te u jednom trenutku i prihvataju načela po kojima funkcioniše domaćinstvo: „Da ne kažu kad izađu je li snaha bila ovakva ili onakva ili nije nas lepo uslužila, nije nas ugostila ili nije se lijepo pitala.“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine) Protok vremena i razvijena porodična dinamika, odnosno ustanovljena hijerarhija odnosa, otežavaju ili potpuno blokiraju mogućnost značajnijih promena u ovakvim porodicama.

Roditelji koji žive u proširenim porodicama češće žive u domaćinstvu supruga, te majke iz ovih porodica svedoče da kada primete nedoslednost u vaspitnim praksama između postupaka koje one primenjuju i postupaka koje sa decom primenjuju svekrve, zbog postojećih hijerarhija se ne usuđuju da prokomentarišu takve prakse: „Može da se nađe uvređeno, povređena... Mislila bi (...) verovatno u smislu šta ona meni naređuje ja joj već činim uslugu što čuvam njeno dete.“ (majka, Beograd, sss, frizerka, ćerka 9, sin 3, sin 0.8 godina)

I ostale sagovornice svedoče da komunikacija o različitim vaspitnim praksama sa porodicom porekla vodi u konflikte i retko kada se završava u zajedničkom dogovoru. Sagovornica iz Čačka navodi da je njen komentar svekrva shvatila kao nastojanje: „Da neke stvari hoću ja da budem samo po mojem“ (majka, kv radnica, Čačak, sss, trgovac, ćerka 8, sin 2 godine), što je vodilo u konflikt i teškoće u zauzimanju jasnog vaspitnog cilja o čemu je sagovornica jasno govorila u daljem toku intervjua.

Svi roditelji iz uzorka, bez obzira da li žive u proširenoj ili nuklearnoj porodici, najčešće od porodice porekla dobijaju pomoć u čuvanju dece, zatim u obezbeđenju početnog kapitala neophodnog za rešavanje stambenog pitanja i najređe, pomoć u hrani (reč je o hrani koja se proizvodi na seoskim gazdinstvima). Važne faktore nezavisnosti u odnosu na roditelje čine lični resursi – obrazovni nivo i lična primanja, jer su visokoobrazovani roditelji sa višim primanjima najmanje zavisni od pomoći porodice porekla.

Kada je reč o obezbeđivanju materijalnih uslova za život najrasprostranjenija strategija koju koriste intervjuisani roditelji jeste kombinacija prihoda iz formalnog i neformalnog rada: „Uglavnom, moje radno vreme je od nekog popodneva, znači dva,

tri, četiri sata... pa do uveče, do deset, jedanaest, dvanaest, sve zavisi... (...) A pre podne se privatno bavim, radim enterijer, sređujem stanove, lokale i ostalo. (...) Sad, nekada, evo na primer, ove godine sam malo usporio tempo, pa sam rekao sebi, 'ajde da se malo više posvetim deci, malo manje posla...' (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Najčešće je reč o zanatskim poslovima koji zahtevaju minimum kvalifikacija za njihovo obavljanje. Ovu vrstu strategije češće primenjuju očevi nego majke iz uzorka. Muškarci koji iskazuju nostalgiju prema tradiciji i familizam u svojim stavovima, ulogu hranioca doživljavaju i dalje kao veoma bitnu, te iako ističu loše materijalne uslove života uvek nastoje da porodici obezbede dodatna sredstva za život kroz radno angažovanje na neformalnom tržištu. Dodatnim radnim angažmanom očevi pravdaju manje učešće u obavljanju poslova u domaćinstvu, kao i manje angažovanje u aktivnostima brige i nege dece („odsutni otac“). Majke koje se dodatno angažuju van domaćinstva i dalje preuzimaju na sebe dobar deo obaveza u domaćinstvu te bih rekla da je ovakav stav očeva potkrepljen normativima o ulozi majke kao primarnog roditelja i oca kao pomažućeg roditelja, pre nego nedostatkom vremena. Poređenjem narativa očeva o ovoj temi vidljivo je da je stav o rodnim ulogama muškaraca i žena determinišuća varijabla za korišćenje vremena koje im stoji na raspolaganju za bavljenje decom. Dok je otac iz Beograda doneo odluku da drugačije rasporedi svoje radno vreme kako bi više učestvovao u roditeljstvu, dotle je otac iz Vranja, iako nezaposlen, nezainteresovan za preraspodelu obaveza u domaćinstvu i učešće u aktivnostima čuvanja dece: „Mislim da ne bih znao da kuvam, da perem, ne bi' to mog'o, možda bi i mog'o nekad, ali... retke su situacije kad bi mor'o.“ (otac, Vranje, nezaposlen, sss, nezaposlen, ćerka 9, sin 6 godina)

Nekoliko je grupa očeva na osnovu njihove reakcije na pojavu „prinudnih odmora“²² (Tomanović–Mihajlović, 1997: 85). Jednu grupu čine očevi koji višak slobodnog vremena koriste za obavljanje nekog dodatnog posla. Oni odsustvo iz života porodice i dece pravdaju svojom ulogom hranioca porodice. Moglo bi se reći da otac iz

²² Očevi koji zbog „prinudnih godišnjih odmora“ (Tomanović, 1997:85) imaju višak slobodnog vremena.

Beograda pripada ovoj grupi očeva. Drugu grupu čine roditelji koji ne uspevaju da nađu dodatni posao. Oni zapadaju u apatično–depresivna stanja zbog viška vremena s kojim ne znaju šta da rade, ali to vreme ne koriste za veće učešće u poslovima u domaćinstvu i obavljanje roditeljske uloge. Ovi očevi ostaju distancirani od dece i porodice i duboko su zagledani u svoju trenutnu poziciju koja se ne poklapa sa njihovim viđenjem tradicionalne podela rodnih uloga (Ibidem: 84–91). Otac iz Vranja u potpunosti odgovara ovom opisu budući da njegov narativ karakteriše nastojanje da prevlada „dosadu“ kako bi mu „brže prošao dan“. Pritom, ne postoji zainteresovanost da učestvuje u drugačijoj raspodeli poslova u domaćinstvu, niti da svoje vreme posveti interakciji sa decom.

Roditelji koji zagovaraju poštovanje tradicije, zastupaju i stavove o tradicionalnoj podeli uloga u domaćinstvu. Otac iz Beograda svedoči da pribegava različitim strategijama kako bi izbegao preuzimanje zaduženja u kući: „Ne brišem prašinu i tako to, pranje prozora... (...) što mislim da to moja supruga radi suviše često. Ja bi to malo ređe i onda to bojkotujem. A i ne moram baš sve da radim, eto, ne valja baš ni sve znati.“ (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina)

Sagovornik iz Beograda bojkotuje kućne poslove ili se pretvara da ne zna da ih radi. Neplaćeni kućni rad odvija se pod uticajem preovlađujućih rodnih režima, pa većina muškaraca iz uzorka izbegava takve poslove dok žene u skoro svim porodicama iz uzorka preuzimaju na sebe najveći deo obaveza u domaćinstvu, aktivnosti brige i nege dece, a u nekoliko slučajeva imaju i ulogu pomažućih članova porodice, odnosno brinu o osobama sa invaliditetom ili o bolesnim i starim članovima i članicama domaćinstva. Kućni rad žena ostaje uglavnom neprimećen ili mu se umanjuje vrednost, smatra se uzaludnim i preteranim: „moja supruga to radi suviše često“.

Rodna podela obaveza prenosi se i na podršku iz primarne porodice, pa se pomoć u čuvanju dece, pripremi hrane i drugim obavezama u domaćinstvu po pravilu traži i dobija od žena (baki, tetaka itd.): „Inače su moja majka i njena majka, znači to su ljudi, osobe koje nam pomažu. Normalno, i dede znači..kad mislim na babe i dede, znači i na jedne i druge. Pomažu nam i tetke kad god treba, znači sestra moja i njena utrče.“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Postoje i primeri u kojima se dede angažuju za čuvanje dece, kao što svedoči otac iz Beograda, ali to opet ne isključuje angažman žena u porodici. Očekivanja roditelja od dodatne podrške u čuvanju dece razlikuju se u odnosu na uzrast dece i na obrazovni status roditelja.

„Ako su kod nje najviše volim da se deca kvalitetno hrane, da i čisto jedu, piju, ova mala voli da često prlja stvari, znači da se peru ruke. (...) Eto to, da čuva, da pazi, da ne izađu. Kad su tu da su tu, da nisu napolju u dvorištu, da padnu, da se ne povrede...“ (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

Roditelji nižeg obrazovnog nivoa (završena osnovna škola) očekuju podršku koja podrazumeva zadovoljenje osnovnih fizioloških potreba i bezbednosti dece. Što su deca na nižem uzrastu to su i očekivanja od podrške sa strane bazičnija.

„Da l' će sa sinom da rade, da uče, da l' će sa ćerkom da isto crtaju, pišu, ili će da ih vode napolje, neka aktivnost...nije bitno, vožnja rošua, bicikla... Da to bude njihova obaveza.“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Sa uzrastom dece rastu i očekivanja roditelja u pogledu aktivnosti koje će biti realizovane sa decom u periodu kada o njima brinu osobe iz porodice porekla. Kao što navodi otac iz Beograda, na starijem uzrastu dece uključuju se od aktivnosti i pomoć u učenju ili vežbanju različitih veština (crtanje, pisanje itd.). Ipak, budući da roditelji koji pripadaju ovom obrascu zastupaju jasno rodno segregisane uloge muškaraca i žena, zagovarće i takve aktivnosti sa decom, kao i prenošenje normativa o poželjnom ponašanju dečaka i devojčica.

„Meni je pod broj jedan važno da deca budu nahranjena, čista, presvučena, normalno isto tako da deca budu vaspitana. (...) Kako je devojčica krenula u školu i baka je postala strožija. (...) Već sada vidi da ona zri, da neke stvari razume i da neke stvari moraju da se postave na svoje mesto.“ (majka, Čačak, sss, trgovkinja, ćerka 8, sin 2 godine)

Majka iz Čačka od svekrve koja brine o devojčici očekuje da joj „postavi granice“, ona mora da zna „do koje granice sme da ide“. Rodnost devojčica u vaspitnim praksama roditelja iz ovog obrasca konstruiše se pre svega preko zabrana i strogom

regulacijom: „znaju dokle smeju da idu, do koje granice prosto smeju da nas *iznerviraju*, a već po pogledima znaju kad su preterali“. „U tom simboličkom prostoru upisana su osnovna pravila, poreci, čak su i metafizički aspekti kulture ojačani konkretnim jezikom tela: „*već po pogledima znaju kad su preterali*““ (Ćeriman, 2017: 162).

S druge strane, kada je reč o sinovima, subjekti istraživanja očekuju od porodice porekla da im prenese radne navike, kako bi jednog dana bili odgovorni ljudi i brinuli o porodici: „Pored nje (svekrve, prim. aut.) naučio da ispunjava sve obaveze na vreme“ (otac, Beograd, sss, komercijalista, sin 12, ćerka 8 godina), kao i da nauče da budu „dobri ljudi“. „Dobar čovek“, prema mišljenju subjekata istraživanja je muškarac koji je u društvu prihvaćen i koji se lako snalazi u odnosima sa drugim ljudima, koji je „društven čovek“, „dobar u društvu“: „da bude častan, da bude pravedan (...) da bude kulturnan, da ne dira druge i da ih ne ogovara“ (otac, Novi Pazar), kao i da je: „duhovit, šarmantan i da ga vole devojke“ (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina).

Koristeći stalni uporedni metod na podacima dobijenim u intervjuima sa očevima i majkama iz nuklearnih porodica (koji su na početku zasnivanja bračne zajednice živeli u zajedničkom domaćinstvu sa svojim roditeljima) zaključujem da je do promena u intergeneracijskim odnosima, u smislu drugačije preraspodele moći, došlo tek sa njihovim *osamostaljenjem* u drugu stambenu jedinicu i u skladu sa tim drugačije organizacije porodičnog života koja je značila i prekid dotadašnjih porodičnih praksi.

„Roditelji su otišli... i automatski je izgledalo drugačije.“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Otac iz Beograda navodi da su po osamostaljenju od porodice porekla on i supruga bili u prilici da se neometano dogovaraju oko obaveza sa detetom, ali da su i partnerski odnosi bili rasterećeniji jer nije više moralo da se „vaga“ između porodice porekla i porodice određenja, a i njih dvoje su imali više prostora za intimu: „nisam mogao da gradim svoju intimu, nisam mogao da gradim svoju priču jer je to zajednica.“

Roditelji iz drugog obrasca su visokoobrazovani ili imaju završenu srednju školu, obavljaju stručnjačke i službeničke radne pozicije i žive u urbanim sredinama. Oni nastoje da transformišu nasleđene modele roditeljstva i da ih prilagode savremenim

procesima. Analizom su izdvojena ukupno tri para koji pripadaju drugom obrascu koji po svojim karakteristikama najviše odgovara konceptu detradicionalizacije roditeljstva.

„Malo je specifična situacija jer sam ja imala osamnaest godina kada sam sa ćerkom bila u drugom stanju i to je bilo onako dosta traumatično iskustvo za mene zato što me porodica nije podržala. (...) Ja sam se naravno uselila odma' kod muža (...) U međuvremenu smo i muž i ja izgradili naše karijere da imamo zaista više nego mnogo porodica u Srbiji, finansijski. Mesečni naš prihod je dovoljan ne samo da živimo od toga, nego da dozvolimo sebi i letovanje i zimovanje i školski fond koji uplaćujemo deci (...) i da odemo tu i tamo i šta znam da malo vidimo...“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Subjektima istraživanja iz Novog Sada tranzicija u roditeljstvo se dogodila u ranoj fazi zabavljanja. Tranzicija je bila dodatno otežana lošom materijalnom i stambenom situacijom i sukobom sa primarnom porodicom sagovornice. Konflikti koje su imali sa primarnom porodicom za posledicu su imali učvršćivanje njihovog odnosa i prepoznavanje važnosti zajedništva u porodici opredeljenja. Iako je u narativima roditelja iz ove porodice prisutna familistička ideologija, data situacija opredelila je njihov prekid sa vaspitnim praksama porodice porekla, te usaglašenost u razvoju i primeni vlastitih vaspitnih praksi do koji su došli međusobnim dogovorima i usklađivanjima. Fizičko izmeštanje iz situacije koja je unosila nesigurnost u njihov odnos i svakodnevno funkcionisanje (živelu su jedno vreme sa porodicom porekla sagovornice), kao i podrška koju su dobili od primarne porodice supruga, potvrđuju tezu o značaju materijalnih, stambenih i socijalnih resursa za lakšu tranziciju u roditeljstvo i uspešno obavljanje roditeljskih uloga (majčinstva i očinstva).

„Ona je upisala master, tako tri stvari: posao, master i treninzi. Što se toga tiče, mi jako dobro funkcionišemo u smislu prebacivanja obaveza. Gde jedno zapne, drugo zalegne.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Sagovornik iz Novog Sada ukazuje na rotaciju obaveza u domaćinstvu koja je nezavisna od rodne pripadnosti. Međutim, iz narativa ovog sagovornika izdvojeni su rodno segregirani koncepti „dobre majke“ i „dobrog oca“ koji stoje na liniji razdvajanja privatno/javno, dok njegove prakse ukazuju na raskorak u implicitnim pedagogijama.

Pretpostavka je da ovaj otac ne sagledava obavljanje poslova u domaćinstvu kao uobičajenu aktivnost muškaraca, već je vezuje isključivo za svoje domaćinstvo, te njegov normativ sadrži socijalnu percepciju situacije koja se razlikuje od porodičnih praksi u njegovom domaćinstvu, kao i od njegovih ličnih vaspitnih praksi u procesu rodne socijalizacije sina, što se vidi i iz prethodnih odgovora ovog sagovornika. Na primer, na pitanje o stavu prema osobama homoseksualne orijentacije (bilo da je reč o muškarcima ili ženama) ovaj sagovornik je odgovorio: „Mislim da je jednako neprihvatljivo i jedno i drugo. Ne uspevam da dokučim, ali lično mislim da su to stvari na koje se podjednako negativno gleda u društvu.“ Odnos prema društvu čini važan element vaspitnih praksi ovog oca, te mi se čini da rodna neusaglašenost njegovih stavova i praksi u procesu rodne socijalizacije dečaka potiče iz specifičnog načina učešća u ovom istraživanju.

Sve majke iz uzorka se ređe angažuju u dodatnim poslovima u odnosu na očeve, a uvid u intervju pokazuje da je podrška partnera od izuzetne važnosti za preraspodelu poslova u domaćinstvu kada do takve situacije dođe, kao što svedoči otac iz Novog Sada. Sposobnost prilagođavanja partnera čini izuzetno važan element u porodičnoj dinamici roditelja iz drugog obrasca, kao i međusobnog usklađivanja koje je bazirano na uzajamnom poverenju: „Nikad recimo nije bio meni problem zato što znam da bi isto uradila i ona da je na mom mestu.“ Porodična dinamika koja je kod ovog para izgrađena saglasnošću u vaspitnim praksama sa decom, baziranoj na deljenju zajedničkih vrednosti, dodatno se učvršćuje međusobnim usklađivanjem i pokazivanjem poverenja i privrženosti. Sagovornik iz Novog Sada svedoči da je njegov partnerski odnos kvalitetan i funkcionalan, te da se on i supruga lako usklađuju u obavljanju zaduženja u domaćinstvu: „Tako se dešavalo da ja, recimo, bez ikakvog posebnog razloga ne spremim sudove, da ih ona, tako neke stvari trivijalne... Mislim, trivijalne su nama u životu, zato što nemamo nekih poteškoća da ih obavimo, ali ako bih sad analizirao te konkretne situacije onda bih verovatno zaključio da smo uspešno napravili tu podelu...“

Kada je reč o ukupnom uzorku, jedino su u slučaju porodice iz Novog Sada aktivnosti čuvanja dece viđene kao značajan doprinos roditeljima i vrednovane su kao radna aktivnost te su na taj način i tretirane: „Jedno vreme svastika, jedno vreme tašta, naravno uz novčanu nadoknadu. (...) Iskreno, ja gledam na to, da je to posao. E sad

jeste, baba je baba, ali u suštini, ona bi za to vreme mogla da ode da sprema, mogla bi da radi nešto. Znači ja smatram da je zaslužila time što je čuvala decu, da je zaslužila novčanu nadoknadu. (...) Na satnicu je bila plaćena, da joj znači zameni to što nije uspela da ode da radi.“ (otac, Novi Sad, zanatska škola, kv radnik, ćerka 12, sin 11, ćerka 8 godina)

Na ovaj način je prevaziđena postavka bezuslovnog oslanjanja na resurse primarne porodice koja se u ovom slučaju tretira kao rad sa određenom vrednošću. Međutim, i ovaj atipični slučaj potvrđuje postavku u kojoj se pomoć traži pre svega od žena i ovakva postavka je nezavisna od stepena obrazovanja subjekata istraživanja, kao i od socio-ekonomskih karakteristika porodice.

Gotovo sve porodice iz uzorka koriste dodatnu podršku primarne porodice, bilo za materijalnu podršku, pomoć u hrani (najčešće je reč o hrani koja se proizvodi u seoskim gazdinstvima) ili za aktivnosti čuvanja dece. Dodatna podrška je prisutna u skoro svim porodicama čak i kada su deca uključena u neku od vaspitno-obrazovnih ustanova. Podrška dolazi kao rezultat sprektira potreba koje se kreću od zbrinjavanja dece u kratkim periodima između radnih smena roditelja pa sve do čuvanja dece u večernjim satima kako bi roditelji mogli da provedu neko vreme nasamo van doma (ovo je bio slučaj u svega nekoliko porodica, više o tome u delu o partnerskim odnosima).

Kako raste uzrast dece, u kombinaciji sa višim stepenom obrazovanja roditelja, rastu i očekivanja od osoba koje im pomažu u čuvanju dece. Visokoobrazovani roditelji koji žive u urbanoj sredini imaju veća očekivanja od vaspitno-obrazovnih ustanova u odnosu na niže obrazovane roditelje.

„Pa smo se raspitali baš i o vaspitačicama, lično, da vidimo kako koja radi. I birali smo onu grupu za koju smo čuli da su bolje vaspitačice. (...) Da ne izgleda sve tako da se istresu sve igračke na sred sobe i da se oni samo igraju, a da ništa ne uče pritom, nego da zaista prate taj neki zacrtani plan i program.“ (majka, Novi Sad, vss, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godine)

Roditelji koji su više angažovani oko pomoći deci u obrazovanju (odlaze na roditeljske sastanke, pomažu deci u učenju, aktivno učestvuju u radu škole, vrtića ili neke druge predškolske ustanove itd.), imaju i veća očekivanja od institucija. Kada je

reč o obrazovanju dece i očekivanjima od institucija, uzrast ili rod dece ne prave razlike u stavovima roditelja jer roditelji ističu da imaju iste stavove i za devojčice i za dečake. Pretpostavka je da do razlika u stavovima dolazi sa višim nivoima obrazovanja kada je potrebno doneti odluku o upisu dece u srednju školu ili na fakultet, s tim da to pitanje nije bilo pokriveno u ovom istraživanju.

Roditelji iz drugog obrasca nastoje da transformišu nasleđene obrasce roditeljstva i da svojoj deci pristupaju kao pojedincima kako bi kod njih razvijali uočene potencijale.

„Ako se očekuje od tog deteta da prenese isti taj model onda se možda negde nameću stvari koje više su za trpljenje nego za poštovanje. Poštovanje se mora i zaslužiti. Time što ćeš ti reći: Moraš poštovati mamu i tatu! ne mora da znači da će to dete iskreno u sebi osećati to poštovanje. Možda će osećati strahopoštovanje ako je to nametnuto, posebno ako je nasilno nametnuto. (...) Ja bih mnogo više volela da se ja recimo svojim primerom negde nametnem kao autoritet svom detetu.“ (majka, vss, menadžerka, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Majka iz Novog Sada aktivno preispituje prakse roditeljstva i nastoji da izgradi „zdrav autoritet“ sa decom, a ne autoritet zasnovan na hijerarhijama i normiranim odnosima. Prema njenim rečima, takvo roditeljstvo je izazovnije i zapravo poziva na ličnu odgovornost pojedinca i stalno preispitivanje i prilagođavanje sopstvenih praksi u odnosu na jednostavnu primenu zacrtanih pravila.

„Ja ceo život učim, učim razne stvari i odrastam ponovo uz decu, učim puno stvari i od njih, da kažem, pogotovo sad ova nova vremena i nove okolnosti...“ (majka, Čačak, sss, trgovkinja, ćerka 12, sin 11 godina)

Roditelji koji pripadaju drugom obrascu ističu dekonstrukciju hijerarhija u odnosu roditelj–dete i nastoje da prilagode svoje vaspitne prakse promenama koje primećuju u svom okruženju. U tom smislu, ne očekuju od porodice porekla da zauzme bitnu ulogu u procesu socijalizacije dece smatrajući da je vaspitne ciljeve neophodno prilagoditi aktuelnom trenutku i potencijalima svakog pojedinačnog deteta.

„Ne očekujemo od njih ni da provode ekstra vreme sa njima, niti da sad oni preuzimaju obaveze oko vaspitavanja dece (...) Zapravo, mislim da bi moglo i bez svega toga, ali mislim da babi to negde s jedne strane prija, s druge strane joj treba da bi se ona osećala babom isto. (...) Ona je već u godinama i bolesna, trebalo bi možda njoj pomoći (...) tako da mislim da tu ima nešto više od toga (...) ima potrebu očigledno.“ (otac, sss, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Otac iz Novog Sada u svom narativu pokazuje jednakost svojih i partnerkinih vaspitnih praksi: „mi ne očekujemo...“ Ipak, spreman je da uvaži svekrvine potrebe za provođenjem vremena sa unucima, ali je istovremeno svestan i svekrvine opterećenosti i trenutnog zdravstvenog stanja, pa zbog toga nastoji da je što više oslobodi obaveza oko dece. Za razliku od roditelja iz prvog obrasca, ovaj roditelj je samouveren u sopstvene vaspitne prakse i o njima slobodno komunicira sa porodicom porekla, bilo svojom, bilo partnerkinom: „Ja se često ne slažem sa načinom na koji sa njima rade...“ nastojeći da ostvari dosledan pristup u procesu socijalizacije dece.

Jedan od ciljeva ovog istraživanja je utvrđivanje unutarporodičnih dimenzija koje dovode do identifikovanih razlika u vaspitnim praksama roditelja u procesu rodne socijalizacije dece. Na ovom, mezo nivou, nivou porodične grupe, metodom uporedne analize narativa roditeljskih parova utvrdila sam da je bitna dimenzija po kojoj se diferenciraju njihove vaspitne prakse život u proširenoj ili nuklearnoj porodici. Kategorije koje se vezuju za život u proširenoj porodici uključuju hijerarhije i nostalgiju prema tradiciji, koji predstavljaju elemente patrijarhalne matrice i ukazuju na reprodukciju nasleđenih obrazaca roditeljstva u vaspitnim praksama roditelja. Kategorije koje se vezuju za život u nuklearnoj porodici u kombinaciji sa visokim obrazovanjem roditelja, obavljanjem stručnjačkih ili službeničkih radnih pozicija i životom u urbanim sredinama obuhvataju aktivan stav prema promenama. Roditelji koji odgovaraju ovom opisu nastoje da transformišu nasleđene modele roditeljstva i da ih prilagode savremenim procesima.

Dinamika porodičnih međugeneracijskih odnosa u proširenim porodicama pokazuje se kao značajan element u oceni vlastitih iskustava (i roditeljskih i partnerskih)

budući da je na snazi stalno poređenje sa vaspitnim praksama iz porodice porekla, kao i učešće članova i članica proširene porodice u procesu rodne socijalizacije dečaka. Roditelji iz proširenih porodica nisu u mogućnosti da razviju dosledne vaspitne prakse usled učešća drugih članova i članica porodice u procesu socijalizacije, o čemu svedoče i narativi roditelja iz nuklearnih porodica (koji su na početku zasnivanja bračne zajednice živeli u zajedničkom domaćinstvu sa svojim roditeljima). Tek sa fizičkim *osamostaljenjem* u drugu stambenu jedinicu i u skladu sa tim drugačije organizovanim porodičnim životom dobijena je i mogućnost da se prekinu dotadašnje porodične prakse.

Iako roditelji koji žive u proširenoj porodici imaju različite nesuglasice sa članovima i članicama domaćinstva, oni ipak nastoje da primene naučene obrasce roditeljstva iz prethodne generacije. U njihovim narativima je iskazana nostalgija za tradicijom i „prošlim vremenima“ u kojima je vaspitavanje dece imalo znatno drugačiji karakter od savremenih porodičnih praksi koje imaju priliku da vide u svom okruženju. Familizam, otpor prema promenama, kolektivizam i težnja ka očuvanju tradicije čine glavne elemente narativa roditelja iz proširenih porodica. U ovim porodicama rodna socijalizacija dečaka se odvija prema rodno tipiziranim obrascima koji zahtevaju lojalnost, koja se između ostalog manifestuje i u očekivanju da dečak nastavi svoj porodični život u zreloom dobu u okviru istog domaćinstva.

Pored roditelja iz proširenih porodica, nostalgiju za tradicijom i zahtev za reprodukcijom naučenih modela ponašanja pokazuju roditelji nižeg obrazovanja (osnovna i srednja stručna sprema), nezaposleni, kao i zaposleni na radničkim pozicijama, koji žive u ruralnoj sredini. U ovakvim porodicama izražena je jasna rodna segregacija uloga muškaraca i žena u porodici, a starosna hijerarhija predstavlja prvi kriterijum odlučivanja i organizacije porodičnog života što utiče i na vaspitne prakse roditelja. U ovakvim porodicama, najmlađi i ženski članovi domaćinstva imaju najmanje moći, a ukoliko i postoji nezadovoljstvo postojećom situacijom ono se skoro nikada ne artikuliše. Najmanje artikulisano nezadovoljstvo uslovima života u proširenoj porodici primetno je kod niskoobrazovanih žena iz ruralnih oblasti.

Važne faktore nezavisnosti u odnosu na roditelje čine lični resursi – obrazovni nivo i lična primanja jer su visokoobrazovani roditelji sa višim primanjima najmanje zavisni od pomoći porodice porekla. Mogućnosti za detradicionalizaciju u ovakvim

porodicama, prema izdvojenim porodicama u analizi, zasnivaju se dobrim partnerskim odnosima, izgrađenom poverenju i bliskosti koji vode stvaranju konzistentnog porodičnog etosa rodnosti u pravcu rodne egalitarnosti. Njihove vaspitne prakse su povezane i sa procenjenim promenama u okruženju, odnosno stalnim preispitivanjem i prilagođavanjem sopstvenih praksi. Vaspitne ciljeve prilagođavaju aktuelnom trenutku i potencijalima svakog pojedinačnog deteta.

Pretpostavka o vezi stepena bliskosti i fleksibilnosti između supružnika i rodno egalitarnijim vaspitnim praksama roditelja u procesu rodne socijalizacije dečaka detaljnije će biti proverena u narednom poglavlju.

7.3 Porodični partnerski odnosi

U ovom poglavlju interpretiram podatke o relacionoj dinamici između roditelja, tj. o njihovim partnerskim odnosima i njihovoj vezi sa različitim socio-ekonomskim karakteristikama subjekata istraživanja, a zatim ih povezujem sa relevantnim konceptima koji korespondiraju sa narativima roditelja. Analiza obuhvata podatke o: moći i komunikaciji (donošenju odluka u porodici, rešavanju konflikata), percepciji bliskosti sa partnerom i lične autonomije (zajedničkom provođenju slobodnog vremena,

zadovoljstvu odnosom i promenama koje primećuju u različitim fazama porodičnog razvoja). Navedeni podaci su dobijeni preko sledećih pitanja u intervjuima: a) Htela bih da razgovaramo o Vašoj svakodnevici, o načinu na koji Vi provodite dan u Vašem domaćinstvu. Ispričajte mi kako izgleda jedan tipičan dan u Vašem domaćinstvu; b) Kako se Vi osećate povodom ovakve podele obaveza u domaćinstvu?; c) Opišite mi period od rođenja Vašeg prvog deteta pa do njegove/njene prve godine. Kako ste provodili Vaš svakodnevni život u domaćinstvu?; d) Opišite mi promene koje su nastale u domaćinstvu sa rođenjem drugog deteta. Kako ste se Vi osećali povodom toga?

U ovom segmentu analize izdvojena su dva obrasca. Prvi obrazac karakterišu sledeći elementi: 1) asimetričnost odnosa partnera, odnosno njihova nejednaka moć i autoritet 2) retko iskazivanje bliskosti između partnera i 3) krutost prema promenama. Drugi obrazac karakterišu: 1) simetričnost partnerskog odnosa, odnosno jednakost partnera 2) često iskazivanje bliskosti između partnera i 3) prilagođavanje promenama.

Kada je reč o donošenju odluka u porodici, potrošnja novca se pojavljuje kao diskriminatorno pitanje jer se u njemu najjasnije demonstrira odnos supružnika u domaćinstvu. Budući da se uloga hranioca porodice zadržala kao najbitnija odlika uloge „dobrog oca“ (Tomanović, 2017; Stanojević, 2015) značajno je interpretirati stavove roditelja o raspodeli moći u ovoj sferi.

Partnerske odnose iz prvog obrasca odlikuje izražena asimetričnost u donošenju odluka o potrošnji novca u domaćinstvu. Postoji jasna podela sfera u domaćinstvu između supružnika na osnovu rodne pripadnosti i oko tih pitanja nema pregovora, odnosno odluke o potrošnji novca donosi muškarac.

Otac iz Čačka jasno naglašava da je visina zarade direktno povezana sa raspodelom moći u domaćinstvu: „Tako je kod nas bilo (...) otac je donosio sve da kažem važne odluke vezane za te neke da kažem muške odluke (...) uvek je u kući bio jedan novčanik (...) kod oca. I tako je danas kod nas u porodici. (...) Ja ne dozvoljavam zato što imam moć jer je kod mene novčanik.“ (otac, Čačak, zanatska škola, voćar, sin 10, ćerka 7 godina)

Moć tradicionalno pripada muškarcima, te stoga oni donose sve odluke koje se tiču potrošnje. To su „muške odluke“, dok je „boja šerpi i tako neke stvari“ sfera koja

potpada pod nadležnost žena. Sagovornik iz Čačka vidi suprugu kao ženu koja nema autoritet nad decom, pa stoga „ne može da savlada“ njihove potrebe i zbog toga on kao muškarac, otac koji ima autoritet, donosi odluke u ovoj sferi: „E za ovo mora, ovo mora da sačeka tri dana.“ Otac iz Čačka ovim naglašava ulogu muškarca kao hranioca porodice jer smatra: „da muškarac treba da bude dovoljno sposoban da to sve može da sam pokrije.“

Zaposlene majke naglašavaju da one donose sve odluke koje se tiču potrošnje novca radi kupovine potrepština za domaćinstvo (poput sredstava za održavanje higijene i tome slično) ili odeće i obuće za decu.

„On ne zna ni da se snađe ni da ga obuče a kamoli da zna šta mu treba. (majka, Vranje, sss, obućar, sin 5, ćerka 3 godine)

Budući da je sfera domaćinstva prvenstvena nadležnost žene, prema većinski zastupljenom konceptu *dobre majke*, očevi se ne mešaju u ovakve odluke, niti bi znali šta je potrebno nabaviti, prema rečima sagovornice iz Vranja. U ovom segmentu majka „najbolje zna šta treba“ (da se kupi), pa „nema potrebe da pitam supruga“. Ipak, u situacijama koje zahtevaju veće izdatke, očevi se uključuju u odlučivanje, to jest bez njihove dozvole nije moguće načiniti veću potrošnju. Ovakva situacija karakteriše narativ nezaposlenih majki, odnosno majki koje obavljaju radničke poslove i žive u ruralnom području.

Analiza atipičnih slučajeva u ovim porodicama, odnosno nezainteresovanost supruga za različite oblasti porodičnog funkcionisanja, pa i za donošenje odluka u tim konkretnim oblastima takođe pokazuje da u ovakvom tipu odnosa veoma lako dolazi do preraspodele moći. To se dešava u situacijama kada na red dođu pitanja koja se tiču i svakodnevnog života supruga i koja podrazumevaju promenu na koju on nije spreman.

„Okolo kupovine stvari u kući sve ona (supruga, prim. aut.) donosi odluku. Znači ja nikakvu odluku, ja se ne mešam i ne volim da idem niti po pijaci niti po radnji, jer ona, žena kao žena. (...) Znači ja odvezem, odem u kafić i sačekam ili odem sa decom.“ (otac, Vranje, sss, magacioner, sin 7, ćerka 4, sin 2 godine)

Samostalnost i odgovornost žene da upravlja resursima porodice i donosi odluke u jednom segmentu funkcionisanja domaćinstva zapravo doprinosi rasterećenju muškarca. Ulrich Bek (Beck, 2001a) smatra da muškarci u ovoj vrsti emancipacije žene nalaze puno pozitivnih strana budući da prenošenje „sitnih“ odluka na suprugu znači manje zadataka u domaćinstvu za muškarca. Problem nastaje onda kada se „samostalnost“ žene okrene protiv njih ili preti da se okrene protiv njih (Ibidem), odnosno kada se pred njih stavljaju određeni zahtevi ili se ostvaruju protivinteresi, na primer ukoliko muškarci smatraju da se novac troši na nepotrebne stvari ili u prekomernim količinama. Na primeru oca iz Vranja vidimo da se njegov narativ menja kada u fokus dođu krupne odluke koje bi promenile porodičnu dinamiku:

„Znači ja ne odobravam abortus i njoj sam rek'o: to je tvoja odluka, ako ti želiš da abortiraš to će isključivo biti tvoja odluka, a ne moja. (...)

Moderator: Planirate još dece?

Odgovor: Ne, abortus sto posto znači... jer, besparica je. Ne možeš da je obezbediš.“ (otac, Vranje, sss, magacioner, sin 7, ćerka 4, sin 2 godine)

Sagovornik svedoči da je prethodna trudnoća ipak izneta do kraja jer je njegov stav bio da supruga treba da rodi dete, ali novu trudnoću apsolutno ne želi da podrži pošto procenjuje da materijalna situacija nije dovoljno podržavajuća za novog člana porodice. Čini mi se da je i u ovom slučaju reč o prividnom prepuštanju odgovornosti i samostalnosti u donošenju odluka supruzi, kao i da je u osnovi ovakvog odnosa takođe nejednaka distribucija moći u domaćinstvu u korist muškarca. Uvid u podatke dobijen stalnim uporednim metodom otkriva da je asimetričnost u donošenju odluka u domaćinstvu prisutnija među partnerima sa nižim obrazovnim nivoom u odnosu na visokoobrazovane. Život u proširenoj porodici u svim ispitanim porodicama u uzorku podrazumeva nejednakosti u odlučivanju. U takvim porodicama uzrasni kriterijum, a nakon njega rodni predstavljaju liniju donošenja odluka u domaćinstvu (najstariji muški članovi porodice imaju najveću moć). Na osnovu ovih nalaza moguće je izvući zaključak da su više obrazovanje, bolji radni status i viši prihodi glavni elementi kojima partneri stiču mogućnost da ostvare ravnopravni odnos. Podaci svakako idu u prilog tezi da je posedovanje obrazovnih, socijalnih i materijalnih resursa značajno za

podsticanje modernizacijskih procesa, što je u skladu i sa rezultatima drugih istraživanja (Ljubičić, 2012; Bobić, Vukelić, 2010; Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016).

Još jedan atipičan slučaj predstavlja sagovornica sa iskustvom nasilja, koja govori o bezizlaznoj situaciji iako poseduje određene materijalne resurse (stan u kom žive pripada porodici sagovornice): *Svega mi bude žao, mojih roditelja, oca koji je zidao celu kuću da bi sestri bar obezbedio... (...) Ne želim da deca da me deca gledaju, da budem jadna, da budem žrtva. (...) Ne mogu da se trošim više stvarno celog života s njim, više puta sam rekla sebi u životu: izbacit' ću ga iz kuće, ostaću sama sa decom i onda ne interesuje me, a onda, kada shvatim ali ja nemam izbora, ja mislim ne mogu sama sa decom (...) ne mogu fizički, ne mogu da radim, da idem po njih, nema ko da mi pomogne...*“ (majka, Beograd, sss, referent, sin 7, ćerka 4 godine)²³

Materijalni resursi nisu dovoljni za izlazak iz situacije nasilja, budući da nasilje iscrpljuje ženske fizičke i psihičke potencijale i podriva samopouzdanje i poverenje u mogućnost promene, dok nasiljem muškarac demonstrira totalnu nadmoć i kontrolu nad članovima svoje porodice. Iscrpljivanje ličnih kapaciteta žena oslabljuje ih za promenu i inicijativu u pravcu sopstvenog izbavljenja. Stigmatizacija žena koje su preživele nasilje

²³ Sagovornica je tokom intervjuja podelila sa mnom iskustvo nasilja koje muž vrši nad njom i decom. Bila je vidno uznemirena dok je o ovome govorila, ali nije želela da prekinemo intervju. Nastojala sam da pratim njenu emociju i da joj dam vremena i prostora da odluči da li ćemo i na koji način nastaviti razgovor. Diktafon je isključen nakon nekoliko minuta jer je sagovornica ustala od stola kako bi se osvežila u kupatilu. Nakon nekoliko minuta smo nastavile razgovor uz saglasnost sagovornice. U daljem toku razgovora sam poštovala metodološke zahteve istraživanja, ali sam i pomno pratila sagovornicu i njeno držanje dok smo razgovarale o odnosima u domaćinstvu. Intervju je dalje obavljen bez prekida. Sve planirane teme intervjuja su bile pokriveno do kraja razgovora. Nakon što smo završile intervju i isključile diktafon, razgovarala sam u neformalnoj atmosferi sa sagovornicom o iskustvu nasilja koje je podelila sa mnom, nastojeći da joj dam podršku u situaciji u kojoj se nalazi (beleška sa terena). Suprug u svom intervjuu, koji je vođen sa moderatorom u susednoj sobi, nije govorio o ovakvoj porodičnoj dinamici.

u našoj kulturi i visoko zastupljeno shvatanje da je žena sama kriva što je preživela nasilje ili nasilje još uvek trpi, zadržavaju žene u ovakvim situacijama (Ignjatović, 2011; Miletić–Stepanović, 2006). Pod društvenim pritiskom, žene najčešće interiorizuju krivicu i stid što je vidljivo u narativu sagovornice iz Beograda; dok trpi nasilje njoj je „žao njenih roditelja“, odnosno pokojnog oca „koji je zidao kuću“ u kojoj ona živi, a „dozvolila je“ da joj se događa nasilje.

Kada je reč o komunikaciji i rešavanju konflikata, odnosi prate liniju moći koja je prisutna i u donošenju odluka u domaćinstvu. U porodicama u kojima postoji asimetrija moći u donošenju odluka između partnera, identifikovana su tri načina nošenja sa konfliktima. Prvi je ignorisanje problema ili otvoreno manifestovanje moći, sa kojim dolazi i do zanemarivanja napora druge osobe da se razreši konflikt ili se čak drugoj osobi u odnosu oduzima bilo kakvo pravo (kao što je situacija nasilja o kojoj me je sagovornica obavestila). Drugi način je popuštanje jednog od partnera što podrazumeva i prelazak ličnih granica. U svim ovim situacijama zapravo je reč o trpljenju neravnopravnog odnosa i potčinjenoj poziciji jednog od partnera – žene. Žene češće od muškaraca zauzimaju poziciju trpljenja i prelazaka preko sopstvenih granica u partnerskom odnosu. Ovakva reakcija može biti rezultat odsustva bliskosti i komunikacije sa partnerom ili čak straha od partnera koji onemogućavaju pregovaranje. U domaćinstvima u kojima je moć u potpunosti u rukama muškaraca nema pregovora oko pozicija. Treći način podrazumeva pregovaranje i žučnije rasprave sa različitim ishodima.

Otac iz Beograda smatra da je uzoran muž i otac, te oseća izvesnu frustraciju u ispunjavanju svih obaveza koje takva pozicija nosi sa sobom: „Recimo ako sam se ja nešto iznervirao i ne slažem se sa suprugom samo mi još treba tako neki savet u smislu da nisam to trebao da uradim kad znam da nisam to trebao da uradim. Recimo da ostanem u kafani do jedan posle posla, pa zbog toga mi prigovori supruga, a onda naravno dođe da prigovori moja mama. (...) Pa ne moš ti sad da budeš bez izlazaka sa društvom, da ne pušiš, da ne piješ, da mnogo zarađuješ, da daješ sve u kuću, da ne gledaš fudbal. Mora nešto malo. Po meni to malo što je par puta kad izađem, nije strašno.“ (otac, Beograd, vss, stručnjak, ćerka 8, sin 7 godina)

Ukoliko želi da ispuni normativ o *dobrom ocu* koji je i hranilac porodice i kvalitetan partner, a uz to igra i ulogu uzornog sina sagovornik smatra da će biti neophodno da „negde ima ventil“. Njegov narativ ukazuje na teškoće kojima normativi o dobrom roditelju ne pogađaju samo žene već predstavljaju veliko opterećenje i muškarcima (Tomanović, 2017). Ipak, zbog količine frustracije, sagovornik negira da postoji problem: „mora nešto malo“ i to „nije strašno“, pa zbog toga nije spreman na promenu ponašanja i razrešenje konflikta.

Primer sagovornice iz Vranja takođe svedoči o nejednakoj raspodeli moći u domaćinstvu koje se vidi kroz anticipiranje reakcija supruga i strepnje od posledica bezazlenih događaja koji čine svakodnevicu u jednom domaćinstvu: „Nisam smela da mu kažem pošto je skoro bio majstor. Zaglavila mi se čarapa u bubanj dole, nije mogla mašina da ispusti vodu i onda sam čekala da on (muž, prim. aut.) ode u grad, pošto će sigurno da se ljuti. (...) Zatvorim kupatilo i okrenem mašinu sama i odšrafim, izvadim čarapu, zašrafim, namestim i pustim.“ (majka, Vranje, sss, obućar, sin 5, ćerka 3 godine)

Odnos supružnika u ovom domaćinstvu definisan je nejednakom raspodelom moći u kojoj muškarac diktira pravila i kažnjava, pa makar i ljutnjom. Ovakva situacija prisutna je u porodicama u kojima su majke nezaposlene ili obavljaju radnička zanimanja i imaju niži obrazovni status (završenu osnovnu ili srednju školu).

Atipičan slučaj nasilja u porodici kao što je ranije prikazano ukazuje na iscrpljivanje ženskih fizičkih i psihičkih potencijala i podriiva samopouzdanje žena i poverenje u mogućnost promene, dok nasiljem muškarac demonstrira totalnu nadmoć i kontrolu nad članicama i članovima svoje porodice: „Možda je bitno da kažem da me je jednom uhvatio tu za vrat, tu pred ćerkom, ćerki sam sušila kosu. Ja sam se smejala da ćerka ne bi provalila šta se dešava. Ja sam se nasmejala, on me pustio i posle par sekundi otišao u wc. Ona me pitala: „Šta to tebi tata radi?“, ja sam rekla: „Ma, igramo se, pokazuje mi iz nekog filma neku scenu.“ (majka, Beograd, mk1105)

Usled interiorizacije krivice i stida zbog doživljenog nasilja sagovornica ne otkriva realnu situaciju ćerki, već je tumači proigravanjem različitih situacija. Načini na koji se odnosi prikazuju (displaying), ali i doživljavaju, utiču i na mogućnosti njihovog razrešenja ili poboljšanja, kao što pokazuje i naredni sagovornik iz Beograda: „Pazite, u

svakom braku ima nekih kriznih perioda. Dođe do nesuglasica, dođe do rasprave neke, ali to je po meni jedna normalna stvar, prirodna stvar bez koje ne bi funkcionisao brak. Znači bio bi izveštačen, ne bi bilo to-to! Tako da mi jednostavno tako funkcionišemo. Ja smatram lično da mi fino funkcionišemo.“ (otac, Beograd, sss, vkv radnik, sin 9, ćerka 7, sin 3 godine)

Sagovornik iz Beograda ističe da je pregovaranje partnera način da se prevaziđu konfliktne situacije i da je to i sredstvo za osnaživanje roditeljskog para. Konfliktne situacije sagovornik ne vidi kao isključivo negativnu pojavu i svoj partnerski odnos procenjuje kao funkcionalan i autentičan.

Pored načina na koji donose odluke, ali i kvaliteta komunikacije u konfliktnim situacijama, kohezivnost partnera u ovom radu je još procenjivana i preko zajedničkog provođenja vremena i razmene bliskosti u različitim fazama porodičnog razvoja. Potrebu za većom bliskošću sa partnerom češće ističu žene od muškaraca iz uzorka. Žene se i češće žale na nedostatak slobodnog vremena koje bi iskoristile za zajedničke aktivnosti sa partnerom.

„Mi smo osam godina u braku, ja se ne sećam kad smo za ove osam godine izašli uveče zajedno na kafu ili u društvo kao što imaju porodice na primer.“ (majka, Vranje, sss, obućar, sin 5, ćerka 3 godine)

Majka iz Vranja iskazuje želju za zajedničkim provođenjem vremena nasamo sa suprugom, ali govori i o nedostatku slobodnog vremena za iste te aktivnosti. Teškoću joj predstavlja briga o deci, pa odlučuje da ne opterećuje svekrvu njihovim čuvanjem i uveče nakon što je prethodni deo dana provela sa njima pošto ih čuva dok su roditelji na poslu. Vikendom takođe ne postoji trenutak za izlazak jer: „ja u nedelju se spremam za ponedeljak za posao. Pošto subote radimo svaku, tako da baš onako jednostavno nemamo vreme za sebe...“ Narativ sagovornice izražava teškoću da sebi dopusti blagi izlazak iz striktno postavljene uloge *dobre majke* koja je posvećena deci i žrtvuje se za njih toliko da „nema vremena za sebe“.

Sagovornice ističu značaj odmora i zajedničkog provođenja slobodnog vremena sa partnerom, ali i naglašavaju da za takve aktivnosti pored nedostatka vremena, nemaju ni dovoljno materijalnih sredstava: „Do skoro jedna plata, pa tri deteta pa ovo, pa ono i

nikad nismo ono na zajednički odmor veći otišli ili da uživaš, da odeš u banju, ne moraš na more. Zima kad dođe na neku planinu da odeš... Ako izađemo negde, ako odemo, pa koliko imaš novac (...) pa stres, pa nervoza da se raspodeli..." (majka, Vranje, sss, šnajderka, sin 7, ćerka 4, sin 2 godine)

Međutim, kada same majke sagledaju sopstvena primanja, one primećuju da je zapravo reč o žrtvovanju (najčešće za decu) zbog čega im na kraju ne preostane dovoljno novca, a ni vremena za odmor.

Atipični slučaj otuđenja partnera predstavlja situacija nasilja za koji je i sama sagovornica svesna da nije dobar primer deci u procesu socijalizacije: „U stvari, mi deci pružamo loš primer porodice. Jer on i ja niti se zagrlimo, niti se poljubimo, niti razgovaramo, mislim – ne bih volela da deca (...) svoju porodicu prave po modelu naše porodice, a mislim da naša porodica nije baš primer kako bih ja želela da imam i kako ja smatram da treba da bude, niti sam ja odrasla u porodici kakva je naša.“ (majka, Beograd, mk1105)

Subjekti istraživanja koji provode zajedničko vreme izvan domaćinstva ističu da se sa partnerom najčešće šetaju ili izlaze do prijatelja ili u kafić ili restoran.

„Kad god imam slobodno vreme znači makar dva–triput u mesec, znači idemo i imamo tamo jednu rijeku.“ (otac, Novi Pazar, sss, krojač, ćerka 4, sin 2 godine)

Očevi i majke takođe naglašavaju i da primećuju promene u partnerskom odnosu u različitim fazama porodične konsolidacije, koje su uticale i na njihovu bliskost i iskazivanje intimnosti.

„Mi smo izlazili dok smo se zabavljali. Posle toga smo počeli da živimo tim bračnim životom... znači nismo nešto preterano izlazili, oboje smo bili usredsređeni na kuću, na otpočinjanje zajedničkog života i tako dalje... (...) Onda to posle počinje polako da jenjava, , ali dete počinje da odrasta.“ (otac, Beograd, vss, nastavnik, sin 5, ćerka 3 godine)

Najčešće navođen uzrok promena je, očekivano, rođenje deteta sa kojim se menjala i partnerska dinamika i vreme koje im je stajalo na raspolaganju za zajedničko provođenje vremena, kao i rad na poboljšanju i učvršćenju partnerskih odnosa. Prema

svedočenju subjekata istraživanja, rođenje prvog deteta je za roditelje predstavljalo krupniju promenu od rođenja drugog ili trećeg deteta jer su se po prvi put sreli sa tim iskustvom i bilo im je neophodno da se i pojedinačno, ali i kao roditeljski par priviknu na datu situaciju. Ova situacija se menja sa odrastanjem deteta, pa je sledeći krizni korak „napuštanje roditeljskog gnezda“, odnosno odlazak deteta na školovanje ili odseljenje radi stanovanja u drugom prostoru (Milić, 2001).

Očekivano, dodatnu teškoću za tranziciju u roditeljstvo roditeljima predstavlja rođenje deteta sa nekom teškoćom u razvoju: „Znate kako, on se rodio kao hipotonična beba (...) ima problem sa tom motorikom. Ja sam toliko bila u toj panici, mi smo njega vodili na vežbe od njegovog drugog meseca do dvanaest meseci. (...) I ja sam samo znala da ja moram sa njim da vežbam. (...) To je bila znači teretana.“ (majka, Beograd, sss, medicinska sestra, sin 12, ćerka 8 godina)

U ovoj situaciji kapaciteti majki, u oba ovakva slučaja identifikovana u ovom istraživanju, usmeravaju se na vežbe sa detetom i posete lekarima dok su partneri samo pomažući roditelji. Ovakva situacija često dovodi do krupnih narušavanja partnerskih odnosa i razvoda jer odnosi bivaju razrušeni ne samo zbog neposvećivanja partneru tokom perioda rada na oporavku deteta, već i stoga što se muškarci najčešće povlače iz ovih situacija i retko angažuju svoje kapacitete u unapređenje porodičnih odnosa, ali i u ozdravljenje deteta ili njegovu pripremu za što samostalniji život u zajednici. Najčešće se ovakvi brakovi razvode, tako što očevi odlaze ne mogavši da izdrže opterećenje koje pojačana očinska uloga zahteva u ovakvoj situaciji.

U nekoliko porodica na porodičnu dinamiku je uticalo i različito vrednovanje rođenja sina i ćerke:

Moj muž nije bio srećan, a to se ne zaboravi. (...) Kad smo bili kod doktora i kad je rek'o da je žensko on je sve vreme mene grdio. Svo vreme: kako žensko i što žensko i da sam znao ja se ne bi ženio i ovako i onako. I ja sve od doktora do kuće sam plakala, bilo mi krivo, kako sam ja kriva što je žensko, je l'? (majka, Novi Pazar, zanatska škola, domaćica, ćerka 7, sin 5, ćerka 2 godine)

U porodicama u kojima se odnosi zasnivaju na patrijarhalnom sistemu koji podrazumeva patrilinearnost, sinovi su favorizovani u odnosu na ćerke. Kao poželjnije

dete, sin se čak bolje neguje i hrani od ćerke (Rajković, 2000). Veće vrednovanje sina u poređenju sa ćerkom u uzorku ovog istraživanja najviše je zastupljeno kod roditelja sa osnovnom i srednje stručnom spremom koji obavljaju radnička zanimanja i najčešće žive u proširenom domaćinstvu u ruralnim oblastima. Ukoliko roditelji slepo slede društvene normative i postavljene obrasce roditeljstva to će se teže prilagoditi novonastalim situacijama zbog niskog nivoa fleksibilnosti u partnerskom odnosu.

Roditelji koji pripadaju drugom obrascu (ukupno dve porodice) rade na stručnjačkim ili službeničkim pozicijama i žive u nuklearnoj porodici u urbanoj sredini. Njihove odnose karakteriše simetričnost supružnika u donošenju odluka u domaćinstvu, ali se i u svim drugim oblastima porodičnog života supružnici konsultuju i donose zajedničke odluke.

„Iste vrednosti smo uneli u brak, što je jako dobra osnova za jednu vezu za to neko najosnovnije sporazumevanje (...) Na prvom mestu poštovanje dogovora, odgovornosti, ako smo se nešto dogovorili, hajde to ispoštuj.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Ovaj par je proaktivan u planiranju budućnosti, a takvu praksu zastupaju još od perioda zabavljanja. Planiranje vrše kroz dogovor i zajedničko učešće u donošenju odluka. Specifičnost ovog para je to što su im se trudnoća i rođenje deteta dogodili u ranoj fazi njihovog zabavljanja i što je ta situacija bila dodatno otežana tadašnjom lošom materijalnom i stambenom situacijom i sukobom sa primarnom porodicom sagovornice. Konflikte koje su imali sa primarnom porodicom učvrstili su njihov odnos i doprineli prepoznavanju značaja zajedništva u porodici opredeljenja. Zajedničke vrednosti koje su uneli u brak, ali i razvili u međusobnim dogovaranjima, čine ih doslednima u odnosima sa decom.

Atipičan slučaj predstavlja narativ majke iz Čačka koji sam u prvim fazama analize smestila u kategoriju mikromatrijarhata u porodičnoj sferi, te ga svrstala u asimetrični odnos u donošenju odluka i pokretanju konkretnih akcija u domaćinstvu. Međutim, naknadnim čitanjima počela sam da uviđam da ovaj primer supružnika zapravo predstavlja primer fleksibilnosti i prilagođavanja partnera novonastalim situacijama, budući da se pokazalo da oba partnera preuzimaju inicijative i prednjače u

odnosu na drugog jer su veštiji u određenim oblastima, ali su isto tako spremni i da se prilagode novonastaloj situaciji. Sagovornik navodi da je u periodu rođenja dece pa do njihove prve godine (pošto je razlika među decom manja od godinu dana) preuzeo na sebe svakodnevno obavljanje poslova u domaćinstvu kako bi pomogao supruzi iako to nije bila prvobitna „podela zaduženja“. Ovakva podela se u manjem obimu zadržala i do danas pošto se sada i deca sve češće uključuju u obavljanje zaduženja u domaćinstvu:

„Nikakav mi problem nije, nekad operem suđe i usisam, nikakav problem stvarno. Ranije dok su deca bila manja, znači svaki dan.“ (otac, Čačak, sss, magacioner, ćerka 12, sin 11 godina)

S druge strane, supruga je glavni inicijator planova i konkretnih akcija vezanih za unapređenje kvaliteta života i projekciju budućnosti. Supruga pokreće transformaciju resursa i usmerava ih na zajedničke aktivnosti koje vode učvršćenju porodične zajednice. Sagovornica je inicijatorka promena, s tim da suprug i deca prate i podržavaju njene ideje: „...Nekih planova sitnih koji su opet vezani za nas, koji su opet vezani, tipa da sakrивam svakog meseca po malo nešto od para da bismo zajedno putovali, da bismo zajedno potrošili, proveli vikend ili negde već...“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Bez obzira na to što inicijativa najčešće dolazi od supruge, nije reč o izdvajanju individue iz porodične grupe jer njen narativ još od početne ideje uključuje *nas – mi* – a namera je uvek usmerena na *zajedno*. Transparentnost akta pred drugim članovima porodice kojima se otkriva priroda osmišljene strategije obezbeđuje učešće svih aktera u porodici: „Iznenadjenje da im prosto priredim nešto lepo, i kad kažemo za nešto nema para, onda ja kažem samo se vi spremite, naći ćemo.“ Za pitanja koja se tiču dugoročnijih ulaganja, obrazovanja dece, problema u svakodnevnom funkcionisanju porodice itd. sagovornica ističe da je izuzetno važan dogovor između članova i članica porodice: „Meni je važno baš iz tog razloga da se sve dogovoreno mora poštovati. I ja uvek kući kažem – sve što smo se dogovorili važi, šta se nismo dogovorili – ništa ne važi.“ Kada je reč o krupnijim odlukama (na primer odlukama koje se tiču ulaganja u obrazovanje dece ili pitanjima njihovog odrastanja) supružnici se konsultuju i donose zajedničke odluke.

U porodicama u kojima se partneri dogovaraju prilikom donošenja odluka, rešavanje konflikata je takođe bazirano na komunikaciji, kao i na primeni i poštovanju vrednosti koje podrazumevaju ravnopravnost između partnera.

„Prilično dobro muž i ja upotpunjujemo i temperamentima i karakterima i onako imamo prilično dobar brak... bilo je teških momenata, ali nikad nije bio upitan brak, da li ćemo ostati zajedno. Bilo je i teških situacija i besparice i ovoga i onoga... ali verovali smo uvek jedno u drugo i u našu zajedničku snagu i nikad nije došlo u pitanje da sad ja kažem: ma razvešću se ili da on mene uvredi nečim.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Odnos uzajamnog poverenja i vera u „zajedničku snagu“ izgrađeni kroz različite konfliktne situacije dodatno učvršćuju kvalitet odnosa ukoliko su oba partnera u stanju da iz takvih situacija izvuku pouku i da je primene u narednim situacijama.

„Znate, svaki neki poraz, svaki neki korak unazad u bilo čemu mene uvek zaustavi. Kažem: e, dobro, da vidim gde sam ja pogrešila, da sagledam gde sam ja pogrešila pa da probam u hodu ispravljati šta god da je to bilo.“ (majka, Čačak, sss, trgovac, ćerka 12, sin 11 godina)

Kroz refleksivnost na sebe i različite situacije koje ima u iskustvu, sagovornica ističe procesualnost i lične resurse kao značajne elemente u kreiranju sopstvene životne biografije. Tom prilikom prilagođavanje novonastalim situacijama i fleksibilnost čine osnovu rasta kako na ličnom, tako i na partnerskom i širem porodičnom nivou. Iskazivanje bliskosti i emocija u odnosu pokazuje se kao važan element za otvorenu komunikaciju, kao i sposobnost refleksije partnera na sopstvenu poziciju i poziciju drugih ljudi u različitim događajima u svakodnevnom životu: „Bilo je konflikata između nas dvoje jer sam ja stalno morala da biram između toga ko je više u pravu: moj muž kojeg obožavam na svetu najviše i moja majka koja mi je moja majka. (...) Muž je neko vreme zaista bio povređen time što ja u nekim situacijama pokušavam da odlučim ko je u pravu, pa stanem na stranu da kažem mame zato što mi u tom momentu logičnije zvuči njena priča. (...) I onda sam ja videla da to njemu iz nekog razloga ne prija. (...) Onda sam se preispitivala do te mere da sam odlučila da prosto (...) negde ono da

izgradimo tu našu tvrđavu koju ne može niko da dira.“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

U oba prethodna primera, i majke iz Novog Sada i majke iz Čačka, partneri su bili uvereni u osećanje zajedništva i bliskosti sa drugom osobom i otvoreno su iskazivali emocije jedno drugom što im je pomagalo da razumeju poziciju druge osobe i da lakše prevaziđu konfliktne situacije i da tako učvrste partnerski odnos.

„Mi smo u nekom momentu zaključili kad smo se zapitali: e, šta mi to našoj deci pokušavamo da predstavimo kao sasvim normalno, mi smo negde kao oni matori hipici, mi se sa svim prijateljima grlimo, ljubimo, dodirujemo... U jednom momentu sam se zapitao da li možda mi preterujemo. (...) Mislim da je zdravo.“ (otac, Novi Sad, sss, menadžer, ćerka 10, sin 3 godina)

Otac iz Novog Sada ističe važnost otvorenog iskazivanja bliskosti i emocija u međuljudskim odnosima, pa i u partnerskom odnosu. Sagovornik ističe da je to odličan način emotivne socijalizacije dece i da je osoba koja je u stanju da izrazi širok dijapazon emocija u međuljudskim odnosima – „zdrava“ osoba. Kod ovog sagovornika, za razliku od pojedinih roditelja iz prethodnog obrasca ne postoji normativ o tome da sin ne sme da plače jer je neprihvatljivo da (snažni) muškarci plaču, već svojim stavom sagovornik nadilazi rodna određenja i plač i ćerke i sina povezuje sa nedostatkom mehanizama da delaju u određenoj situaciji, a u pojedinim okolnostima izjednačava plač i sa „malodušnošću“ pa ih podstiče da budu proaktivni, da „iskomuniciraju“ potrebu, traže pomoć ili da pokušaju na drugi način da nađu rešenje date situacije.

Za ove dve porodice karakteristično je i da prvorodenost ćerki nije dočekana sa razočaranjem, niti je bilo očekivano rođenje sina prvenca. Otac iz Novog Sada navodi da „što se toga tiče nemamo ni očekivanja ni predrasuda“, a otac iz Čačka navodi da je čak očekivao rođenje dve devojčice jer: „predispozicije da će biti devojčica su bile tolike da žena, njene dve sestre – dve ćerke, moja sestra – dve ćerke, onda gledajući znaš po tome... Kad se sin²⁴ rodio mi smo mislili da se potpišeš da je devojčica.“

²⁴ Ime sina je zamenjeno rodbinskim odnosima radi zaštite anonimnosti deteta.

Kada je reč o zajedničkom provođenju vremena isključivo sa partnerima, roditelji navode različite načine oživljavanja i negovanja međusobne bliskosti.

„Tako oko pola osam se opet pije kafica, ja i supruga, nekad neko od prijatelja dođe, pozovemo ili odemo, ali uglavnom popijemo tu, pa i ako se ide na kafu, opet volimo tu. To je nekako ustaljeno jer ne pijemo, znači tu jutarnju i tu večernju kafu popijemo, znači ja i supruga.“ (otac, Čačak, sss, magacioner, ćerka 12, sin 11 godina)

Otac iz Čačka naglašava važnost čestih provođenja vremena sa svojom suprugom i rituala koje praktikuju zarad održavanja intimnosti i bliskosti u odnosu. Ipak, značajno je i da porodice u kojima postoje veće materijalne mogućnosti imaju i raznovrsnije zajedničke aktivnosti: „Uglavnom to bude neki tako odlazak u grad. Da li to bude u grad uslovno govoreći ili bude neka radionica koju smo našli, sad ima i to novosadsko leto pa onda odemo da pogledamo neki javni čas, išli smo na parkur, išli smo na kapueru... (...) Puno muzike slušamo kod kuće...“ (majka, Novi Sad, visoka stručna sprema, menadžerka, ćerka 10, sin 3 godina)

Takođe, porodice visokoobrazovanih partnera ili partnera koji rade na višim pozicijama karakteriše zajedničko provođenje vremena u aktivnostima koje podrazumevaju učenje novih veština ili sticanje novih znanja o različitim temama. Porodice nižeobrazovanih partnera koji žive u manjim mestima karakterišu ograničene mogućnosti zajedničkog provođenja vremena koje se uglavnom svode na socijalne aktivnosti u užoj lokalnoj zajednici (sa prijateljima ili rodbinom), a njihova glavna funkcija jeste opustanje i zabava i veoma retko edukacija.

Odnos partnera i struktura njihovog delanja – ustanovljena raspodela obaveza, odgovornosti i moći u domaćinstvu – ne mora samo biti rezultat posedovanja (više) resursa, već može imati svoj autonomni izvor u porodičnoj dinamici (pregovaranju i postupcima u različitim fazama razvoja porodične grupe). Analiza pokazuje da će se novi obrasci porodičnih praksi pojaviti samo ukoliko su okolnosti takve da partneri prepoznaju svoj interes u njima i da prilagode svoje prakse novonastalim situacijama.

Pritom, iskazivanje bliskosti i fleksibilnost partnera čine značajne elemente u ovim pregovorima.

Uporedna analiza narativa očeva i majki na ovom, mezo nivou analize, pokazala je da će od dinamike partnerskih odnosa zavistiti međusobna usaglašenost vaspitnih ciljeva roditelja i njihovih pojedinačnih vaspitnih praksi u procesu rodne socijalizacije dečaka. Naime, ukoliko među partnerima postoji asimetričnost u odnosu, odnosno njihova nejednaka moć i autoritet, te retko iskazivanje bliskosti između partnera i otpor prema promenama to će i vaspitne prakse roditelja pre biti obeležene nedoslednošću i rodno tipiziranim stavovima i postupcima u procesu rodne socijalizacije dečaka. S druge strane, ukoliko je na snazi simetričnost partnerskog odnosa, odnosno jednakost partnera, te često iskazivanje bliskosti među njima i spremnost da se prilagode novonastalim promenama u domaćinstvu (pri čemu je rođenje deteta ključni faktor u ovim situacijama) utoliko će njihovi stavovi i vaspitne prakse u procesu rodne socijalizacije dečaka biti rodno egalitarniji.

Asimetričnost među partnerima prisutnija je u porodicama koje čini roditeljski par sa nižim obrazovnim nivoom u odnosu na visokoobrazovane. Podaci idu u prilog tezi da je posedovanje obrazovnih, socijalnih i materijalnih resursa značajno za podsticanje modernizacijskih procesa, što je u skladu i sa rezultatima drugih istraživanja (Ljubičić, 2012; Bobić, Vukelić, 2010; Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016).

Kao ključno pitanje za utvrđivanje asimetričnosti u odnosu u ovom istraživanju se pojavljuje pitanje o potrošnji novca u domaćinstvu jer se uloga hranioca porodice zadržala kao najbitnija odlika uloge „dobrog oca”, što potvrđuju i rezultati drugih istraživanja (Tomanović, 2017; Stanojević, 2015). U porodicama u kojima je utvrđena veza između asimetrije u partnerskim odnosima primećena pre svega kroz izrazitu asimetriju u odlučivanju o potrošnji novca u domaćinstvu, utvrdila sam da se odnosi zasnivaju na patrijarhalnom sistemu koji podrazumeva patrilinearnost. U ovim porodicama, sinovi su favorizovani u odnosu na ćerke jer predstavljaju naslednike materijalnih dobara i nastavljaju porodične tradicije. Ovakva situacija u uzorku ovog istraživanja najviše je zastupljena kod niže obrazovanih roditelja (osnovna i srednja stručna sprema), koji obavljaju radnička zanimanja i najčešće žive u proširenom domaćinstvu u ruralnim oblastima. Ukoliko roditelji slepo slede društvene normative i

postavljene obrasce roditeljstva to će se teže prilagoditi novonastalim situacijama zbog niskog nivoa fleksibilnosti u partnerskom odnosu.

Simetričnost supružnika u donošenju odluka u domaćinstvu, ali se i u svim drugim oblastima porodičnog života karakteriše porodice u kojima roditelji rade na stručnjačkim ili službeničkim pozicijama i žive u nuklearnoj porodici u urbanoj sredini. Specifičnost roditelja koji su u ovom istraživanju izdvojeni kao primer simetričnih porodica jeste što se njihov odnos uzajamnog poverenja i vere u „zajedničku snagu“ gradio kroz različite konfliktne situacije i specifična životna iskustva te je dodatno učvrstio kvalitet njihovih odnosa. Tom prilikom, refleksivnost na sopstvene pozicije, brak, porodicu i vaspitne prakse i fleksibilno prilagođavanje novonastalim situacijama čine njihovu osnovu rasta kako na ličnom, tako i na partnerskom i širem porodičnom nivou. U pogledu planiranja budućnosti oba para su proaktivna, pažljivo planiraju svoju budućnost, dugoročno i u kontinuitetu. Iskazivanje bliskosti i emocija u odnosu pokazuje se kao važan element za otvorenu komunikaciju koja nedostaje kod parova kod kojih postoji asimetrija u odnosu, pri čemu potrebu za većom bliskošću sa partnerom češće ističu žene od muškaraca. Žene se i češće žale na nedostatak slobodnog vremena koje bi iskoristile za zajedničke aktivnosti sa partnerom, što je u skladu sa žrtvujućim modelom majčinstva, čija se dekonstrukcija dogodila kod dve sagovornice iz primera simetričnog partnerskog odnosa.

8. OBRASCI RODNE SOCIJALIZACIJE DEČAKA U PORODICAMA U SAVREMENOJ SRBIJI

Rodna socijalizacija dečaka je u prethodnim poglavljima analizirana kroz oblasti određene istraživačkim ciljevima pa je međupovezanost datih oblasti samo delimično istražena. Primenom stalnog uporednog metoda u prethodnom toku analize izdvojila su se tri obrasca rodne socijalizacije dečaka. U ovom poglavlju sintetisaću nalaze iz ranijih

segmenata analize, te interpretativno prikazati tri izdvojena obrasca oslanjajući se na osnovni teorijski okvir.

Kao što sam istakla u teorijskom delu rada koji se bavi implicitnim pedagogijama, vaspitne prakse roditelja u procesu rodne socijalizacije dečaka sadrže i svesne, odnosno racionalne, ali i nesvesne, iracionalne elemente delanja subjekata istraživanja (Tomanović-Mihajlović, 1997) i ne mogu se svesti ni na prvi ni na drugi skup elemenata. Istraživanja roda mahom upućuju na to da se konstrukcija rodnosti često događa izvan svesnih procesa i da izmiče racionalnom delanju (Burdje, 2001), te da se interiorizacija rodnih normativa događa u najranijem uzrastu dece (Martin, Fabes, 2001) i prenosi često „sa tela na telo“, odnosno sistemima simboličkih komunikacija (Burdje, 2001). U tom smislu, u sintezi nalaza biće istaknuti i pojedini raskoraci između vaspitnih ciljeva roditelja i njihovih praksi u procesu rodne socijalizacije dečaka.

Budući da rodnu socijalizaciju dečaka u ovom radu ispitujem preko vaspitnih praksi roditelja (koje uključuju i stavove) u ovom poglavlju će biti prikazani obrasci rodne socijalizacije izdvojeni preko analize vaspitnih praksi, koje određujem kao skup aktivnosti i odnosa u porodici putem kojih roditelji ostvaruju svoje vaspitne ciljeve, a dati vaspitni ciljevi proizlaze iz vrednosti i vaspitnih stavova roditelja. U tom smislu, značajno je prikazati nalaze kako o prisustvu rodno određenog normativa o „dobrom roditelju“ u stavovima roditelja (očeva i majki), tako i rodno određenog normativa o „dobrom detetu“, te njihovog doslednog sprovođenja kroz prakse (aktivnosti i odnose u porodici, kako partnerske, tako i roditeljske). Nedoslednosti su moguće ne samo na nivou pojedinačnih aktera, subjekata istraživanja, već i na nivou roditeljskog para (neusaglašenost roditelja oko vaspitnih ciljeva) ili na nivou domaćinstva (ukoliko je reč o proširenim porodicama u kojima članovi i članice porodice porekla takođe direktno svakodnevno učestvuju u procesu rodne socijalizacije dečaka).

U ovom poglavlju ću prvo navesti i interpretirati tri izdvojena obrasca rodne socijalizacije dečaka, nakon čega će slediti analiza tipičnih slučajeva. Obrasci predstavljaju idealno-tipski model, što znači da svaki obrazac dominantno ima karakteristike jednog tipa, ali se u njima pojavljuju u većoj ili manjoj meri i elementi koji pripadaju nekom drugom tipu ili drugim tipovima. Prikazani su idealno-tipski prema osnovnim elementima koji ih konstituišu, ali i diferenciraju u odnosu na preostala

dva obrasca, s tim da će među njima biti određenog preklapanja što takođe predstavlja nalaze u pogledu reprodukovanja patrijarhalne matrice u vaspitnim praksama roditelja.

Praćenjem reprodukovanja patrijarhalne matrice, odnosno preko prisustva normativa o dobrom ocu i dobroj majci, te dobrom dečaku i dobroj devojčici, kao i detecentričnosti, izdvojene obrasce rodne socijalizacije dečaka smeštam na kontinuumu od izrazito tradicionalnih do izrazito modernih vaspitnih praksi (koje uključuju i stavove) roditelja. Tri izdvojena obrasca rodne socijalizacije dečaka od izrazito tradicionalnih do izrazito modernih su: tradicionalni, prelazni i participativni obrazac.

Tradicionalni obrazac karakteriše jako i dosledno prisustvo svih navedenih normativa, kako u stavovima roditelja (i očeva i majki), tako i u njihovim praksama, uz izraženu detecentričnost koja se prikazuje kroz isticanje poželjne prvorođenosti sina i stavljanje njegovih potreba iznad potreba roditelja, pri čemu se pre svega očekuje žrtvovanje majke za dete (žrtvujuće roditeljstvo). Porodice koje pripadaju ovom obrascu uviđaju promene do kojih dolazi u savremenom društvu, ali su date promene okarakterisane negativno u njihovim narativima te postoji jak otpor prilagođavanju, kao i jasan zahtev za očuvanjem tradicije, zajednice (familizam) i naučenih modela rodno određenog roditeljstva i rodnosti dečaka/muškaraca. Vrednosti koje stoje u osnovama datih modela obuhvataju kolektivistički sistem vrednosti (brak, porodica, srodnička grupa nalaze se ispred pojedinca), autoritarnost, patrijarhalnu svest, kao i odsustvo promena, odnosno pokretljivosti (čak i fizičke, u smislu da se od sina očekuje da živi u okviru istog domaćinstva u kojem je i njegova primarna porodica). Rodna socijalizacija dečaka u tipičnoj porodici iz ovog obrasca najviše odgovara karakteristikama života u zatvorenom „tradicionalnom“ društvu (Trebješanin, 1991) uz potpuno zanemarivanje promena koje se događaju u okruženju i koje su negativno okarakterisane (kao ugrožavanje porodice i porodičnih vrednosti, te je porodica viđena kao utočište u haotičnom društvu) (Milić, 2001). Iz poimanja porodice kao „utočišta“ crpi se legitimacija moralne, ali i ideološke ispravnosti članova porodice (Ibidem, 2001: 35), te se stoga zahtevi roditelja pred sina postavljaju kao garant njegovog uspešnog i ispravnog funkcionisanja u savremenom društvu. Dete tako postaje ulaganje u budućnost, pa i budućnost sama (Jenks, 1996:14) što zahteva centriranost porodice oko deteta (detecentričnost porodice), odnosno postavljanje interesa deteta ispred interesa

roditelja (žrtvujuće roditeljstvo). Ovakva postavka za sina znači pasivnog učesnika u procesu rodne socijalizacije koji postaje zavistan od roditelja, zaštićen, ali i dužan roditeljima za takvu poziciju, te je na snazi određena ciklična reprodukcija patrijarhalne matrice kojom se ispunjavaju njene osnovne karakteristike: poštovanje starijih i autoriteta tokom čitavog života, kao i primarne porodične zajednice/domaćinstva po sebi. Ranija istraživanja porodica u tradicionalnim društvima upravo pokazuju da roditelji u takvim porodicama vaspitavaju decu strogo u duhu društveno očekivanih vrednosti. Glavne vrednosti koje roditelji prenose na decu čine: poslušnost, pokornost, disciplina, potčinjavanje autoritetima bez pogovora i sl. Prisutnost fizičkog kažnjavanja dece u ovakvim društvima je bila visoko izražena, dok je nagrađivanje bilo minimalno (Erlih, V., 1971). Kada je reč o tipičnoj porodici iz tradicionalnog obrasca u ovom radu, društveno očekivane vrednosti pratila sam preko sadržaja koncepata *dobre majke i dobrog oca*, kao i *dobrog dečaka* i *dobre devojčice* u narativima roditelja. U ovom obrascu se ističe jasna rodna segregacija normativnih određenja „dobre majke“ i „dobrog oca“ preko kojih se na sinove nastoji preneti model „poželjne maskuliniteti“, a koji se preko datih određenja konstruiše zahtevom za identifikacijom sa figurom „snažnog oca, hranioca i zaštitnika porodice“ koji nastupa u javnoj sferi, kao i „odvajanjem“ od figure majke koja ima isključivu nadležnost u sferi domaćinstva i čija je uloga prvenstveno ekspresivne prirode (dihotomija javno/privatno, odnosno kultura/priroda). Navedeni koncepti zamišljeni su kao dva pola na rodnom kontinuumu i uz to su međusobno komplementarni. Socijalizacija dečaka odvija se između ovih normiranih polova tako što se očekuje identifikacija sinova sa *dobrim ocem* i njegovo simboličko odvajanje od *dobre majke*, odnosno njegovo *prevođenje* iz sveta *prirode* u svet *kulture* (Ortner, 1974). Poželjna maskulinitet koja se na ovaj način konstruiše podrazumeva ličnost deteta koje jednog dana treba da nastavi porodičnu tradiciju, odnosno da primeni naučene modele ponašanja i verovanja bez njihove transformacije u određenom istorijskom i kulturnom kontekstu. Kontrola čini najvažniji element u konstruisanju maskuliniteta u ovom obrascu, dok je dimenzija brige viđena kao ženski domen (muškarac ima instrumentalnu ulogu, a žena ekspresivnu ulogu u porodici). Majke tako postaju reprezent mesta koje je neophodno prevazići u procesu socijalizacije kako bi se dostigao ideal snažnog oca, zaštitnika i hranioca porodice. Dok je pozicija majke transparentna i uvek dostižna sinovima, budući da majka čeka na istom mestu

podrške na koje se sin uvek može vratiti, dotle je pozicija oca sačinjena od „mitova o džinovima“, nedohvatnim figurama koje nanovo treba osvajati poštovanjem pravila i hijerarhija koje vladaju u domaćinstvu. Zahtev za identifikacijom sa modelom *dobrog oca* podrazumeva poštovanje i poslušnost nepisanim pravilima i davno uspostavljenim autoritetima (na rodnoj i starosnoj osnovi) koji u konačnici donose *dividendu maskuliniteta* (Connell, 2005), odnosno dobit od dostignute povlašćene pozicije. Stoga je postavljene norme neophodno poštovati bez preispitivanja i refleksije na promene u okruženju budući da se jedino njihovom doslednom primenom i neprikosnovenim stavom može dostići pozicija u vrhu postavljenih hijerarhija, koje su istovremeno i unutrašnje i spoljašnje u odnosu na roditelje. Naime, norme se čuvaju sistemom simboličkih značenja u čijem održanju učestvuju i oni koji su na vrhu, ali i oni sa dna lestvice, te je od izuzetne važnosti biti dosledan u njihovom poštovanju jer to znači i sticanje određenog ugleda u dobrom obavljanju rodne uloge (kako za muškarce, tako i za žene). Iako je priroda poštovanja i čuvanja normi u okviru ovog obrasca različita u zavisnosti od toga na kom kraju lestvice se nalazi određena osoba (sin ili ćerka, otac ili majka) zapravo je reč o istom setu osobina i postupaka koji su neophodni za ovu vrstu akcije: submisivan stav prema autoritetu, konformizam, tradicionalizam, podržavanje familističke ideologije i heteronormativizam. Vaspitne prakse roditelja iz ovog obrasca karakteriše stroga kontrola ponašanja sina (koja raste sa uzrastom deteta i reguliše ponašanje u pravcu rodno očekivanih modela) uz slabo iskazivanje emotivne topline, što prema tipologiji Dajane Baumrind (Baumrind, 1967) odgovara najpre autoritarnom vaspitnom stilu roditelja. Sinovi iz ovog modela se podstiču na praktikovanje rodno tipičnih aktivnosti i ponašanja, a kažnjavaju kada njihovo ponašanje ne odgovara rodno tipiziranom modelu iz vaspitnog cilja roditelja, što se dosledno sprovodi kako na individualnom nivou, tako i na nivou roditeljskog para, kao i u praksi drugih članova domaćinstva koji učestvuju u procesu rodne socijalizacije, uz često korišćenje javnog moralnog nazora kao sredstva dodatne prinude na povinovanje određenim modelima. Disciplinovanje raste sa uzrastom dece upravo zbog navedene socijalne poželjnosti određenih rodni prikazivanja. Emotivna strana socijalizacije dečaka u ovom obrascu izostaje (ispitivana preko dimenzije brige), osim kada je neophodno postići postavljene vaspitne ciljeve kombinovanim sistemom zastrašivanja (kako bi se prevenirali negativni postupci kršenja normi) i stida/sramote (u situaciji kada su načinjeni blaži prekršaji

pravila). Budući da se patrilinearnost poštuje kao vrhunska vrednost, rođenje sina znači i vrednost dečaka samog po sebi, a provorođenost sina donosi i vrednost majci u ovako postavljenim hijerarhijama jer je već sa prvim detetom obezbedila kontinuitet porodične tradicije. U situaciji kada je ćerka prvorođena, veći pritisak će biti stavljen na ženu usled povećanog očekivanja rođenja sina (Rajković, 2000). Partnerski odnos roditelja podjednako predstavlja model u procesu rodne socijalizacije dečaka iz ovog obrasca. Preko ovog modela prenosi se zahtev za heteronormativnošću koji je dodatno potpomognut međusobnim „muškim“ razgovorima oca i sina (poput sporta, seksualnosti, odnosa sa ženama i sl.) (Tuzin, 2004: 488-489). Partnerski odnos roditelja oslobođen je iskazivanja intime i bliskosti jer za nju nema prostora u proširenom domaćinstvu, a zbog čvrsto postavljenih uloga, porodični odnosi nisu podložni pregovaranju i dogovorima, te ne postoji prostor za transformaciju zatečenih obrazaca ponašanja i mišljenja koji sa protokom vremena ulaze u rutinizovano ponašanje (Giddens, 1989) i dovode do reprodukcije postojeće (patrijarhalne) matrice. Tipični primer ovog obrasca predstavlja proširena porodica iz ruralnog područja koja je sačinjena od tri generacije: porodice porekla muža, porodice opredeljenja koju čini bračni par – nezaposlena majka sa završenom osnovnom školom i otac sa završenom srednjom školom koji radi na poziciji kv radnika i njihova deca.

Prelazni obrazac socijalizacije dečaka karakteriše pre svega ambivalentan odnos između zaštićenosti deteta od rizika koji dolaze iz društvenog okruženja i želje roditelja da pripreme sina za funkcionisanje u savremenom društvu u kom primećuju promene. Roditelji koji pripadaju ovom obrascu na sina gledaju kao na „projekt“ (Milić, 2001: 161-162), te nastoje da umesto sopstvenog delovanja „u ime deteta“, uspostave sina kao delatnog subjekta u savremenom društvu. U tom smislu, vaspitne prakse roditelja u procesu rodne socijalizacije dečaka dobijaju izvesnu modifikaciju usled uviđanja da određeni modeli funkcionisanja ne odgovaraju percepiranim društvenim promenama. Vrednost deteta kao „projekta“ u porodici - tipičnom predstavniku ovog obrasca dolazi i iz toga što funkcionalnost sina u socijalnom životu izvan porodice potvrđuje i njihovu uspešnost kao roditelja. Dečak tako postaje simbolička reprezentacija društva, te preko njega roditelji nastoje da prevaziđu sopstvene nesigurnosti i strahove današnjice (Ibidem). U tom smislu, roditelji konstantno upoređuju svoje vaspitne prakse sa normativima okruženja ili takozvanim

komparatorima kada je reč o rodnim identitetima (Burke, Stets, 2009: 74–75), nastojeći da postignu funkcionalne efekte procesa rodne socijalizacije sina. Stoga u ovom obrascu neminovno dolazi do reprodukcije određenih rodnih konstrukata iz društvenog konteksta koji čini predmet ovog istraživanja. Iskorak u pravcu modernosti u odnosu na prvi prikazani obrazac ogleda se u detradicionalizaciji roditeljstva koje ide u pravcu napuštanja žrtvujućeg modela majčinstva, te samim tim i napuštanja detecentričnosti porodice. Koncept *dobre majke* u ovom obrascu prestaje da bude mesto konstantne i beskompromisne otvorenosti za „povratak“ sina u sferu privatnosti, odnosno u utočište iz haotičnog spoljašnjeg sveta kojem sin pripada svojim rodnim određenjem. Ipak, ovim konceptom koji stoji u komplementarnom odnosu sa konceptom *dobrog oca* zadržava se visoko vrednovanje porodice kao zajednice po sebi, odnosno zajednice sa određenom formom, te se ona postavlja kao norma za budući život sina i poželjna projekcija njegove porodice opredeljenja. Majka i otac budući komplementarne figure (Parson, 2009), predstavljaju dva pola jedne slike sveta. Majka je i u ovom obrascu zadužena za privatnu sferu, ali sa znatno više moći negoli žena iz tradicionalnog obrasca. Na ovaj način dolazi ne samo do detradicionalizacije roditeljstva, već i dekonstrukcije stereotipno viđene uloge žene, brižne negovateljice. Tako se zapravo dva pola u rodno obojenom svetu polako približavaju jedan drugom što opušta i čvrsto postavljene okvire rodnog identiteta sina koji se nastoji konstruisati vaspitnim praksama roditelja. Majka i otac sa ovom promenom dobijaju znatno više tačaka preseka između sfera u kojima su nadležni jer se povlačenjem majke iz određenih aktivnosti u domaćinstvu otvara prostor za većim uključivanjem oca u obavljanje zaduženja u privatnoj sferi, uključujući i brigu i staranje o deci. Na ovaj način se pred očima deteta transformišu ustaljeni modeli porodičnih praksi i pruža mogućnost identifikacije sa modifikovanim konceptom *dobrog oca*. *Dobri otac* u ovom obrascu zadržava odlike snažnog muškarca, zaštitnika porodice, ali razvija i (nove) odlike dobrog i prilagodljivog partnera u odgovoru na novonastale promene u domaćinstvu. Ipak, ovaj model je modifikovan u pravcu „činjenja kompromisa“, to jest „pomaganja“ partnerki u obavljanju zaduženja u domaćinstvu, uključujući i brigu o deci, ali ne i samoinicijativno uključivanje u kućne poslove. Dinamika partnerskog odnosa time dobija na izvesnom preokretu u pravcu „žrtvovanja“ oca, odnosno njegovog odricanja od jednog dela privilegija koje je uživao pre ulaska u zaduženja u sferi *privatnog*. Sličnost sa prvim obrascem ogleda se u

zadržavanju rodno segregiranih određenja koncepata „dobre majke“ i „dobrog oca“ kojima se nastoje preneti heteronormativne vrednosti na sinove, kao i u visokom vrednovanju zajednice (familizam). Nakon što se ova baza učvrsti sistemom nagrada i kazni, roditelji dopuštaju slobodno odlučivanje i delanje sina u pravcu poželjne budućnosti. Ipak, budući da se roditelji iz ovog obrasca vode pravilom „zlatne sredine“, radi navedene težnje za formiranjem sina koji će biti funkcionalna jedinka u društvu, konformizam čini glavno obeležje njihovih vaspitnih ciljeva, a model maskulnosti po svojim obeležjima sledi hegemoni model maskulnosti (Connell, 2005:37) u socijalnoj i kulturnoj sredini u kojoj se odvija proces rodne socijalizacije. Prakse koje odstupaju od datog modela u ovim porodicama pravdaju se izuzetnim slučajevima (izuzecima nastalim pod uticajem specifičnih okolnosti) i prikazuju (displaying) ka spolja u skladu sa socijalnom poželjnošću. Prikazivanje praksi na socijalno poželjan način vodi i u njihovu nedoslednost (normativnu i praktičnu) kako na individualnom nivou, tako i na nivou roditeljskog para, te analiza ukazuje i na izostanak pravilnosti odnosa roditelj-dete po dimenzijama brige i kontrole. Partnerski odnos roditelja iz ovog obrasca bazira se na iskazivanju međusobne intimite i bliskosti, čime se on dodatno učvršćuje i pravi prostor za dalji lični i partnerski razvoj. Međutim, iako su porodični odnosi podložni pregovaranju i dogovorima, njih ne karakteriše otvorenost, već se odluke donose u izvesnoj hijerarhijskoj situaciji u zavisnosti od toga koliku percepiranu moć može imati određena odluka na preraspodelu ukupne moći u domaćinstvu. Deca retko učestvuju u donošenju odluka u domaćinstvu, čak i kada ih se određene teme tiču. Ne postoji ni doslednost u odlukama već se često mora nanovo pregovarati oko dogovora koji su već doneti. Poželjna maskulnost koja se na ovaj način konstruiše podrazumeva ličnost deteta na prelazu između tradicionalnog i participativnog obrasca rodne socijalizacije budući da se od sina očekuje da se identifikuje sa modelom oca koji zadržava odlike snažnog muškarca, glave porodice, koji je ujedno i zaštitnik porodice (te je dimenzija kontrole i ovde vrlo važna), ali i razvija (nove) odlike prilagodljivog partnera u odgovoru na novonastale promene u domaćinstvu (pri čemu se dimenzija brige prvenstveno ogleda u ispomoći partnerki u obavljanju poslova u domaćinstvu kada ona to nije u mogućnosti da obavi, pre nego u samoinicijativnom uključivanju u aktivnosti u domaćinstvu, što uključuje i brigu o deci). Roditelji iz ovog obrasca su nezahtevni, relativno topli i vrše manju kontrolu sina od prethodno navedenog tipa (tradicionalni

obrazac), a često su i nedosledni u svojim vaspitnim praksama. Ne postoji jaka doslednost ni između vaspitnih ciljeva i vaspitnih praksi roditelja prema sinovima (ni pojedinačno, a ni kao roditeljski par) što objašnjavam izvesnom posledicom modifikacije rodno određenog normativa o dobrom roditelju koji ima efekte i na modifikaciju normativa o dobrom dečaku, a samim tim i na odnose sa sinom. Ova doslednost vidljiva je u dimenziji kontrole, gledano prema podršci samostalnosti sina, kao i prema nagrađivanju i kažnjavanju sina. Prostor za transformaciju zatečenih obrazaca ponašanja i mišljenja tako se kreće između hijerarhija koje postoje izvan porodičnog domena, uslovno rečeno, i onih koje se reprodukuju u međusobnim relacijama članova i članica porodice. Tipični primer ovog obrasca predstavlja porodica koju čini bračni par: zaposlena majka i otac, oboje sa srednjom stručnom spremom, koji žive u urbanoj sredini.

Participativni obrazac pre svega karakteriše traženje novih odgovora na promene koje se primećuju u okruženju, te razvoj ličnosti dečaka koji će biti sposoban da samostalno odlučuje i donosi izbore u pravcu „otvorene budućnosti“ (Bobić, 2013). Pored toga, karakteriše ga i individualizacija roditeljstva u pravcu napuštanja žrtvujućeg majčinstva i očinstva i njihove transformacije u skladu sa percepiranim promenama u određenom istorijskom i kulturnom kontekstu, ali i nasuprot iskustvu roditeljstva koje su imali priliku da vide u porodici porekla, te u tom smislu predstavlja izvesnu modifikaciju nasleđenih porodičnih praksi. U ovom obrascu je naizrazitija dekonstrukcija rodno određenog normativa o dobrom roditelju pri čemu se prisustvo patrijarhalne matrice u ovom obrascu može primetiti u zadržavanju normativa o rodno segregisanim sferama na javno (koje pripada muškarcu) i privatno (koje pripada ženi). I u ovom obrascu se zadržava visoko vrednovanje porodične grupe kao takve (familizam), pre svega zbog komplementarno sagledanih uloga majke i oca u porodici. Detradicionalizacija roditeljstva se tako ogleda isključivo u napuštanju žrtvujućeg modela roditeljstva, jer ideologija familizma povezana sa heteronormativnošću i dalje konstruiše kontekst odrastanja dečaka u ovoj porodici. Roditelji iz ovog obrasca imaju individualizovani pristup deci, odnosno sinove posmatraju kao osobe sa određenim osobinama i potencijalima te nastoje da ih uz jasne granice (roditeljska perspektiva ima primat, ali postoji i uvažavanje perspektive deteta) i izraženu emotivnu toplinu podrže u razvoju. Sinovi takođe učestvuju u procesima odlučivanja u domaćinstvu oko stvari koje

ih se tiču i podržani su da iskazuju sopstveno mišljenje te na taj način kreiraju dvosmernost socijalizacije. Roditelji na osnovu odgovora (reakcija) sina, prilagođavaju sopstvene vaspitne prakse. Dodatni iskorak u pravcu modernosti u odnosu na drugi (prelazni) obrazac vidljiv je u izrazitoj kohezivnosti, bliskosti i fleksibilnosti partnera koji do svih odluka u domaćinstvu dolaze zajedničkim dogovorom i dosledno se drže odluka o kojima je prethodno načinjena saglasnost. Do promena u sferi domaćinstva dolazi usled sposobnosti kritičke refleksije supružnika i zauzimanja aktivnog stava u pravcu poželjne budućnosti. U svojim vaspitnim praksama su dosledni, kako na individualnom nivou, tako i na nivou roditeljskog para, a vođenje zasebnog života u odnosu na porodicu porekla omogućava im razvoj i usaglašavanje njihovih vaspitnih ciljeva. U odnosu sa sinom iskazuju jasne granice uz emotivnu podršku, te se vaspitni stil roditelja iz ovog obrasca najpre može odrediti kao demokratski, prema tipologiji Dajane Baumrind (Baumrind, 1967). Rodna socijalizacija dečaka u ovoj porodici odvija se u odnosu prema porodičnom kontekstu prošlo, aktualno i prospektivno, a u određenoj meri i prema percepiranim društveno–istorijskim i kulturnim promenama dugog trajanja. U ovakvoj porodičnoj dinamici, kroz izrazitu emocionalnu toplinu i blagu kontrolu *dobre majke i dobrog oca* konstruiše se poželjni tip maskulnosti, pri čemu je fokus na izgradnji veština i znanja koje će omogućiti samostalno donošenje odluka i pravljenje izbora koji će voditi u pravcu dobrog i srećnog života u savremenom društvu, uz zadržavanje osobina koje karakterišu *dobrog oca*, budući da se i u ovom obrascu socijalizacija vrši preko procesa identifikacije sa ocem, a „odvajanja“ od *dobre majke*. Poželjna maskulnost koja se na ovaj način konstruiše podrazumeva ličnost deteta od kog se očekuje da se identifikuje sa modelom oca koji zadržava primat u javnoj sferi u odnosu na majku (muškarac/otac je simbolički prelaz između javnog i privatnog sveta u procesu rodne socijalizacije dečaka), ali i koji je prilagodljiv i dobar partner spreman da razvija i primenjuje nove odgovore na promene koje primećuje u savremenom društvu i koji podjednako učestvuje u poslovima u domaćinstvu, uključujući i aktivnosti brige o deci. Kada je reč o ispitivanim dimenzijama brige i kontrole, u ovom obrascu emocionalna socijalizacija sina čini važan element procesa rodne socijalizacije i definiše se kao sposobnost osećaja sebe i drugih sa kojom se ulazi u socijalne relacije, dok je dodatno sa uviđanjem promena u društvu smanjen zahtev za kontrolom i modifikovan u pravcu osposobljavanja dečaka za samostalan život i donošenje odluka/pravljenje izbora

u pravcu kreiranja sopstvene budućnosti. Tipični primer ovog obrasca predstavlja porodica koju čini bračni par: visokoobrazovana majka i otac sa završenom srednjom školom, oboje zaposleni na poziciji stručnjaka, koji žive u urbanoj sredini.

8.1 Studije slučaja

Tipičan primer porodice koja pripada **tradicionalnom obrascu rodne socijalizacije dečaka** u ovom istraživanju predstavlja proširena porodica iz ruralne oblasti u Novom Pazaru koju čine tri generacije: porodica porekla muža (baba i deda koji je osoba sa invaliditetom), porodica opredeljenja koju čini bračni par – nezaposlena majka sa završenom osnovnom školom i otac sa završenom srednjom školom koji radi na poziciji kv radnika i njihova deca. U ovoj porodici ćerka je prvorođena i u trenutku izvođenja intervjuja imala je četiri godine, dok je sin drugorođen i u trenutku izvođenja intervjuja imao je dve godine. Majka je u trenutku izvođenja istraživanja očekivala rođenje trećeg deteta. Socijalni kontekst života ove porodice čini kretanje u krugu domaćinstva i lokalne zajednice, te njihov svakodnevni život karakterišu jednoobrazne i ustaljene aktivnosti. Promene u okruženju su retke, a budući da je reč o ruralnoj zajednici u kojoj je javna kontrola važna dimenzija svakodnevnog delanja, ona predstavlja i značajan okvir kojim je definisan i proces porodične rodne socijalizacije dečaka. Roditelji sa decom provode slobodno vreme isključivo u rodno određenim aktivnostima, a udaljenost i slaba povezanost ruralne zajednice sa administrativnim centrom, te nedostupnost različitih socijalnih usluga, ograničavaju mogućnosti za drugačijim sadržajima. Budući da žive u proširenom domaćinstvu, supružnici nemaju mnogo mogućnosti za iskazivanje međusobne intimnosti i bliskosti (provođenje slobodnog vremena izvan domaćinstva nikada se ne dešava bez dece). Svakodnevicu porodice karakteriše jasna podela na privatnu (žensku) i javnu (mušku) sferu, te tako sagovornica ima zaduženja koja se tiču poslova u domaćinstvu, uključujući i brigu o deci i negu svekra, dok je muž zaposlen i orijentisan na sferu rada, odnosno igra ulogu hranioca porodice i jedini je donosilac prihoda. Određenje oca kao hranioca porodice uslovljava njegovu konstantnu zauzetost radi obezbeđenja materijalnih sredstava za život porodice, pa u nedostatku slobodnog vremena jedine aktivnosti koje ima sa sinom

podrazumevaju njegovo jasno uvođenje u rodnu ulogu. Ovakav model odnosa prenosi se i na ostale članove i članice domaćinstva jer je otac podjednako autoritet i partnerki i deci. Majka je zadužena za vaspitavanje dece u duhu tradicionalnih moralnih vrednosti, čiju kontrolu vrši otac. Već na ovom uzrastu dece obraća se pažnja na njihovu seksualnost, te se ćerka savetuje da se „sklanja“ i „skriva“ od muških članova porodice. Majka i otac su jasno podeljeni u obavljanju socijalizacije dece, odnosno majka ima ekspresivnu ulogu, a otac instrumentalnu. Navedeni normativ održava se i kroz proces rodne socijalizacije dece jer sagovornica svedoči da joj četvorogodišnja ćerka pomaže u nezi svekra, a planira i da joj ćerka pomogne u nezi bebe čije rođenje očekuje (pomoć pri kupanju bebe, na primer). S druge strane, sina već na ovom uzrastu orijentišu na oca i aktivnosti izvan domaćinstva, te tako dvogodišnji dečak češće provodi vreme izvan kuće oponašajući očeve aktivnosti (na primer, otac mu je napravio maketu pile za sečenje drva kako bi sin mogao da oponaša njegove radnje). I otac i majka iz ove porodice su istakli tokom intervjua da je žena *prirodno predodređena* za ulogu majke, te se povezanost majke i sina ustanovljava još u periodu trudnoće. Zahvaljujući pre svega fizičkoj povezanosti tokom trudnoće, prema shvatanju subjekata istraživanja, majka je u stanju da razume sina i da mu stoga pruži nesebičnu ljubav stavljajući njegove potrebe ispred sopstvenih. Majka je tako utočište i mesto podrške kojem sin uvek može da se „vrati“, jer je uloga majke iz ovog obrasca presudna u prvim godinama sina, nakon čega se očekuje njegovo „odvajanje od majke“ koje na simboličkom nivou izvršava otac. Otac sina uvodi u društveni život jer je otac glavni reprezent društvenosti i javne sfere, dok majka pripada sferi domaćinstva. Prema svedočenju oca, on nikada ne provodi slobodno vreme isključivo sa ćerkom, već to radi jedino u situacijama kada je cela porodica na okupu (na primer kada je reč o zajedničkom izletu na obližnje izletišta i tome slično). Otac iz ove porodice dvogodišnjeg sina „čeliči“ za život u društvu, nastojeći da kod njega razvije osobine koje karakterišu buduću „glavu porodice“. Takođe se češće podstiču motorične veštine i fizička spretnost sina nego što je to slučaj sa ćerkom. U vaspitavanju sina roditelji se vode snažnim zahtevom za poštovanjem nasleđenih modela funkcionisanja, te stoga i nasleđenih modela roditeljstva i rodnosti. Od sina se očekuje da nastavi tradiciju i da preuzme obrasce ponašanja svoga oca, koji je pak sledio svoga oca, te se na ovaj način odvija funkcionalna zamena generacija. Koncept *poželjne maskulnosti* koji je izdvojen u ovom obrascu, kod sina se razvija i

podržava preko vaspitnih praksi roditelja putem disciplinovanja na liniji rodno određenih uloga *dobre majke i dobrog oca*: nagrađivanje sledi ukoliko se dosledno prati i poštuje primer dobrog oca, a do kažnjavanja dolazi ukoliko se to ne čini. Disciplinovanje se vrši strogo, dosledno i kontinuirano od strane svih članova domaćinstva uz jasno postavljene granice. Sin se shvata kao pasivni učesnik socijalizacije, njegova perspektiva, to jest reakcije na roditeljske prakse nemaju uticaj na proces donošenja odluka, te ne mogu ni promeniti njihove ciljeve i pravce delovanja. Uostalom, bivajući shvaćene kao spoljašnje, rodne norme u perspektivi roditelja nije ni moguće izmeniti, te se i retke reakcije sina na njih ne uzimaju u razmatranje.

Tipičan primer **prelaznog obrasca rodne socijalizacije dečaka** u ovom istraživanju predstavlja porodica koju čini bračni par: zaposlena majka i otac, oboje sa srednjom stručnom spremom, koji žive u urbanom delu Čačka. U trenutku izvođenja intervjuja ćerka je imala 12 godina, a sin 11. U ovoj porodici karakterističan je iskorak u pravcu detradicionalizacije roditeljstva, odnosno napuštanje žrtvujućeg modela majčinstva. Naime, sagovornica je pod uticajem zdravstvenih problema koji su nastali sa poremećenom funkcijom tiroidne žlezde i njenim odstranjenjem u operativnom zahvatu, što je uslovalo i teškoće u svakodnevnom funkcionisanju, zauzela kritičku refleksiju na različite uloge koje je obavljala u svakodnevnom životu (supruga, majka, žena). Refleksijom na sopstvenu poziciju, te preduzimanjem ciljanih akcija radi promene stanja koje ju je dovelo u situaciju opšteg iscrpljivanja ličnih resursa, sagovornica iz ove porodice je polako napustila model žrtvujućeg majčinstva. Na taj način, prema njenom mišljenju, došlo je pre svega do preko potrebnog psihičkog rasterećenja i smanjenja socio-psihološke cene roditeljstva (Milić, 2001), što joj je dalo i prostor da radi na daljem razvoju sopstvenih kapaciteta ili da jednostavno rasterećeno uživa u dobijenom slobodnom vremenu. Napuštanje žrtvujućeg modela majčinstva zahtevalo je veće uključenje oca u poslove u domaćinstvu, uključujući i brigu i staranje o deci (bolest sagovornice se dogodila na najranijem uzrastu dece), te partnerske odnose u ovoj porodici karakteriše prilagođavanje novonastalim promenama do kojih se došlo u dužem vremenskom periodu kroz međusobne dogovore i pregovaranja supružnika. Potrebe sina u ovoj porodici nisu iznad potreba majke, s tim da dete/sin ima „novu“ vrednost u društvu „rizika“ kao subjekt delanja roditelja. Uspešnost roditelja iz ovog obrasca meri se preko uspešnosti sina u socijalnoj sferi. Naime, budući refleksivni

prema sopstvenim pozicijama i socijalnim ulogama, partneri iz ove porodice su svesni i promena u okruženju, te svoje vaspitne prakse delimično prilagođavaju percepiranim okolnostima i novonastalim promenama, te je njihov glavni vaspitni cilj razvoj ličnosti sina tako da bude visoko funkcionalan u savremenom društvu. Budući da su komparatori uspešnosti viđeni u dominantnim modelima maskuliniteta u socijalnoj sredini u kojoj se odvija socijalni život ove porodice, u vaspitnim praksama subjekata istraživanja primetna je i reprodukcija određenih rodničkih konstrukata iz društvenog konteksta koji čini predmet ovog istraživanja. Raskorak između vlastitih normativnih stavova i praksi u procesu rodne socijalizacije sina, otac i majka iz ove porodice pravdaju specifičnošću situacije životne ugroženosti sagovornice koja je zahtevala prilagođavanje supružnika i u konačnici dovela do promena u njihovom domaćinstvu. Poželjan model maskuliniteta tako u ovoj porodici podrazumeva snažnog muškarca čija je uloga pre svega situirana u socijalnoj sferi u kojoj ima ekonomsku funkciju hranitelja porodice, ali koji je sposoban i da bude fleksibilan partner kada to određene životne okolnosti zahtevaju. Uvođenje sina u ovu rodnu ulogu sada u jednom delu mogu zajedno vršiti otac i majka, te se usaglašenošću njihovih vaspitnih praksi osigurava i više prostora za transfer modifikovanih rodničkih normi (ranije su navedeni podaci istraživanja prema kojima učešće očeva u kućnim aktivnostima ima pozitivne efekte na preuzimanje ovih obaveza od strane sinova u njihovom odraslom dobu). Budući da su koncepti *dobre majke i dobrog oca* u ovom obrascu bazirani u ideologiji familizma, vaspitnim praksama roditelji nastoje da osiguraju i poštovanje heteronormativne zajednice kao takve, koja će biti baza i za sistem vrednosti sina. Prakse koje odstupaju od dominantnog modela maskuliniteta opravdavaju se u ovoj porodici specifičnim slučajevima, poput pomenutog zdravstvenog stanja majke ili kada je reč o deci izuzecima nastalim pod uticajem specifičnih okolnosti (na primer stidljivost sina se pravda time što je mlađe dete u porodici, dok se proaktivan stav ćerke tumači prvorodenošću iako je starosna razlika dece samo godinu dana). Prikazivanje (displaying) porodičnog života odvija se u skladu sa socijalnom poželjnošću te je i to dodatni razlog za nedoslednosti između roditeljskih stavova i njihovih postupaka u procesu rodne socijalizacije sina. Nedosledno se i podržavaju određene osobine sina, poput samostalnosti i iskazivanja sopstvenog mišljenja, a samim tim i mogućnosti sinovljevog uticaja na proces rodne socijalizacije i na korigovanje vaspitnih praksi

roditelja, na primer kroz učešće u odlukama o stvarima koje ga se tiču. Iako njihov partnerski odnos karakteriše fleksibilnost i bliskost u međusobnim pregovorima ne postoji otvorenost komunikacije, a ishod pregovora zavisi od količine moći koju određena odluka nosi sa sobom. Prostor za transformaciju naučenih obrazaca stoga se u ovoj porodici kreće između hijerarhija koje postoje izvan porodice i onih koje se reprodukuju u njihovim međusobnim relacijama.

Tipičan primer **participativnog obrasca rodne socijalizacije dečaka** čini bračni par: visokoobrazovana majka i otac sa završenom srednjom školom, oboje zaposleni na poziciji stručnjaka, koji žive u urbanom delu Novog Sada. U trenutku izvođenja intervjua ćerka je imala deset godina, a sin tri godine. Ćerka je rođena u ranoj fazi njihovog zabavljanja u periodu kada je majka bila u tinejdžerskom dobu. Data situacija prouzrokovala je odbacivanje od strane njene primarne porodice koja se nije složila sa njenom odlukom da rodi dete. Najveću podršku u tom periodu subjekti istraživanja su dobili od primarne porodice muža. Konflikti koje su imali sa primarnom porodicom sagovornice za posledicu su imali učvršćivanje njihovog partnerskog odnosa i prepoznavanje važnosti zajedničkog delanja i solidarnosti u porodici opredeljenja. Interakcije sa porodicom porekla i socijalnim kontekstom čine dva suštinska elementa u čijem međusobnom odnosu se grade vaspitne prakse roditelja iz ovog obrasca i odvija proces rodne socijalizacije sina. Narrative roditelja iz ove porodice karakteriše individualizacija roditeljstva koja ide u pravcu napuštanja žrtvujućeg majčinstva i očinstva. Ipak, i ovde se zadržava visoko vrednovanje porodične grupe kao takve (familizam) koje je zasnovano na iskustvu prepoznavanja važnosti zajedništva u porodici opredeljenja, kao i heteronormativnost pre svega zbog komplementarno sagledanih uloga majke i oca. Individualizacija roditeljstva s jedne strane i familizam i heteronormativnost s druge strane, zajedno čine kontekst odrastanja dečaka u ovoj porodici. Ovu porodicu karakteriše i izrazita kohezivnost, bliskost i prilagodljivost partnera koji do svih odluka u domaćinstvu dolaze zajedničkim dogovorom. U ovoj porodici promene su moguće jer se baziraju pre svega na kvalitetu partnerskog odnosa koji je izgrađen u dugom periodu. Zajedničke vrednosti koje su uneli u brak, prema njihovom svedočenju, čine ih doslednima i jednakima u odnosu prema deci, u čijem vaspitavanju ističu važnost poznavanja obe kulture, jer je reč o mešovitom braku. Kulturološke različitosti koje postoje u osnovi ove porodice čine ih otvorenijima i za

preispitivanje drugih društvenih normi i otvaraju prostor za emancipatorski pristup u odnosu sa decom. Samosvest i preispitivanje sopstvenih vaspitnih praksi iskazuju kroz dekonstrukciju krutih podela o porodici i društvu, odnosno privatnom i javnom. Sagovornica je tokom intervjua napravila osvrt na sopstveno učešće u različitim istraživanjima socijalnih fenomena naglašavajući da je i to jedan vid otvaranja porodice ka javnosti i preispitivanju roditeljskih postupaka i stavova. Proaktivni i strateški planiraju svoju budućnost, još od faze zabavljanja. U dogovore u domaćinstvu uključuju i sina i ćerku, čime se osigurava dvosmernost socijalizacije u kojoj spram reakcija dece prilagođavaju sopstvene vaspitne prakse. U procesu rodne socijalizacije sinu iskazuju izrazitu emocionalnu toplinu uz blagu kontrolu, nastojeći da razviju ličnost dečaka koji će biti sposoban da samostalno odlučuje i donosi izbore u pravcu sopstvene otvorene budućnosti“. Oba roditelja prihvataju sina kao individuu sa određenim osobinama i potencijalima, pružaju mu podršku, pažnju i brigu, ali postavljaju i jasna pravila uz davanje slobode u ponašanju i odlukama. Poželjna maskulinitet koja se na ovaj način konstruiše podrazumeva ličnost deteta od kog se očekuje da se identifikuje sa modelom oca koji zadržava primat u javnoj sferi u odnosu na majku, ali koji je i prilagodljiv i dobar partner spreman da razvija i primenjuje nove odgovore na promene koje primećuje u savremenom društvu, ali i unutar porodice u skladu sa međusobnim dogovorima. U ovoj porodici konstrukcija maskuliniteta prevazilazi funkciju oca unutar porodice i zauzima poziciju aktivnog učesnika u društvu koji učestvuje u promenama lokalne zajednice (na primer, u ovoj porodici izuzetno značajna je borba i inicijativa za bezbedne i uređene biciklističke staze u Novom Sadu). Emocionalna socijalizacija dečaka čini važan element procesa rodne socijalizacije u ovoj porodici i definiše se kao sposobnost osećaja sebe i drugih sa kojima se ulazi u socijalne relacije, pri čemu se sin nastoji osposobiti za pravljenje izbora u pravcu kreiranja sopstvene budućnosti u društvu koje se ubrzano menja istovremeno aktivno učestvujući u kreiranju pozitivnih promena u sopstvenoj lokalnoj zajednici.

9. ZAKLJUČAK

Predmet istraživanja u ovom radu je analiza procesa rodne socijalizacije dečaka u porodicama u savremenom društvenom i kulturnom kontekstu Srbije putem analize vaspitnih praksi (postupaka i stavova roditelja – očeva i majki). U skladu sa osnovnom teorijskom pretpostavkom da su stavovi roditelja oblikovani društvenim i kulturnim kontekstom Srbije sa specifičnim normativnim rodnim poretkom, pretpostavka je bila

da će reprodukovanje patrijarhalne matrice u stavovima roditelja odrediti i varijacije u roditeljskim praksama u procesu rodne socijalizacije dece.

Reprodukovanje patrijarhalne matrice u ovom radu praćeno je kroz rodno segregisan normativ „dobrog roditelja“, odnosno „dobre majke“ i „dobrog oca“, budući da su ovi koncepti podržani društveno–kulturnim i istorijskim kontekstom u kojem roditelji žive. Ovo istraživanje je potvrdilo da je u većini vaspitnih praksi očeva i majki dečaka u porodicama u savremenoj Srbiji prisutno reprodukovanje patrijarhalne matrice, koje je iskazano kroz rodno segregisan normativ „dobrog roditelja“, a podržano je društveno–kulturnim i istorijskim kontekstom društva Srbije.

Metodom stalne uporedne analize narativa majki i očeva utvrdila sam da većina subjekata istraživanja definiše koncept „dobre majke“ kao žene čija je prvenstvena uloga smeštena u sferu domaćinstva i ekspresivnog je karaktera, te je komplementarna sa većinski zastupljenim konceptom „dobrog oca“ čija je sfera delovanja u javnosti i čija je uloga instrumentalne prirode, kao hranioca i zaštitnika porodice. Glavne kategorije kojima su ova dva rodno segregisana koncepta određena jesu: familistička ideologija i heteronormativnost monogamnog braka, koji su u rezultatima drugih istraživanja prepoznati kao specifičnost roditeljstva u Srbiji i glavno ograničenje individualizaciji roditeljstva (Tomanović, 2017). U okviru koncepata „dobre majke“ i „dobrog oca“ izdvojenih u ovom istraživanju, porodica se vidi kao zajednica bračnih partnera čije su uloge komplementarne, pa su uloge *dobre majke* i *dobrog oca* u procesu rodne socijalizacije dečaka visoko vrednovane zbog međugeneracijskog transfera heteronormativnih vrednosti i uvođenja u jasno odeljene rodno segregisane sfere kojima pripadaju žene i muškarci. Budući komplementarni, dati konstrukti u procesu socijalizacije dečaka igraju ulogu njegovog uvođenja u rodno obojeni svet tako što se figura oca postavlja kao model za identifikaciju sinova i njihovo nastupanje u društvenom životu kroz „odvajanje“ dečaka od figure majke i izvan *privatnog*, odnosno sfere domaćinstva. Heteronormativnost i familizam predstavljaju glavne odlike ovako koncipiranih konstrukata, te su značajni i za uvođenje ćerke u rodnu ulogu žene, koja pak sledi normirani model „dobre majke“. Dok se u narativima majki i očeva o prenošenju heteronormativnih vrednosti na ćerke pojavljuje „moralnost“ kao glavna kategorija, dotle je „separacija“ glavna kategorija u prenošenju heteronormativnih

vrednosti na sinove. Separacija se odvija putem kanala simboličke komunikacije i simboličke moći (Burdje, 2001) tako što očevi simbolički vode prelaz dečaka iz sfere *prirode* (ženske sfere) u sferu *kulture* (mušku sferu) (Papić, 1997), kroz zajedničko vršenje „muških stvari“ i vođenje „muških priča“, koje predstavljaju razgovor o muško–ženskim odnosima, odrastanju i adolescenciji i u skladu su sa heteronormativnom postavkom sveta i patrijarhalnim hijerarhijama koje majke ne mogu dosegnuti. Na ovaj način se na normativnom nivou podržava tabuizirano ponašanje i jasna rodna segregacija čak i kada je reč o istoj temi razgovora (Tuzin, 2004).

Metodom stalne uporedne analize odgovora očeva i majki po dve najznačajnije dimenzije vaspitnih praksi u ovom istraživanju: brige i kontrole, utvrđeno je da konstrukti „dobar dečak“ i „dobra devojčica“ stoje u vezi sa konstruktima „dobra majka“ i „dobar otac“ kod većine subjekata istraživanja, te da stoje u osnovi vaspitnih praksi roditelja u procesu rodne socijalizacije dečaka. Kategorije koje konstituišu koncept dobrog dečaka čine dihotomija privatno/javno i uz nju supripadajuće dihotomije aktivno/pasivno i snažno/slabo, kao i heteronormativnost. Obe kategorije odgovaraju konceptu „dobrog oca“ koji ima instrumentalnu funkciju u porodici i čija je primarna sfera delovanja izvan domaćinstva. Ovo su ujedno i kategorije koje konstituišu koncept dobre devojčice, što odgovara konceptu „dobre majke“ koja je zadužena za poslove u okviru domaćinstva i ima ekspresivnu funkciju u porodici. Većinski zastupljen koncept „dobrog dečaka“ u ovom istraživanju podrazumeva razvoj snažne ličnosti i fizički spretno osobe, pri čemu je snagu, koja čini maskulini autoritet kako na stvarnom tako i na simboličkom nivou, neophodno dokazivati i potvrđivati suprotstavljanjem sa zamišljenim ili stvarnim konkurentima, neretko neprijateljima, u spoljašnjem svetu (Jordan, Cowan, 2009). Bitnu odliku konstrukcije ovakvog poželjnog maskuliniteta predstavlja heteronormativnost koja se pre svega iskazuje kroz „zdravu, normalnu“ seksualnost. Dok je moralnost glavno značenje koje se dodeljuje seksualnosti dobre devojčice, dotle seksualnost dobrog dečaka implicitno nosi u sebi potvrdu i „muško uvažavanje“ (Jordan, Cowan, 2009). Otuda su i ove sfere jasno odeljene i smeštene u „muške i ženske priče“ u narativima očeva i majki o rodno segregisanim konceptima „dobrog roditelja“.

Kada je reč o rukovođenju očeva i majki postavljenim normativima „dobrog oca“ i „dobre majke“ u vlastitim vaspitnim praksama, primetne su razlike među očevima i majkama po osnovu sociološki relevantnih dimenzija. Ovo istraživanje je pokazalo da su navedeni rodno segregisani koncepti dobrog roditelja i dobrog deteta zastupljeni kod subjekata istraživanja koji su nižeg obrazovnog statusa (osnovna ili srednja škola), koji su zaposleni na radničkim pozicijama ili nezaposleni i češće žive u ruralnim oblastima, kao i u proširenim porodicama. U ovom delu uzorka vaspitne prakse očeva u procesu rodne socijalizacije dečaka podrazumevaju slabo provođenje vremena sa sinovima koje se pravda zauzetošću ulogom hranioca porodice (koncept *odsutnog oca*, v. Tomanović-Mihajlović, 1997), te su najčešće aktivnosti sa sinom usmerene na zajedničko obavljanje zaduženja koja otac inače obavlja, a koje se koriste za uvođenje sina u rodno određenu ulogu izvan sfere domaćinstva. Očevi sinove strože kažnjavaju od ćerki, ali ih zato i više nagrađuju za uspešno odigranu rodnu ulogu. Majke u procesu rodne socijalizacije sinova naglašavaju svoju ekspresivnu ulogu, odnosno predstavljaju ulogu majke kao mesto podrške i iskazivanja emotivne topline, pravdajući je *prirodnom povezanošću* majke sa detetom usled fizioloških predispozicija žena za rađanje, kao i većom sposobnošću iskazivanja emocija u poređenju sa partnerom. Najčešća disciplinska mera koju sprovode u procesu rodne socijalizacije dečaka je uskraćivanje, a problemske situacije nastoje da reše razgovorom.

Pretpostavka da uzrast dečaka diferencira vaspitne prakse roditelja potvrđena je u ovom istraživanju jer sa starijim uzrastom jačaju i rodno tipizirane vaspitne prakse očeva i majki prema sinovima, kao i sve veće učešće očeva u procesu rodne socijalizacije dečaka u poređenju sa majkama. Ovakvo stanovište usklađeno je sa percepiranim podelama rodni sfera u narativima roditelja, te se sa starošću sina očekuje da on uspostavi adekvatnu zamenu generacija u javnoj sferi, preko obrazovnog sistema, tržišta rada itd. Pretpostavka da prvorodenost sinova stoji u vezi sa rodno netipiziranim vaspitnim praksama očeva i majki u procesu socijalizacije potvrđena je ovim istraživanjem. Uporednom analizom narativa utvrdila sam da prvorodenost sinova igra bitnu dimenziju za izmene rodno tipiziranih praksi u pogledu aktivnosti nege i brige o mlađoj deci u porodici, te ovde uočavam raskorak u implicitnim pedagogijama majki i očeva između normativa o rodno odeljenim sferama i praktičnog vršenja aktivnosti brige o mlađoj deci koje se stavlja u zadatak prvorodenim sinovima.

Pretpostavka da se rodno segregisan normativ „dobrog deteta“ preispituje i počinje njegova dekonstrukcija kod dela zaposlenih visokoobrazovanih roditelja iz urbanih sredina je potvrđena, a potvrđena je i pretpostavka da u porodicama u kojima se očitava otpor prema promenama ne dolazi do preispitivanja rodno segregisanog normativa „dobrog deteta“, kao i da u porodicama koje razvijaju nove odgovore na percepirane promene dolazi do detradicionalizacije normativa „dobrog dečaka“ u pravcu rodno egalitarnih praksi. Ovo istraživanje je opravdalo upotrebu ponuđenog teorijskog okvira budući da je ukazalo na podatak da glavni uticaj na vaspitne prakse roditelja igra njihov odnos prema uočenim promenama u okruženju. Ukoliko roditelji (očevi i majke) društvo vide kao haotično i sa brojnim izazovima, prema sinovima će se odnositi sa većim stepenom zaštite i kontrole, te će u svojim vaspitnim praksama pribegavati strožem sistemu nagrada i kazni kako bi sina držali u okviru jasno propisanih granica. U porodicama u kojima postoji saglasnost u pogledu ovog pitanja između očeva i majki, porodični etos rodnosti kreće se u pravcu konstrukcije maskuliniteta koja odgovara naučenim i preskriptivnim obrascima. I suprotno, u porodicama u kojima se percepirane društvene promene ne vide kao ugrožavajuće, već samo izazovne, očevi i majke će nastojati da prilagode svoje odgovore na njih, odnosno da modifikuju vlastite vaspitne prakse te će se one kretati od društvene poželjnosti do novih formi maskuliniteta koji se očitavaju i u međusobnim odnosima partnera. U porodicama koje su se uporednom analizom narativa očeva i majki istakle kao atipične u odnosu na većinski zastupljen koncept dobrog dečaka, najvažniji element čini emocionalna socijalizacija jer se nalazi na drugom kraju kontrole kojom „pravi muškarac“ treba da ovlada (Kivel, 2009: 83).

S druge strane, pretpostavka da se rodno segregisan normativ „dobrog roditelja“ preispituje i da počinje njegova dekonstrukcija kod dela visokoobrazovanih roditelja iz urbanih sredina nije potvrđena u ovom istraživanju. Budući da je ovaj zaključak u suprotnosti sa rezultatima drugih istraživanja porodičnog života u Srbiji, koji su već istaknuti u poglavlju o pregledu dosadašnjih studija u ovoj oblasti, moguće je zaključiti da je reč o specifičnosti odabira uzorka u ovom istraživanju (grudva snega kojom se dolazi do subjekata istraživanja sličnih socijalnih biografija) te je ovaj zaključak neophodno proveriti u narednim istraživanjima pre svega kroz selekciju heterogenijih uzoračkih jedinica u pogledu socijalnih biografija roditelja. Nije potvrđena ni pretpostavka da će se rodno podeljene roditeljske vaspitne prakse transformisati u

pravcu novih obrazaca roditeljskih praksi kod jednog dela visokoobrazovanih roditelja iz urbanih sredina. Razlog tome može se naći u specifičnosti konteksta u kom se dešava individualizacija roditeljstva u Srbiji, odnosno u dominantnom modelu južноеvropske *familističke porodične solidarnosti* (Tomanović, 2017; Stanojević, 2015) koji nije podržan ni kao kulturni normativ, ni kao praksa u ovom regionu, te ne pruža nove modele na koje je moguće ugledati se i ubrzati proces detradicionalizacije roditeljstva. Ipak, ovo istraživanje je pokazalo da poput nekih ranijih istraživanja (Stanojević, 2015; Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016) nove prakse roditeljstva mogu nastati sa implicitnim konsenzusom para oko rodno egalitarnih vrednosti, te je potvrđeno očekivanje o prisustvu transformacije vaspitnih praksi roditelja u pravcu rodne egalitarnosti kod partnera koji su fleksibilniji i iskazuju bliskost u odnosu. Promene ovde pokreće pre svega prevazilaženje koncepta žrtvujućeg majčinstva kod jednog dela žena koje na taj način otvaraju prostor za drugačije prakse očinstva, odnosno za veće učešće muškaraca u obavljanju poslova u domaćinstvu čime se u praktičnoj ravni dekonstruiše kruta normativna podela konceptata dobrog oca i dobre majke na bazi podele na javnu i privatnu sferu. Dinamika partnerskog odnosa time zapravo dobija na izvesnom preokretu u pravcu „žrtvovanja“ oca, odnosno njegovog odricanja od jednog dela privilegija koje je uživao pre ulaska u zaduženja u sferi *privatnog*. Uvođenje sina u ovu rodnu ulogu sada u jednom delu mogu zajedno vršiti otac i majka, te se usaglašenošću njihovih vaspitnih praksi osigurava i više prostora za transfer modifikovanih rodnih normi. Do promena u sferi domaćinstva dolazi usled sposobnosti kritičke refleksije supružnika i zauzimanja aktivnog stava u pravcu projekcije poželjne budućnosti. U takvoj porodici promene su moguće jer se baziraju pre svega na kvalitetu partnerskog odnosa koji je izgrađen u dugom periodu, a karakteriše ga bliskost i prilagođavanje novonastalim promenama do kojih se dolazi međusobnim dogovorom i pregovaranjem. Analiza je tako potvrdila pretpostavku da će varijacije obrazaca rodne socijalizacije dečaka zavisiti od specifičnih odnosa koji su uspostavljeni između supružnika, odnosno da veći stepen bliskosti, fleksibilnosti i bolja komunikacija između supružnika vode i obrascima rodne socijalizacije dečaka koji su egalitarniji. Od tri izdvojena obrasca rodne socijalizacije dečaka dva predstavljaju iskorak u pravcu individualizacije roditeljstva i obrazaca rodne socijalizacije koji su egalitarniji, pod

uticajem pre svega dinamike partnerskih odnosa, započete refleksivnošću majki i transformacijom koncepta žrtvujućeg majčinstva.

Glavni nalazi istaknuti na ovom mestu ukazuju na kompleksnost fenomena porodične rodne socijalizacije dečaka čije podrobno ispitivanje zahteva stavljanje u multidimenzionalni kontekst u čijim okvirima se konstruiše maskulinitet. Sagledavanje ovog pitanja neophodno je bilo izvršiti na sva tri nivoa društvenosti (makro, mezo i mikro nivo) budući da je procesu rodne socijalizacije dečaka u ovoj disertaciji pristupljeno kao relacionom fenomenu s namerom da se utvrdi na koji način se u porodičnoj dinamici oblikuje maskulinitet sinova. Kao što su i nalazi pokazali, interakcije sa društvenom sredinom (i percepiranim promenama u njoj) i porodicom porekla čine suštinske elemente u čijem međusobnom odnosu se grade vaspitne prakse roditelja i odvija rodna socijalizacija dečaka u kontekstu savremenih porodica u Srbiji. Interakcije imaju snagu delatnog potencijala jer ukazuju na mogućnost promene stavova i praksi pojedinačnih osoba i roditelja kao para. U tom smislu, nalaze ovog istraživanja vidim značajnim ne samo za domaću naučnu zajednicu, već i za sve one koji se bave porodičnim pitanjima i rodnošću i zainteresovani su za mogućnosti izmene nerefleksivnih i nasleđenih obrazaca, kao i dezideologizacije roditeljstva u pravcu egalitarnijih modela maskuliniteta u našem društvu.

LITERATURA

Althusser, Louis (2009), *Ideologija i državni ideološki aparati*, Beograd: Karpos.

- Babović, Marija (2006), „Socio–ekonomske strategije i odnosi unutar domaćinstva“, u: S. Tomanović (prir.), *Društvo u previranju*, Beograd, ISI FF, str. 81–100.
- Babović, Marija (2009), *Postsocijalistička transformacija i socio–ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, Beograd: ISIFF.
- Babović, Marija (2010), *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija*, Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i ISIFF i SeCons – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Babović, Marija et al. (2016), *Rodne nejednakosti u Republici Srpskoj iz perspektive životnih tokova*, Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske.
- Baumrind, Diana (1967), „Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior“, *Genetic Psychology Monographs* 75: 43–88.
- Beck, Ulrich (1997), „Democratization of the Family, *Childhood* 4(2): 151–168.
- Beck, Ulrich (2001a), *Pronalaženje političkoga – Prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Bek, Ulrich (2001b), *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Beck, Ulrich & Beck–Gernsheim, Elisabeth (2002), *Individualization*, London: Sage.
- Bek, Ulrich (2003), „Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika“, u: V. Haton, E. Gidens (prir.), *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*, Beograd: Plato, str. 216–229.
- Bi, H. L., Van Igeren, L. F., Strajsgut, E. P., Niman, B. A., Leki, M. S. (1982), „Razlike u postupcima vaspitanja dece i obrascima govora koje koriste majke iz različitih društvenih klasa“, u: I. Ivić, N. Havelka (prir.), *Proces socijalizacije kod dece*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str. 85–97.
- Ber, Vivijen (2001), *Uvod u socijalni konstrukcionizam*, Beograd: Zepter book world.

- Berger Peter & Luckmann Thomas (1991), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London: Penguin Books.
- Bernard, Jessie (1972), *The Future of Marriage*, New York: Bantam Books.
- Blagojević, Marina (1995), „Svakodnevnica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost“, u: S. Bolčić (ur.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISIFF, str. 181–209.
- Blagojević, Marina i Cvejić, Slobodan (1997), *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević, Marina (ur.) (2000), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse, I tom*, Beograd: AŽIN.
- Blagojević, Marina (ur.) (2002), „Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000: urođnjavanje cene haosa“, u: S. Bolčić, A. Milić (prir.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISIFF, str. 283–314.
- Blagojević–Hjuseon, Marina (2013), *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*, Beograd: UN Women.
- Blagojević–Hughson, Marina (2014), „Transnationalization and Its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities“, in: J. Hearn, M. Blagojević–Hughson, K. Harrison (ur.), *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, New York: Routledge.
- Bobić, Mirjana (2003a), „Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima“, *Stanovništvo*, 1–4: 65–91.
- Bobić, Mirjana (2003b), *Brak ili/i partnerstvo: demografsko sociološka studija*, Beograd: ISIFF.
- Bobić, Mirjana (2006), „Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – Kašnjenje ili izostanak „Druge demografske tranzicije“?“, u: S. Tomanović (ur.), *Društvo u*

- previranju*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 121–139.
- Bobić, Mirjana (2010), „Partnerstvo kao porodični podsistem“, u: A. Milić, S. Tomanović, M. Ljubičić et al., *Vreme porodica: Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 201–215.
- Bobić, Mirjana, Vukelić, Jelisaveta (2010), „Osobine i iskustva nezadovoljnih (bračnih) partnera“, u: A. Milić, S. Tomanović (ur.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Čigoja štampa : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 201–215.
- Bobić Mirjana (2013), *Postmoderne populacione studije. Demografija kao intersekcija*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Bobić, Mirjana, Stanojević, Milena (2014), „Prelaz iz braka u roditeljstvo: diskursi i prakse – dijadna perspektiva“, *Sociologija*, Vol. LVI (4): 427–444.
- Bodroški Spariosu, Biljana (2010), *Postupci roditelja u vaspitanju dece i njihov međugeneracijski transfer*, Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet.
- Bordo, Susan (2003), „Tijelo i reprodukcija ženstvenosti“. *Razlika/Difference*, časopis za kritiku i umjetnost teorije, 3–4: 311–331.
- Boychuck, Duchscher Judy & Morgan, Debra (2004), „Grounded Theory: The Reflections on the Emergence vs. Forcing Debate“, *Journal of Advanced Nursing* 48 (6): 605–612.
- Bruner, Jerome (1991), „The Narrative Construction of Reality“, *Critical Inquiry* 18 (1): 1–21.
- Bryman, Alan (2004), *Social Research Methods (2nd edition)*, Oxford: Oxford University Press.
- Burdje, Pjer (2001), *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID.

- Burn, S.M. (1996), *The social psychology of gender*, New York, NY: McGraw–Hill, Inc.
- Butler, Judith (2000), *Nevolje s rodom (feminizam i subverzija identiteta)*, Zagreb: Ženska infoteka.
- Butler, Judith (2005), *Raščinjavanje roda*, Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Camic, Paul M., Rhodes, E. Jean & Yardley, Lucy (2003), „Naming the Stars: Integrating Qualitative Methodes into Psychological Research“, In: P. Camic, J. E. Rhodes & L. Yardley (Eds.), *Qualitative Research in Psychology: Expanding Perspectives in Methodology and Design*, Washington: APA, str. 3–15.
- Chodorow, Nancy (1978), *The Reproduction of Mothering. Psychoanalyses and the Sociology of Gender*. Berkeley: University of California press.
- Connell, R. 1995 (2005), *Masculinities*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Corbin, Juliet & Strauss, Anselm (1990), „Grounded Theory Research: Procedures, Canons and Evaluation Criteria“, *Qualitative Sociology* 13(1), str. 3–21.
- Ćeriman, Jelena, Fiket, Irena i Rácz, Krisztina (ur.) (2018), *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu : Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju.
- Ćeriman, Jelena et al. (2015), *Istraživanje rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji*, Beograd: FPN, Centar za studije roda i politike: UNICEF.
- Darling, Nancy & Steinberg, Laurence (1993), „Parenting style as context: An integrative model“, *Psychological Bulletin*, No. 113, Vol. 3: str. 487–496.
- Dinnerstein, Dorothy (1976), *The Mermaid and the Minotaur*, New York: Harper and Row.

- Donzelo, Žak (1988), „Vladanje posredstvom porodice”, u: A. Milić (prir.), *Radanje moderne porodice*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 131–146.
- Donzelot, Jacques (1979), *The Policing of Families*, New York: Pantheon Books.
- Drezgić, Rada (2010), „–Bela kuga– među –Srbima–. O naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova“, Beograd: Albatros plus i Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerziteta u Beogradu.
- Džamonja Ignjatović, Tamara et al., (2009), „Istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti u sistemu visokoškolskog obrazovanja“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka, V deo: Istraživanja*, str. 695–709.
- Džonson, M. (1975), „Očevi, majke i usvajanje uloge vezane za pol“, u: I. Ivić i N. Havelka (prir.), *Proces socijalizacije kod dece*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, str. 99–122.
- Đorić, Gorana et al. (2010), *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje*, Beograd: UNDP.
- Eccles, Jacquelynne S, Jacobs, Janis E, Harold, Rena D. (1990), „Gender role stereotypes, expectancy effects, and parents' socialization of gender differences”, *Journal of Social Issues*. No. 46: 186–201.
- Edwards, Rosalind & Gillies, Val (2004), “Support in Parenting: Values and consensus concerning who to turn to”, *Journal of Social Policy*, 33 (4): 623–642.
- Elliot, Jane (2005), *Using Narrative in Social Research Qualitative and Quantitative Approaches*, London: SAGE Publications Inc.
- Etaugh, C. and Liss, M. B. (1992): „Home, school,&playroom: Training grounds for adult gender roles“, *Sex Roles*, 26, 129–147.
- Fajgelj, Stanislav (2010), *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

- Fiket, Irena (2018), „(I dalje) dupli teret na leđima (akademskih) radnica?“, u: J. Ćeriman, I. Fiket, K. Rác (ur.), *Žongliranje između patrijarhata i prekarijata: Usklađivanje porodičnih i profesionalnih obaveza akademskih radnica*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu : Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju, str. 25–44.
- Filipović, Jelena (2010), *Mali kupci, veliko tržište*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Finch, Janet (2007), „Displaying Families“, *Sociology* 41(1): 65–81.
- Gergen, Kenet i Gergen Meri (2006), *Socijalna konstrukcija: ulazak u dijalog*, Beograd: Zepter Book World.
- Giddens, Anthony (1979), *Central Problems in Social Theory*, London: Macmillan.
- Giddens, Anthony 1989 (1984), *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity Press and Blackwell Publishing Ltd.
- Glaser, Barney G. i Strauss, Anselm L. (1967a), *Awareness of Dying*, Chicago: Aldine Publishing Company.
- Glaser, Barney G. i Strauss, Anselm L. (1967b), *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, New Brunswick and London: Aldine Transaction.
- Golubović, Zagorka (1981), *Porodica kao ljudska zajednica*, Naprijed, Zagreb.
- Goffman, E. (1976), “Gender Display”, *Studies in the Anthropology of Visual Communication*, No. 3: 69–77.
- Graorac, Isidor (2016), „Implicitna pedagogija i svakidašnji život odraslih i dece“, u: L. Marinković (ur.), *Zbornik radova sa interdisciplinarnе naučnostručne konferencije sa međunarodnim učešćem “Svakodnevni život deteta”, 17–19. novembra 2016, Novi Sad, Novi Sad : Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača*, str. 125–139.

URL:

<<https://vaspitacns.edu.rs/obavestjenja/Zbornik%20radova%20Svakodnevn%20zivot%20deteta.pdf>> (pristupljeno 20. 03. 2019.)

Gross M. Rita (2009), *A Garland of Feminist Reflections: Forty Years of Religious Exploration*, University of California Press.

Hauzen, Karin (1988), „Polarizacija –polnih karaktera–”, u: A. Milić (prir.), *Rađanje moderne porodice*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 212–233.

Heath, Helen & Cowley, Sarah (2004), „Developing a grounded theory approach: a comparison of Glaser and Strauss”, *International Journal of Nursing Studies* 41: 141–150.

Huks, Bel (2006), *Od margine ka centru* (prevod Milica Minić), Feministička 94. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.

Ignjatović, Tanja (2011), *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: model koordiniranog odgovora zajednice*, Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.

Ignjatović, Suzana et al. (2011), *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti: javno mnjenje Srbije o rodnoj ravnopravnosti*, Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije.

Jarić, Isidora (2002), „Rodni stereotipi”, u: *Polni stereotipi*, Beograd: Nova srpska politička misao, Posebno izdanje, str. 5–19.

Jenks, Christopher (1996), “Postmodern Child”, In: J. Brennan, M. O’Brien (Eds.), *Children in Families, Research and Policy*, London, str. 13–25.

Johnson, M. M. (1963), „Sex role learning in the nuclear family“, *Child Development*, No. 34, str. 319–333.

Jordan, Ellen & Cowan, Angela (2009), „Warrior Narratives in the Kindergarten Classroom: Renegotiating the Social Contract?“, In: M. S. Kimmel, A. M. Messner (Eds.), *Men's lives* (eighth edition), Boston: Allyn & Bacon.

- Kane, E., W. (2009), „No Way My Boys Are Going to Be like That!": Parents' Responses to Children's Gender Nonconformity“, In: M. S. Kimmel, A. M. Messner (Eds.), *Men's lives* (eighth edition), Boston: Allyn & Bacon.
- Keresteš, Gordana (2002), *Dječje agresivno i prosocijalno ponašanje u kontekstu rata*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Kohn, Melvin L. (1969), *Class and conformity: a study in values*, The Dorsey Press, Homewood.
- Kon, Igor Semionovič (1991), *Dete i kultura*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Krunić, Lj., Delibašić, R. (1982), „Odnosi u funkciji humanizacije ličnosti“, u: *Zbornik 15 Instituta za pedagoška istraživanja*, Institut za pedagoška istraživanja i Prosveta, Beograd, str. 169–172.
- Lacković–Grgin, K. (1977), „Školska sprema roditelja i njihov stil rukovođenja djecom u porodici“, *Školski vjesnik*, Vol. 26 (4): 314–318.
- Lam, S. et al (2012): „Do girls and boys perceive themselves as equally engaged in school? The results of an international study from 12 countries“, *Journal of School Psychology*, 50, 77–94.
- Lazić, Mladen (2005), *Promene i otpori: Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: IP „Filip Višnjić“.
- Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan (2007), “Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia”, *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3: 54–74.
- Lazić, Mladen (2011), *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik.
- Leeper, Campbell and Farkas, Timea (2015): „The Socialization of Gender during Childhood and Adolescence“, In: J. E. Grusec, P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization: theory and research*, New York: The Guilford Press.

- Lieblich, Amia, Tuval–Mashiach, Rivka & Zilber, Tamar (1998), *Narrative Research: Reading, analysis and interpretation*, London: Sage Publications.
- Lozović, N., Knežević, G., Mitić M., Berger, J. (1992), „Mogućnost upitničkog ispitivanja dimenzija porodičnog funkcionisanja“, *Psihološka istraživanja*, Br. 5: 63–83.
- Ljubičić, Milana (2012), „Psihološka separacija mladih: prilog konstrukciji integrativnog modela odrastanja“, u: S. Tomanović, D. Stanojević, I. Jarić et al., *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 245–273.
- Martin, C. L. & Ruble, D. (2004): “Children’s search for gender cues: Cognitive Perspectives on gender development”, *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 13 (2), str. 67–70.
- Martin, B. (2011): „*Children at Play, learning gender in the early years*“, Trentham Books Limited, UK.
- Martin, C. & Fabes, R. A. (2001): “The stability and consequences of young children’s same-sex peer interactions“, *Developmental Psychology*, 37, str. 431– 446.
- Mid, Margaret (1968), *Spol i temperament u tri primitivna društva*, Zagreb: Naprijed.
- Milić, Anđelka (2001), *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, Beograd: Čigoja.
- Milić, Anđelka (2004), „Transformacija porodice i domaćinstava – zastoje i strategije preživljavanja“, u: A. Milić et al. (prir.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISIFF, str. 315–345.
- Milić, Anđelka (2007), „Pol“, u: A. Mimica, M. Bogdanović (prir.), *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike, str. 402–403.
- Milić, Anđelka (2010a), „Porodica i izazovi globalne transformacije“, u: A. Milić, S. Tomanović, M. Ljubičić et al. (ur.), *Vreme porodica: Sociološka studija o*

porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji, Beograd: Čigoja štampa : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 13–32.

Milić, Anđelka (2010b), „Porodične vrednosne orijentacije – Vrednosni raskol“, u: A. Milić, S. Tomanović, M. Ljubičić et al. (prir.), *Vreme porodica: Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 235–256.

Milić, Anđelka, Tomanović, Smiljka, Ljubičić, Milana et al. (2010c), *Vreme porodica: Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Miletić–Stepanović, Vesna (2002), „Nasilje u porodici – način proizvodnje nasilja nad ženama u Srbiji krajem devedesetih“, u: S. Bolčić, A. Milić (prir.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISIFF, str. 391–422.

Miletić–Stepanović, Vesna (2006), *Nasilje nad ženama u Srbiji na razmeđu milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Mimica, Aljoša (1994), „Tokvil, naš savremenik“ (predgovor), u: D. A. Tokvil, *Stari režim i revolucija*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 5–20.

Mladenović, Uroš (1976), „Uloga pola kome dete pripada i prihvatanje te uloge“, magistarski rad, Beograd: Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Moranjak-Bamburać, Nirman (2000), „Mizoginija – korijeni društvene patologije“, u: M. Blagojević (ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji, diskursi i prakse*, Beograd: AŽIN, str. 51–59.

Morgan, David (1996), *Family Connections: An Introduction to Family Studies*, Cambridge: Polity Press.

- Morgan, David (2000), „Risk and Family Practices: Accounting for Change and Fluidity in Family Life“, In: E. Silva & C. Smart (Eds.), *The New Family?*, London: SAGE: 13–30.
- Morgan, David (2001), *Rethinking Family Practices*, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Mršević i dr. (1999), *Rečnik osnovnih feminističkih pojmova*, Beograd: IP „ŽARKO ARBULJ“.
- National Family & Parenting Institute (NFPI) (2001), *Listening to Parents. Their Worries, Their Solutions*, Report 10/2001, London: NFPI.
- Olson, David H. (2000), „Circumplex Model of Marital & Family Systems“, *Journal of Family Therapy*, Vol. 22, Issue 2, str. 144–167.
- Ortner, Sherry (1974), „As Female to Male as Nature is to Culture?“, In: M. Rosaldo & L. Lamphere (Eds.), *Woman, Culture and Society*, Stanford: Stanford University Press, str. 68-87.
- Pandit, Naresh R. (1996), “The Creation of Theory: A Recent Application of the Grounded Theory Method”, URL: <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR2-4/pandit.html> (pristupljeno 03. 08. 2013.)
- Papić, Žarana i Sklevicky, Lidija (1983), *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta.
- Papić, Žarana (1997), *Polnost i kultura*, Beograd: XX vek.
- Pavić Zentner, Verica (2012), “Analyzing Online Media Dealing with Parenting in Serbian Language”, *Der Donauraum*, 3–4: 569–582.
- Pavlović, Zoran (2007), „Is There a Socio–demographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values? The Case of Serbia“, *Sociologija*, Vol. LI, No. 2: 177–188.
- Parsons Talcott (Ed.) (1959), *The Family. Its Function and Destiny*, New York: Harper.

- Parsons, T. (2009): *Društveni sistem i drugi ogledi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
- Pascoe, C., J. (2009): "Dude, You're a Fag": Adolescent Masculinity and the Fag Discourse, in *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.
- Peterson, G.W. & Rollins, B.C. (1987), „Parent – child socialization“, In: M. B. Sussman & S. U. Steinmetz (Eds.), *Handbook of marriage and the family*, Plenum, New York, str. 471–507.
- Petrović-Piorkowska, Katarzina (1990), *Dete u nepotpunoj porodici*, Beograd: Prosveta.
- Petrović-Piorkowska, Katarzina (1991), „Jedan model za ispitivanje stavova roditelja“, *Psihologija*, Br. 1–2: 170–179.
- Petrović, Mina (2009), „Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: Između (pre)modernosti i (post)modernosti“, u: A. Milić i S. Tomanović (ur.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 115–135.
- Pešić, Jelena (2006), “Persistence of traditionalist value orientations in Serbia”, *Sociologija*, XLVIII (4): 289–307.
- Pešić, Jelena (2010), „Patrijarhalnost na Zapadnom Balkanu. Komparativna analiza vrednosnih orijentacija“, u: A. Milić i S. Tomanović (prir.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISIFF, str. 169–185.
- Popadić, Dragan, Plut, Dijana, Pavlović, Zoran (2015), *Nasilje u školama Srbije : analiza stanja od 2006. do 2013. godine*, Beograd: Institut za psihologiju : UNICEF.
- Radoman, Marija (2011), *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Radoman, Marija (2012), „Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji“, *Sociološki pregled*, Vol. 46 (2): 247–268.

- Radoman, Marija (2013), „Analiza homofobije i diskursi o homoseksualnosti u Srbiji“, u: M. Lazić i S. Cvejić (ur.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, str. 347–363.
- Radulović, Lidija (2009), *Pol/Rod i religija: konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*, Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Rajković, Ljubica (2000), „Njemu meso, njoj šta ostane: istraživanje odnosa prema muškoj i ženskoj deci“, u: M. Blagojević (prir.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse, I tom*, Beograd: AŽIN, str. 221–224.
- Reber, Tanja (2009), „Neke poteškoće pri definisanju pojma porodice“, u: A. Milić i S. Tomanović (prir.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 29–41.
- Risman, B., J. (2009). “From Doing to Undoing: Gender as We Know It.” *Gender and Society* 23 (1): 81-84.
- Russel, G. & Russel. A. (1987). „Mother–child and father–child relationships in middle childhood“, *Child Development*, No. 58, str. 1573–1585.
- Stanojević, D. (2013): „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku“, u *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ur. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, ISI FF: Beograd, str 119–139.
- Stanojević, Dragan (2015), *Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu*.
- Stanojević, Dragan (2018), *Novo očinstvo u Srbiji: sociološka studija o praksama i identitetima očeva*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Stanojlović, Borislav D. (1995), *Porodica i vaspitanje dece*, Naučna knjiga, Beograd.

- Stefanović, Jelena (2017), *Svilena koža i pileće srce: Rodni stereotipi u romanima iz lektire za osnovnu školu*, Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Stjepanović-Zaharijevski et al. (2010), *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, Beograd: UNDP.
- Steier, Frederick (ed.) (1991), *Research and Reflexivity*, London: Sage Publications Inc.
- Stockard, J. (1999): "Gender socialization" in: Chafetz, J. S. (Ed.), *The Handbook of the sociology of gender*, New York, NY: Plenum Publishers, str. 215-227.
- Thompson, Charis (2005), *Making parents: The ontological choreography of reproductive technologies*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Thorn, Barrie (1993), *Gender Play: Girls and Boys in School*, New Brunswick: Rutgers University Press.
- Tomanović, Smiljka (1993), „Socijalizacija kao praksa socijalne reprodukcije u delima Entoni Gidensa i Pjera Burdijea“, *Sociološki pregled*, XXVII (1–4): 303–315.
- Tomanović–Mihajlović, Smiljka (1997), *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: ISIFF.
- Tomanović, Smiljka (2002), „Porodična atmosfera i odnosi između generacija“, u: S. Bolčić, A. Milić (prir.), *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISIFF, str. 315–339.
- Tomanović, Smiljka (2004a), *Sociologija detinjstva*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Tomanović Smiljka (2004b), „Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije“, u: A. Milić (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISIFF, str. 349–375.
- Tomanović, Smiljka, Ignjatović, Suzana (2004), „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja“, u: S. Mihailović (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa, str. 39–64.

- Tomanović, Smiljka (2007), „Socijalizacija“, u: A. Mimica i M. Bogdanović (ur.), *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Tomanović, Smiljka (2008), „Kulturni kapital u porodici: obrazovanje i/ili školovanje“, u: S. Vujović (ur.), *Društvo rizika: Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: ISI FF, str. 411–439.
- Tomanović, Smiljka (2010a), *Odrastanje u Beogradu: oblikovanje socijalnih biografija mladih u porodicama dva društvena sloja*, Beograd: Čigoja štampa : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, Smiljka (2010b), „Odlike roditeljstva“, u: A. Milić, S. Tomanović, M. Ljubičić et al, *Vreme porodica: Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 177–194.
- Tomanović, Smiljka (2012), „Tranzicije u porodičnom domenu“, u: S. Tomanović et al, *Mladi – naša sadašnjost*, Beograd: ISIFF, str. 127–146.
- Tomanović, Smiljka, Ljubičić, Milana, Stanojević, Dragan (2014), *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta : Čigoja štampa.
- Tomanović, Smiljka i Stanojević Dragan (2015), *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i SeConS.
- Tomanović, Smiljka, Stanojević, Dragan, Ljubičić, Milana (2016), *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*, Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet.
- Tomanović, Smiljka (2017), „Roditeljstvo između familizma i individualizacije: primer Srbije“, u: S. Ignjatović, A. Bošković (ur.). *Individualizam*. Beograd: Institut društvenih nauka, str. 162–181.
- Tong, Rosmarie (2009), *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*, Charlotte: Westview Press.

- Trebješanin, Žarko (1991), *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Tuzin, D. (2004): „Male bonding“, in Kimmel, M., Aronson, A. (eds.) *Men and masculinities: a social, cultural, and historical encyclopedia*, ABC-CLIO, Inc., Santa Barbara, California.
- Šmale, Wolfgang (2011), *Istorija muškosti u Evropi (1450–2000)*, Beograd: Klio.
- Višnjić, Jelena (2016), *Rodna analiza teksta u online štampanim medijima u Srbiji, doktorska disertacija, odbranjena na Univerzitetu u Novom Sadu*.
- Zajović, Staša i Kovačević, Ljupka (ur.) (2012), *Feministička etika brige: čitanka/reader*, Beograd: Žene u crnom : Anima.
- Walby, Sylvia (1991), *Theorizing Patriarchy*, Oxford: Basil Blackwell.
- Walby, Sylvia (2004), “The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regimes”, *Social Politics* 11 (1): 4–29.
- Wharton, Amy S. (2005), *The sociology of gender: An introduction to theory and research*, Malden, MA: Blackwell Publishing.

Prilog 1. Rekrutacioni upitnik

Dobar dan, ja sam _____ (ime i prezime), i zovem Vas u ime Centra za etiku, pravo i primenjenu filozofiju. Radimo istraživanje o životu porodica u našoj zemlji. Želeli bismo da čujemo Vaše mišljenje o ovoj temi. Intervju će biti anonimn, Vaše lične podatke ne delimo ni sa kim, a Vaši odgovori će se koristiti isključivo u naučne svrhe. Vaši odgovori će doprineti boljem razumevanju ove teme. Da li mogu da Vam postavim nekoliko pitanja? Hvala Vam na saradnji.

V1. Pol sagovornika	Ženski	1				
	Muški	2				
V2. Bračno stanje	U braku	1	Na kraju razgovora zamoliti za kontakt sa drugim supružnikom.			
	Nije u braku	2	Zahvali i završi			
V3. Imate li dece?	Ne	1	Zahvali i završi			
	Jedno dete	2				
	Dvoje dece ili više(koliko?)_____	3	Nastavi razgovor			
Pol i starost dece (INT: popunite tabelu o deci)	V4. Starost i prvorodenost Najstarije dete je staro između 3 i 12 godina Drugo dete je staro između 2 i 11 godina (ako prva dva deteta izlaze iz ovih okvira zahvali i završi razgovor)	V5. Pol (INT: Ako su sva deca istog pola, zahvali i završi razgovor)	V6. Koliko godina ima vaše dete?	Ispitanik/ca ima decu različitog pola. Treće i mlađa deca nisu kriterijum selekcije		
		Starije/ najstarije dete (stariji blizanac)			Žensko __ 1 Muško __ 2	
	Drugo dete	Žensko __ 1 Muško __ 2				
		Treće dete	Žensko __ 1 Muško __ 2			
	V6. Da li mesto u kom živite pripada: (INT: upišite kom na liniji)		Gradu _____ 1 Selu _____ 2		Obrati pažnju na broj porodica iz sela i grada	
V7. Domaćinstvo u kom živimo ima sve potrebne komunalne priključke (struja, voda, telefon – fiksni ili mobilni).			Da_1			
			Ne_2	Zahvali i završi		
V8. Trebalo bi da primamo finansijsku pomoć od države. Jedva sastavljamo kraj s krajem.			Da_1	Zahvali i završi		
			Ne_2			
V9. Suprug/ supruga ili ja imamo zaradu koja je visoko iznad proseka			Da_1	Zahvali i završi		

za mesto u kom živimo.	Ne_2	
V10. Mi, roditelji, živimo u istom domaćinstvu sa našom decom.	Da_1	
	Ne_2	Zahvali i završi
V11. Naša porodica je prosečna, u njoj jedno ili oboje roditelja zarađuju i brinu o deci.	Da_1	
	Ne_2	Zahvali i završi
V12. Našoj porodici možemo da priuštimo uglavnom ono što mogu prosečni pripadnici srednje klase u našem okruženju.	Da_1	
	Ne_2	Zahvali i završi
V13. Koji je Vaš najviši završeni stepen stručne spreme?	Bez škole i nezavršena osnovna_____1	Zahvali i završi
	Završena osnovna škola__2	
	Zanat ili trogodišnja sss_____3	Kontrolisati broj visokoobrazovanih u uzorku. Ne više od pet porodica u uzorku sa jednim ili dva visokoobrazovana člana.
	Četvorogodišnja sss/gimnazija_____4	
	Fakultet _____5	
	Specijalizacija, mr, dr____6	
V14. Kojim se poslom bavite? (INT: napišite tačan naziv ili opis zanimanja na liniji) V14.1	NKV radnik, PKV radnik__1	Jedan supružnik može imati zanimanje u ovoj grupi
	KV i VKV radnik_____2	
	Službenik_____3	
	Stručnjak_____4	Ne više od 5 porodica sa stručnjacima u celom uzorku
	Student_____5	Jedan supružnik može biti student ako je drugi zaposlen
	<u>*INT: svejedno nam je da li je u pitanju prijavljen rad ili rad u svojoj ekonomiji, oba vodimo kao zaposlene</u>	Nezaposlen/na_____6
V15. Kojim se poslom bavi Vaš suprug/supruga?	NKV radnik, PKV radnik_____1	Ako je sagovornik/ca odgovorio/la isto za sebe, zahvali i završi

(INT: napišite tačan naziv ili opis zanimanja na liniji) V15.1 <hr/> <hr/> <hr/>	KV i VKV radnik_____2	
	Službenik_____3	
	Stručnjak_____4	Ne više od 5 porodica sa stručnjacima u celom uzorku
	Student_____5	Ako je sagovornik/ca student ili nezaposlen, zahvali i završi
	Nezaposlen/na_____6	Ako je sagovornik/ca odgovorio/la isto ili student, zahvali i završi

Da li biste želeli da učestvujete u našem istraživanju?		Da	Upišite lične podatke sagovornika/ce i dogovorite vreme i mesto razgovora	
		Ne	Zahvalite i završite razgovor	
Ime i prezime ispitanika				
Kontakt telefon				
Adresa stana				
Zakazano vreme razgovora	dan	datum	sat	
Potpis ispitivača		i datum popunjavanja ankete		

Prilog 2. Vodič za moderatore

VODIČ ZA INTERVJU

(NAPOMENA: Reči u zagradama i obeležene crvenom bojom ne govorite naglas, one služe za pojašnjavanje pitanja roditeljima ukoliko je pojašnjavanje potrebno ili da Vama budu smernica šta treba dobiti od roditelja u odgovoru)

Dobar dan, ja sam _____ (ime i prezime). Radimo istraživanje o životu porodica u našoj zemlji. Želeli bismo da čujemo Vaše mišljenje o ovoj temi. Vaši podaci su zaštićeni, odnosno odmah po završetku intervjua se radi prepis snimka, koji ne sadrži ime ili bilo koje Vaše lične podatke i taj zapis se, zajedno sa velikim brojem drugih snimaka analizira, a Vaši odgovori će se koristiti u naučne svrhe. Cilj nam je da saznamo detalje o svakodnevici ljudi u našoj zemlji, i vaša porodica je odabrana kao reprezentativna za jedan deo našeg uzorka. Veći broj drugih porodica takođe učestvuje u istraživanju i odgovori koje dobijemo od svih vas idu objedinjeno u analizu, i samim tim ostaju anonimni.

Možda će Vam se učiniti s vremena na vreme da postavljam čudna pitanja ili nešto što se podrazumeva. Molila bih Vas da odgovorite, najiskrenije i najopuštenije, jer bez Vaših odgovora na sva moja pitanja analiza ovog istraživanja nije validna. Često će me zanimati da mi detaljnije opišete ili ilustrujete situaciju koju ste naveli i postavljajući i potpitanja kad to bude potrebno. Naravno, nadam se da ću ja pričati što manje, a Vi što više jer sam tu zbog Vas.

(MOD: Reći samo porodicama odabranim za snimanje) Na kraju, kao što smo se dogovorili postaviću Vam dodatno pitanje koje ćemo pratiti video snimkom. Ono služi za predstavljanje naše svakodnevice u formi dokumentarnog filma namenjenog prikazivanju na naučnim skupovima i u obrazovne svrhe.

Do sada su intervjui trajali oko 2h, ali trajanje intervjua u velikoj meri zavisi od Vaših odgovora. Sada bih počela sa pitanjima.

I Podela rada, podela odgovornosti i distribucija autoriteta između polova u domaćinstvu:

I 1. Htela bih/Hteo bih da razgovaramo o Vašoj svakodnevici, o načinu na koji Vi provodite dan u Vašem domaćinstvu. Ispričajte mi kako izgleda jedan tipičan dan u Vašem domaćinstvu.

I 2. Kako se Vi osećate povodom ovakve podele obaveza u domaćinstvu?

I 3. Da li Vam neko čuva decu?

I 4. Ko Vam čuva decu?

I 5. Kako ste se odlučili da Vam baš ona/on čuva decu? Kako je došlo do toga da odaberete baš tu ustanovu?

I 6. Kakva očekivanja imate od tih osoba/ustanova u pogledu čuvanja/brige o detetu?

II Porodični odnosi:

II 1. Opišite mi kako Vaša ćerka najčešće provodi dan. Ima li neka zaduženja po kući? Koja?

II 2. Šta najčešće radite zajedno?

II 3. Šta biste rekli koje osobine ima Vaša ćerka? Kako to vidite u njenom ponašanju?

II 4. Opišite mi kako Vaš sin najčešće provodi dan. Ima li neka zaduženja po kući? Koja?

II 5. Šta najčešće radite zajedno?

II 6. Šta biste rekli koje osobine ima Vaš sin? Kako to vidite u njegovom ponašanju?

III Roditeljstvo:

- III 1. Molim Vas, ispričajte mi kako bi izgledalo idealno odgajanje dece? Zašto je to Vama bitno?
- III 2. Zašto je majka bitna deci?
- III 3. Zašto je otac bitan deci?
- III 4. Šta Vi mislite zašto je to tako?
- III 5. Na šta Vi, kao roditelj, obraćate najviše pažnje u vaspitavanju svog sina? Šta Vam je najbitnije od toga? Šta Vam je manje bitno?
- III 6. Kako dete reaguje na Vaše postupke? Šta prihvata? Protiv čega se buni?
- III 7. Da li je u redu da dečaci plaču?
- III 8. Na šta Vi, kao roditelj, obraćate najviše pažnje u vaspitavanju svoje ćerke? Šta Vam je najbitnije od toga? Šta Vam je manje bitno?
- III 9. Kako ona reaguje na to?
- III 10. Šta učite sina da je sramota? Šta učite ćerku da je sramota?
- III 11. U kojoj situaciji roditelj može da se razbesni na dete?
- III 12. Opišite mi situaciju u kojoj ste kaznili sina zbog nečega.
- III 13. Kakva je bila njegova reakcija na kaznu?
- III 14. Opišite mi situaciju u kojoj ste kaznili ćerku zbog nečega.
- III 15. Kako je ona reagovala na kažnjavanje?
- III 16. Opišite mi situaciju u kojoj ste pohvalili ili nagradili svog sina zbog nečega.
- III 17. Kako je on reagovao na to?
- III 18. Opišite mi situaciju u kojoj ste pohvalili ili nagradili svoju ćerku zbog nečega.
- III 19. Kakva je bila njena reakcija na to?

IV Stavovi o rodu i rodnim ulogama:

- IV 1. Koje osobine nikako ne biste voleli da razvije Vaš sin?
- IV 2. Koje osobine nikako ne biste voleli da razvije Vaša ćerka?
- IV 3. Sada bih htela/hteo sa Vama da razgovaram o tome kako je izgledalo rođenje Vaše dece. Opišite mi kako je izgledalo rođenje Vaše ćerke.
- IV 4. Kako ste se Vi tada osećali?
- IV 5. Opišite mi period od rođenja Vašeg prvog deteta pa do njegove/njene prve godine. Kako ste provodili Vaš svakodnevni život u domaćinstvu?
- IV 6. Opišite mi promene koje su nastale u domaćinstvu sa rođenjem sina.
- IV 7. Kako ste se Vi osećali povodom toga?
- IV 8. Opišite mi period do prve godine sina.
- IV 9. Kako je izgledao svakodnevni život u domaćinstvu tada?

V Tradicionalnost i modernost iz ugla roditelja:

- V 1. Molim Vas, opišite mi tradicionalno vaspitano dete.
- V 2. Šta je dobro kod takvog vaspitanja? Šta je loše?
- V 3. Opišite mi moderno vaspitano dete? Šta je dobro kod takvog vaspitanja? Šta je loše?
- V 4. Opišite mi vaše dete – je li, kako vi vidite, više moderno ili više tradicionalno vaspitano? Šta je tu dobro, šta je loše?

Ovo je kraj intervjua. Da li biste Vi želeli nešto da pitate ili da dodate na ove teme?

Hvala Vam na vremenu koje ste odvojili za nas, kao i na saradnji.

Biografija autorke

Jelena Čeriman je istraživačica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Članica je Grupe za studije angažovanosti, glavne istraživačke jedinice Instituta. Završila je osnovne studije na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Njen dosadašnji rad je pre svega empirijski orijentisan, a većina njenih istraživanja sprovedena je u zemljama Jugoistočne Evrope i uključivala je komparativne studije o socijalnim uslugama, kao i analize porodičnih praksi i obrazovnih sistema. Ima deset godina profesionalnog iskustva u svim fazama upravljanja projektnim ciklusom. Trenutno je angažovana na poziciji koordinatorke za Srbiju na međunarodnom komparativnom istraživačkom projektu „Disobedient Democracy“ (2016-2021), kojim rukovodi Fakultet političkih znanosti Univerziteta u Zagrebu. Objavila je više članaka u recenziranim domaćim i međunarodnim zbornicima radova i časopisima, a takođe je i uredila nekoliko domaćih zbornika radova.

Prilozi o autorstvu, istovetnosti i korišćenju

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Јелена Териман _____

Број индекса _____ 1С090011 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

«Родна социјализација дечака у породицама у савременој Србији. Истраживање

ставова и васпитних пракси родитеља»

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, __05. 04. 2019. године_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Јелена Ћериман _____

Број индекса _____ 1CO90011 _____

Студијски програм _____ Социологија _____

Наслов рада _____ «Родна социјализација дечака у породицама у савременој Србији. Истраживање ставова и васпитних пракси родитеља» _____

Ментор _____ проф. др Смиљка Томановић, редовна професорка Филозофског факултета Универзитета у Београду _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _05. 04. 2019. године_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

«Родна социјализација дечака у породицама у савременој Србији. Истраживање
ставова и васпитних пракси родитеља»

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, __ 05. 04. 2019. године _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.